

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЖАРАЁН

(ўқув қўлланма)

ТОШКЕНТ – 2008

Мазкур уқув қўлланма Ўзбек тили ва адабиёти факультетлари бакалаврият босқичида таълим олаётган талабалар учун муължалланган. Қўлланманинг «Ҳозирги ўзбек шеъриятининг етакчи тамойиллари», «Ҳозирги ўзбек дostonларининг бадий хусусиятлари», «Драматургия тараққиётининг янги босқичи», «Танқид ва публицистика» қисмларини педагогика фанлари доктори М.Мирқосимова; ўзбек насрининг тараққиёт хусусиятлари ёритилган қисмларни филология фанлари номзоди М.Рустамова ёзган.

Данное учебное пособие написано для специальности 5141100– «Узбекский язык и литература». Она отвечает требованиям стандарта и программы курса «Современный литературный процесс». Учебная пособия адресована студентам, магистрам, преподавателя аспиранта.

This textbook is for student of philobogical faculties on “Uzbek language and literature” 5141100 and: corresponds with work programme on subject “Modern litcrature process”.

Тақризчилар:

Умарали Норматов, Ўзбекистонда
хизмат кўрсатган фан арбоби,
ЎзМУ профессори,
филология фанлари доктори

Норбой Худойберганов, ЎзФА
етакчи илмий ходими, филология
фанлари доктори, профессор

Муҳаррир:

М.Сафарниёзова

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 2007 йил 28 апрелдаги 177-сонли буйруғига асосан нашрга тавсия этилган. 1145-сонли гувоҳнома.

КИРИШ

Ҳозирги адабий жараённинг, хусусан, мустақиллик даврида ўзбек адаблари яратган лирик, эпик ва драматик асарларни тадқиқ этганда, ўзбек адабиётида алоҳида шахслар оламини, уларнинг ўзига хос туйғуларини акс эттириш борасида қатор ютуқлар қўлга киритганлигига амин бўламиз. Тўғри ҳар бир одамнинг ўзи алоҳида шахс. Айни чоғда, у ўзигагина хос оламга, интеллектуал – руҳий хусусиятларга эга. Шу жиҳати юксалган сайин инсон ўзига хос хислатларини, ўз индивидуаллигини янада теранроқ, ёрқинроқ акс эттиради. Ўзбек ёзувчилари айни шу ҳаёт ҳақиқатини ўз руҳиятини тафтиш этиб, ўзлигини англашга интиладиган қаҳрамонлар воситасида, одамларга ҳам бошқалар каби эмас, ўзига хос муносабат билдириш, ўз қаҳрамони орқали атрофдаги одамларни ўзимизга маъқул келиш ё келмаслигига қараб эмас, балки борича, қандай яратилган бўлса, шундайлигича зиддиятли ва мураккаб инсон сифатида қабул қилиш зарурлигини, муҳими, инсонни англаш эканини таъкидлашга уринаётганликлари миллий мустақиллик даври ўзбек адабиётига хос муҳим хусусиятдир. Шуниси ҳам борки, инсонни тушунишга даъват этиш инсонни англаш фалсафасини талаб қилади. Инсонни тасвириш орқали эса ана шу ҳаёт фалсафаси яратилади. Зотан, адабий жанрлар тараққиётининг янги даврида ҳодисаларга ва инсон шахсига ёндашиш тамойилларининг ўзгариб, такомиллашиб бориши табиий ва зарурий жараён ҳисобланади. Аммо бадий ижоднинг азалий қонунлари барча даврлар учун ўзгармасдир: ёзувчи воқеанавис эмас, инсоншунос сифатида иш куриб инсон қалби ҳақида айтилмаган ҳақиқатларни бадий кашф этсагина, у яратган асар эстетик қиммат касб этади. Ушбу рисолада ҳозирги адабий жараённинг ўзига хос тараққиёт тенденциялари, етакчи эстетик тамойиллар ҳақида сўз боради. Шуниси ҳам борки, адабий жараён йилдан йилга ўзгариб, тараққий этади, бадий ижод ва эстетик фикр тараққиётига боғлиқ ҳолда равнақ топади. Муаллифлар ҳозирги адабий жараён муаммоларига диққатни қаратиш орқали мустақиллик даври ўзбек адабиёти намуналарини таҳлилга тортдилар ва муайян хулосаларни баён этдилар.

Рисола ўзбек тили ва адабиёти мутахассислиги бўйича университетларнинг филология факультетларида таҳсил олаётган талабаларга, тадқиқотчилар ҳамда адабиёт ўқитувчиларига мўлжалланган.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ЕТАКЧИ ТАМОЙИЛЛАРИ

Бугунги ўзбек шеъриятининг анъанавий тасвир услубидан фарқ қилувчи янгича образлар, кутилмаган рамзий ифодалар, қочиримлар тазод ва пародокслар, энг муҳими, бетакрор сероҳанг, серматно ифодалар билан китобхонни уйлантиради. Фикрнинг ихчам, лўнда шаклда ифодаланиши, замонамиз ва замондошимиз руҳий оламини янги жиҳатлардан поэтик тадқиқ этиш – инсоннинг безовта руҳини, дардларини тасвирлаш борасида эришган ютуқлари ўзбек шеърияти янги поэтик сарҳадларни кашф этаётганлигидан далолатдир.

Хусусан, истеъдодли шоир Баҳром Рўзимухаммад яратган ана шундай поэтик кашфиётлар анъанавий шаклларга мос тушмайди, гапларнинг грамматик жаҳатдан параллел жойлаштирилиши, риторик тузилиш мурожаат, хитоб оҳанглари ифодалашга йўналтирилганлиги билан янгича.

Арвоҳнинг дастхатини кўрдим
Қоқилиб йиқилдим бир булак тушга
Осмон
Қорачиги сугуриб олинган
кўз каби
Бойўгли увиллар эди
Ўвиллаб қолган богда
Соялар
Ҳеч ким таклиф қилмаса-да
рақсга тушарди
Яна нима дейишим мумкин
дунё кенг экан.

Мазкур шеърда Бойугли увиллаётган кимсасиз бог, қорачиги суғириб олинган осмон, рақсга тушаётган соялар гўё туш кўраётган одам нигоҳлари орқали кузатилади. Туш эса улимга қиёсланади. Шу боис, шоир тасвирлаётган манзара жонсиз, ҳаракатсиз, маънисиздай туюлади. Аммо инсоннинг кўзларига яширинган олам билан ақл ва идрокка сингишган дунё манзаралари айни оламнинг турфа кўринишларидир. Шоир дунёнинг кенглигини таъкидлар экан, унинг рангин эканлигига ҳам диққатни қаратади.

Жийда гули
мени маст қилди
жин чалди жийданинг остида
Сап-сариқ чироқмикан бу гуллар
юлдуз шуъласидан қувват оларми
нуқул қошиқчилар жаранги
Энг хавфлиси шундаки
болари нектар йигмоқ учунмас
сизни чақиш учун келади.

Жийда гулининг ифорида маст ҳолдаги лирик қаҳрамон гўзаллик ўтриси сифатида тасвирланади. Табиий гўзалликнинг шарбатини сиғирувчи боларилар бу «ўтрини» чақиш учун келаётгандай. Манзара анъанавий поэтик тасвирга сира ўхшамайди. Шоир айтмоқчи бўлган поэтик фикр ҳам яширин. Тасвирланаётган манзарадан китобхон ўз зеҳни ва туйгулари қувватига кўра маъно англайди: гўзаллик қаршисида эс-ҳушидан айрилган лирик қаҳрамонни жин чалиши натижасида у жийда гуллари сариқ чироқларга, жийда гулига парвона боларининг ҳаракатларини қошиқчалар жарангига ўхшатади. Айни шу нуқтада поэтик маъно юзага чиқади: бизни ўраб турган олам ва унинг гўзалликларидан ҳайратланишни, завқланишни билмаган инсон ҳаёти рўёга ўхшайди. Бундай одамлар фақат ейиш-ичиш гами билан умр утказадилар, уларни боларининг машаққатли меҳнати натижаси эмас, ўз

жонининг, ҳузр-ҳаловатининг бежавотирлиги қизиқтиради. Бундай одамлар боларидан ҳам майдороқ, боларичалик фойда келтирмайдиган, ўз нафсининг қулларидир. Шеърда манзара ичига қараб ҳаракатланувчи спирал кўринишли поэтик тафаккур бу дунёнинг ранг-баранг манзараларга бойлигини, ҳар бир манзара ўз ички маъноларига эга эканлигини ифода қилади. Шоир шеърларидаги ҳар бир сўз, ҳар бир сатр муайян бир образли ифодага, рамзий маънога ва ички оҳангга эга эканлигини қуйидаги шеър орқали ҳам кузатиш мумкин:

Узоқ тараддуланиб турди Қўрқув
хотиржамликка ўхшаб бамайлихотир
тахликага чап бериб турди
Қўлини соябон қилиб қошига
Ваҳима яшаётган уйга қаради
Қаради музаффар навкар сингари
Сунг эса
сунг шундай алпозга тушдики
қалтирамаган жойи қолмади.

Қўрқув образи орқали шоир диққатимизни унинг ҳавфли маънавий иллат эканига қаратади. Кези келганда қўрқоқ одамлар хотиржам, удабурон, айёр ва ўта эҳтиёткордирлар. Аммо мардлик талаб қилинганда улар ўз-ўзини фош этади. Ана шу маънолар қўрқув образи орқали тасвирланаётган манзара-ҳолат замиридан англашилади. Кўриниб турибдики, бундай шеърларнинг чуқур маъноларини илғаб олиш учун икки муҳим омилни теран идрок этиш талаб қилинади: биринчиси, Навоий, Бедил сингари санъаткор ижодкорларнинг меросидан, анъаналаридан; иккинчиси, умумевропа бадий тафаккурининг нафис намуналаридан бохабарлик бугунги ўзбек шеърлятида Баҳром Рўзимуҳаммад каби шоирлар ижодида ана шу икки муҳим омил ўзаро тутшиб янги бадий кашфиётлар яратилишига таъсир курсатмоқда. Бармоқ вазнида ёзилган

шеърлардан фарқ қилувчи ҳижо, туроқ ва қофиядан узоқ, халқ жонли тилига яқин бундай сарбаст шеърлар кўпроқ насрга ўхшаб кетсада, бадий поэтик тили, сермаънолилиги, оҳанги, сўз қўллашдаги шоир маҳорати ила шеърятнинг очилмаган сарҳадларига китобхонни етаклайди, уйлатади, фикрлатади.

Илоннинг узидан эмас
шаклидан қўрқаман
шамойили совуқ мен учун
мабодо мушукка ўхшаганида борми
силаб-сийпалардим илонни...

Ҳаётда муайян шакл-шамойилга эмас, балки ўз нуқтаи-назарига эгалик кимларнидир чўчитар, ҳақ сўзни дангал айтувчилардан кўпчилик ҳадиксирар. Агар бундай одамлар дафъатан мўмин-қобил ё мулойим кишига айланиб қолсалар, ҳамма «ёқтирадиган» қиёфага кириши мумкин. Хўш, мўмин-қобиллар нима учун барчага ёқади? Шоир «мўмин-қобиллик» ортига яширинган маънавий иллатлар ҳақида ўйлатаётир.

«Соялар суҳбати» номли шеърида шоир ранг образ ва ранг рамздан маҳорат билан фойдаланган:

Менга нима бўлди учта соям бор
Иккитаси рангсиз биттаси сариқ
Ҳиринглаб кулади бир соям
Чунки йўқотиб қўйдим болалигимни
Топганим жийда гулининг ифори
У ҳам бошқа боққа ўтиб кеттанди...

Шоир инсон умрининг паллаларини сояларга ўхшатади. Иккита рангсиз соя – болалик ва йигитлик даврини маънисиз ўтказган инсон умрининг соялари. Сариқ рангли соя – қарилик чоғи ўз умрини сарҳисоб этиб, ўз устидан кулаётган, яъни бум-бўш ҳаёти устидан ҳукм чиқарган инсоннинг умумлашма образи. У ҳаётда юксак ё эзгу

мақсад учун яшамаган, аммо қачондир гўзалликни севган. Афсуски, бу гўзаллик ҳам «бошқа боққа утиб кетганди».

Хулоса қилиб айтганда, бугунги ўзбек шеъриятига хос ранг-рамз, образ-рамз орқали ифода қилинаётган маънолар, образли ифодалар шоирларнинг ўзига хос услуби ва маҳорати орқали янги поэтик кашфиётлар яратилишига замин бўлиб хизмат қилмоқда.

Кейинги йилларда яратилган ўзбек шеърияти намуналарини кўздан кечирар эканмиз, жаҳон адабиётига хос илгор ижодий анъаналарни миллий руҳият рангларига йўғириб ифодалаш анъаналарини ҳам, янгича талқин услуби ва янги шаклий изланишларни; анъанавий услубнинг хилма-хил ифода кўринишларини ҳам кузатиш имконига эга бўламиз.

Бугунги ўзбек шеърияти марказида турган лирик қаҳрамон замондошимиз қалбида кечаётган ҳис-туйғуларни ХХІ аср кишининг тафаккур тарзи, руҳий эврилишлари фонида ифода этмоқда. Агар истиқлолгача бўлган давр ўзбек шеъриятида лирик қаҳрамон туйғулари ифодаси орқали унинг қалбини англашга, поэтик тадқиқ-у таҳлил қилишга интилиш кўзга ташланса, кейинги йилларда яратилаётган лирика намуналари биз кўнниккан шакл ва услуб чегараларидан «қалқиб чиқиб», эътиборимизни турфа манзаралар тасвирига қаратмоқда. Лирик қаҳрамон нигоҳи қадалган манзара қатига яширинган маъноларни эса китобхон ўз тафаккур туйғулари, бадий-эстетик идроки ва фаҳми орқали англаб олиши мумкин. Бу хусусият шеъриятнинг сирли-сەҳри ва ранг-баранг инсон оламини шоир ёки лирик қаҳрамон қандай англаётганлигини тасвирлашдан ўша бетакроп инсонларнинг турфа идроклари-ю ҳис-туйғуларига, кўнгилларига ўзлари йўл топишларига ундаш, инсонни англашга интилишдан унинг қалбини ўзига англашиш томон қадам ташланганлигидан далолат беради. Ҳозирги ўзбек шеъриятига хос бу тенденция қандай ижодий-эстетик тамойилларда ўз аксини топмоқда?

1. Ўзбек шоирларининг ўзбек классик шеърляти ва халқ оғзаки ижодига хос анъаналарни давом этдириб, поэтик нутқ хусусиятларидан моҳирона фойдаланиб, ижтимоий-фалсафий маъно ташувчи бадий умумлашмаларни яратишга интилишларида кўринади:

«Халқим дейман, руҳим тушиб,
Кимлар кўнглинг тўқ қилдилар
Минг сўқиринг тил топишиб,
Бир уйғоғинг йўқ қилдилар!»¹

Шоира Ҳ.Худойбердиева қаламига мансуб ушбу шеърда муҳим ижтимоий-маънавий иллатга китобхон диққати тортилган: қалб кўзлари очилмаган, маънавий «кўрлар» бирлашиб, эл-юрт дардида бедор чинакам фидойиларни йўқ қилишга чоғланишларининг ўзи катта фожеа! Зеро, яратувчи, фидойи Инсон даражасини забт этиши учун аввало инсон ўзлигини юксалтирмоғи, халқ дарди билан ёниб яшайдиган, уйғоқ қалбли бўлиши керакки, бунга «қалб кўзи очилган» буюк инсонларгина эриша олганлар. Афсуски, бундай инсонлар бармоқ билан санарли. Истеъдодсиз, яратувчанлик ҳиссидан йироқ, юрт манфаатларидан ўз ҳоҳиш-истаклари-ю манфаатларини устун қўювчи маънавий ожиз, қалб кўзлари «кўр» кимсалар эса кўпчиликни ташкил этади. Шоира ана шу ҳаёт ҳақиқатига ишора қилиб, «Минг сўқиринг тил топишиб, Бир уйғоғинг йўқ қилдилар», – дея салмоқли поэтик фикрни қисқа, аммо ёрқин ифода қилиш маҳоратини намоёиш қилмоқда.

Поэтик нутқининг ўзига хос хусусияти – лаконизмдан фойдаланиб, эътиборимизни лиро-фалсафий фикр ё мушоҳада талаб ҳолатларга, манзараларга қаратиш хусусияти шоира Зулфия Муминованинг қуйидаги шеърда ҳам кўзга ташланади:

‘Остонамда йиғлаётир куз,

¹ Ҳудойбердиева Ҳ. Сайланма. –Т.: Шарқ. 2001. 398-бет.

Остонамда гангийди шамол.
Остонамдан олислаган из –
Остонамда огир бир савол.
Мен барини тушундим ногоҳ,
Хазонларни газга босиб жим.
Остонамда мен қилган гуноҳ –
Ёлворишни билмаганлигим.¹

«Остона» сўзининг такрор ва такрор қўлланиши янги маъно товланишларига ишора: ёлғизликда кечирилган умрнинг сўнгги «остонаси» – куз йигламоқда. Нега? Нима учун? Шамол ҳам умрнинг «сўнгги остонаси»гача бу ёлғизлик, тарк этилганликнинг маъносини англамай, умрини бошқа, бегона эшиклар остонасида ўтказган инсон ҳаётининг адоги – маънисиз ҳаётнинг «сўнгги остонаси» олдида инсон қисматидан гангиган ҳолатда...» ҳатто шамолнинг ҳам «улоқтириб», «учириб», «кўтариб, ташлашга» бу остонадан (яъни макондан, уйдан) ҳеч нима тополмай, ҳайрон ҳолатда уни тарк этаётганлиги ҳаяжонли ва таъсирчан тарзда тасвирланган. Бу остонадан бош олиб кетган, олислаган «из» қолдирган «огир савол» ҳам ҳануз жавобсиз... Ёлғизликда умр кечирган «лирик қаҳрамон»нинг хазонрезги палласидаги умр дарахтининг қовжираган хазонларини юзига босиб, ўз гуноҳларининг маъно моҳиятини тушунган ҳолати қуйидагича тасвирланади:

«Остонамда мен қилган гуноҳ – Ёлворишни билмаганлигим» – дейди. Хуш, ялиниб-ёлвориш нималигини билмаган лирик қаҳрамоннинг «гуноҳи» нимада? Ахир етук шахслар ҳамиша мағрур бўлишган, ёлвориш бинобарин, бош эгувчанлик улар учун ёт хусусият бўлган. Бобур Мирзо, Мирзо Улуғбек шахсиятига хос етуклик аломатлари ҳам айти шу жиҳатдан изоҳланади-ку?

Гап шундаки, шеърда шоира кибрга берилиш, «ман-манлик» натижасида узи ва ўзгалар дардидан, туйғуларидан, самимиятдан

¹ Муминова З. Ёнаётган аёл. –Т.: Ёзувчи, 1992. 89-бет.

йироқлашган инсон қисматини лаконистик сюжет яратиш орқали таъсирчан маъзараларда тасвирламоқда. «Остона» – макон маъносида хилма-хил маъноларни ифода қилган. Остона – уй, хонадон остонаси маъносида; Остона – (умрининг сўнги палласи маъносида) – бу уткинчи дунёнинг охири, ҳақиқий дунёга утиш остонаси маъносида; остона – (кўнгли остонаси назарда тутилган) қаҳрамоннинг бўм-буш кўнглининг остонаси маъносида; Остонам – мен муқаддас деб билган эътиқод ва ақидалар манзили, остонаси маъносида. Лирик қаҳрамон узини «буюк» деб ҳисоблаган шу боис «буюклар» ҳеч кимга бош эгмайди, ҳеч қачон ялинмайди ва ёлвормайди, – деган ақидага ишониб яшаган.

Аммо, «буюклик» ва «ягоналик» фақат Оллоҳга хос сифатки, бандасининг гуноҳи буни чуқур англаб етмаганлигидадир. Мазкур бадий-фалсафий умумлашмаларни шоира «остона» сўзининг серқатлам маъно товланишларини бадий ифода воситаларига моҳирона «пайвандлаш» орқали бадий кашф этган.

2. З.Мўминова лирикасида «оқ илон», «ёмон туш», каби халқ огзаки ижодига хос рамзлар; «тушларнинг оқиши», «ақлу хуш оқиги» каби муболагали тасвирлар, поэтик кўчимлар, жарангли иборалар, тасвирий воситалардан ўз ўрнида фойдаланиш санъати намуналарини кўплаб учратамиз. Бу хусусиятлар шоира шеърларидан англашилувчи поэтик тафаккур тарзининг сероҳанглилиги, маъно товланишлари, образлилик ва поэтик нутқ имкониятларидан унумли фойдаланиш натижаси эканлиги аниқ. Бу ҳозирги ўзбек шеъриятига хос эстетик тамойилдир.

Ҳозирги ўзбек шеъриятида А.Орипов, Х.Худойбердиева, Усмон Азим, З.Мўминова, Рауф Парфи, Қутлибека, Сирожибдин Саййид, А.Қутбиддин, Фахриёр каби шоир ва шоиралар ижодида поэтик нутқ шаклларида унумли фойдаланиб, ўз ички дунёсини ўз тили – «мен» орқали батафсил ва ҳаяжонли тарзда очиб бериш тенденцияси кўзга ташланаётир. Бундай монолог шеърларда ҳар бир ижодкорнинг

инсон, олам, жамият, имон-эътиқод борасидаги ўзига хос қарашлари бадий аксини топган. Мана бир мисол:

Дунё камбағални камситиб, гажиб
Тагин бўйитаркан бойроқларини.
Руҳим олиб қуяр бошимдан тожни
Руҳим кутаради байроқларини!
Қайдаки етимни етим тишлайди,
Дунё қантармаса каж итларини.
Руҳим юрагимга қаттиқ муштлайди,
Руҳим кия бошлар совутларини¹.

Шоира бундай мурожаат монолог орқали дунёда адолатсизлик ҳукм сураётган экан, «мен» қалбим даъватига кўра курашга отланавераман, – деган салмоқли бадий умумлашмани ифода этмоқда. Шоир Усмон Азимов эса қатор шеърларида тасвирий монолог воситасида ўз руҳиятини тафтиш этиб, ўз дунёсидаги изтироблар моҳиятини таъсирчан манзаралар тасвири орқали тасвирлаш тенденциясини намоён этмоқда.

Мана бир мисол:

Қулларимни қийди занжир. Эзгилади бошимни –
Тоғдай қуллик ерга эгди – бўйнимдан торта-торта
Мен ҳақ билдим бу дунёнинг катта-кичик тошини,
Мен тошларга юзим тутдим ёшимни арта-арта.
Бўғизларим ачишди. Ҳа, упкаларим ачишди.
Упкам тўлди одамларнинг «Оҳ»лари тўла тўнга.
«Ҳаво» дедим, – томоғимга қаро қурум ёпишди,
Неча йилки, мен ҳавосиз яшайман бутунлай.
Совуқ қотдим. Изгирида чирсиллади сўнганим,
Томирларим – аёзларда музлаган қиёқ ҳануз.
Олов сўраб, гулханларни бўзлаб кезди юрагим,
Ёнгинлардан ёниб чиқиб, қучоқлади мени муз.

¹ Х.Худойбердиева. Сайланма. –Т.: Шарқ. 2000. 440-бет.

Мен – сувсадим. Мен – қаҳрадим. Мен – хас бўлдим.

Қуридим...

Лирик қаҳрамоннинг эрксизликдаги изтиробли ҳолати, эрк сувиға ташна дарахт каби қақраб қуриши ниҳоятда таъсирчан ухшатишлар, жонлантириш, муболага каби тасвирий воситалар, ўз ҳолатини шарҳлаш усули орқали ифодаланган. «Мен»нинг фожиаси эрксизлиги – «тогдай қуллиқ» айна чоғда тош юракларга юз тутиб, дунёнинг «катта-кичик тошларини» ҳақ деб билганида, уларга ишонч кўзи билан қараб, «тошларга юз бурганида». Бу ўринда шоир умумлашма образ «тошлар» воситасида қалби эзгу тилақ ва истаклардан йироқ, ҳиссиз, дийдаси «тош» одамларни назарда тутаетир. Бундай одамлар Эл дардига дардкаш-у, тилақларига тилақдош бўла олмаслигини кеч англаган лирик қаҳрамон одамларнинг «оҳ»лари тўла тунда элу-юрт изтиробларига ҳамоҳанг аламли кўз ёшларини тўкмоқда...

Сўз санъатининг жанрларида ранг билан боглиқ рамзий образлар куплаб учрайди. Халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Яссавий асарларида ҳам лавҳалар, табиат тасвирлари, илгари сурилган фалсафий, ахлоқий-дидактик фикрлар ранг рамзлари орқали берилганлиги маълум. Айниқса, Алишер Навоий ижодида мажозий ранглар тимсолларга кўчирилиб комилик босқичларини забт этаётган инсон дунёсини тасвирлашга хизмат қилганки, ана шу хусусиятлар Мустақиллик даври ўзбек шеъриятида узгача товланишлар ва маънолар касб этмоқда.

Оламни ва ундаги турфа ҳолатлар, ҳаёт мураккаблиklarини қалбида кечираётган инсон дунёси ҳам камалакранг. Бутун ҳаёт залворини ўз тафаккурига сигдиришга уринаётган замондошимизнинг кечинмалари, уй-ҳаёллари ҳам чегара билмас даражада ранг-баранг. Ана шу олам ва инсон дунёсидаги муштарақликни бадий сўз поэтик ранглар орқали ифодалаш

имконини берадики, бундай рамзийлаштириш шоирга қисқа оҳанглар ва саноқли рангларда инсон тимсолини жонлантиришга қодир муайядалар тутқазади. Ҳалқ шоири Абдулла Ориповнинг «Билол хабаш» шеърисида қора ранг образнинг руҳиятини ёритиб турган эътиқод нурига уйғунлашиб оқликка кўмилса, Шавкат Раҳмон, Азим Суюн, Усмон Азим шеърларида учровчи оқ ранг бегуборлик, самимийлик, ёруғлик, эзгулик маъноларини ифода этади. Ҳалима Худойбердиева шеърларида оқ ранг билан ёндош сариқ ва қизил ранглар учрайди. Шоира жудалик, айрилиқ, тушкунлик, алданиш ҳолатларини сариқ ранглар воситасида жонлантирса, қизил ранг орқали ёвузлик, фожиавийлик, зўравонлик, истибод раҳмларини яратган. Инсон қадри букилган, эрки топталган мустамлакачилик даврида ҳатто нафас ҳам қизил, кишан ҳам қизил, тикан ҳам қизил. Шоирлар фавқулодда яратилган ифодалар орқали рамзий образларни китобхон кўз ўнгига жонлантиришга эришиб, поэтик гоёни тўлақонли аёнлаштиришга муваффақ бўлаётирларки, бу хусусият ҳозирги ўзбек шеърисига хос тенденция сифатида тадқиқ этилиши лозим. Поклик, нурдай бокиралик, иллатлардан фориғлик, имон-эътиқодлилик Эшқобил Шукурнинг «Яшил улим» шеърисида асосий бадиий унсур-рамзий образ орқали ифода этилган. Бу хусусиятлар ўзбек шеърисига ранг раҳмлар воситасида инсон дунёсини, олам ҳоссаларини ўзига хос тарзда аёнлаш ва тасвирлаш усули юзага келганлигини кўрсатади.

Бир қатор ўзбек шоирлари қаторида истеъдодли шоир Баҳром Рўзимуҳаммад ижодида ҳам рангларнинг рамзий қўлланиш усули ўзига хос поэтик тимсоллар яратишга хизмат қилганлигини кўзатиш мумкин.

Инсон табиатга талпиниб яшайди. Унинг бағрида ўзини қўшдай енгил, дардларидан фориғ ҳис этади. Табиат гузалликларига боқиб баҳра олади ва ўзини унинг бир бўлаги деб билади. Аммо она

табиатни асраш инсониятни кулфатлардан асраш эканини ҳамиша
ҳам ёдда сақламайди.

Вақтики ер тарс ёрилганида
Ҳавода учиб миллионлаб ер бўлаклари
Мумдек эриб битса
Тутунга айланса ер
Вақтики сирғалса юлдузлар
Уч қуёш чарх урса қўқда
Ва уч қуёшга жуфт бўлса уч ой
Тун ва кундуз қоришса бир – бирига
Вақтики борлиқ уз маъносини йўқотса буткул...

Тасаввур қилинг, сарҳадсиз фалак бўм-бўш бўлиб қолса, тутунга
айланса ер? Шоир бепарволик, бемақсад яшаш, гуноҳлардан юраклар
эзилмас даражага келса, инсонлар борлиқни талон-тарож қилиб
бўлишса, тутатишса, ҳатто, янчиб бир-бировларин, ҳайҳот, бу ҳолга
чидаш беролмай, ер тарс ёрилса, мумдай эриб битса борлиқ!– дея
хитоб қилмоқда.

Ёруглик ўрнини зулмат-у қоронгулик эгалласа, борлиқ ҳам уз
маъносини буткул йўқотса, демак куррамиз ҳам коинотда чилпарчин
бўлади! Шоир ана шу фалокатни куз олдимизда қуюқ қора ранглар
орқали жонлантиради, инсонлар қалбининг рангсизлиги, бўшлиққа
айланиб қолганлиги оламнинг бўм-бўшлиги билан уйғун
тасвирланади.

Ана ўрик гули
хўрозқандга ўхшаб музлади
яшиллик совқотиб турибди
дир-дир
сочингизни ўйнайди шамол

шундан бошқа иши йўқ каби
жиддий...

Ўзгалликнинг музлаши, яшилликнинг дир-дир совқатиб туриши эзгуликнинг омонатлигидан дарак бермайдими? Фарзандларимиз қалбида ниш уриши керак бўлган инсоний сифатлар, латиф ҳулklar куртак ёзаётган дарахт япроқлари каби совқотиб турса, бу умримизнинг, борлигимизнинг омонатлигидан, ҳаётнинг ганиматлигидан дарак бермайдими?

Демак, ўзбек шеъриятида ранг билан боглиқ рамзий образларни шартли равишда қуйидагича туркумлаш мумкин:

1. Инсоний севги-муҳаббат мавзuidaги рамзлар.
2. Инсоний фазилатларни улутлашга, меҳр-оқибат, эзгуликни қадрлашга ундаш мавзuidaги рамзлар.
3. Ижтимоий – сиёсий мавзuidaги рамзлар.

Булардан ташқари, ҳозирги ўзбек шеъриятида «ранг-рамз», «ранг-образ», «ибора-образ», мақоллар, ҳикматли сўзлар орқали рамзлар яратиш хусусиятлари кўзга ташланмоқда. Бу хусусият инсон билан табиатнинг алоқадорлиги, айни пайтда, руҳиятимизнинг она табиатта уйғунлиги ҳосиласидир. Рангларни рамзлаштириш ҳозирги ўзбек адабиётида ўзига хос анъана тарзида давом этмоқда, бадий-эстетик тамойил сифатида яшамоқда.

Ҳозирги адабий жараён хусусиятларини тадқиқ этган ўзбек адабиётшунослари ва танқидчилари мустақиллик йилларида юз берган муҳим жиҳатни таъкидлаб, бадий ижодга янгича муносабатнинг қарор топаётганлиги; ижодкорга яратувчи шахс, санъаткор сифатида қаралиб, бадий асарларга биринчи галда бадийят талаблари нуқтаи-назаридан баҳо беришга ҳаракат қилинаётгани, «гойавийлик»ни эмас, ижодкорнинг бадий тафаккур

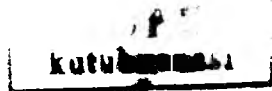
тарзини урганиш етакчи тамойилга айланаётганини ижобий ҳодиса сифатида таъкидлаётганликлари қувонарли ҳолдир.¹

Ижодкор бадий тафаккури Оллоҳ инъом этган илоҳий муъжиза-истеъдод нурига йўғрилган бўлса, қанчадан-қанча миллий бойликларни бунёд этади. Бу ҳақда сўз юритган И. Ғафуров: «Истеъдод – миллий бойлик. У неча юзлаб, минглаб бойликларни бунёд этади дунёга беради», – деганида тамомила ҳақ эди. Айнан ижодкор бадий тафаккурининг илоҳий ва дунёвий мазмунлари уйғунлигидан юзага келувчи ўзига хос услубда ҳам шу икки жиҳат кўзга ташланади: истеъдод – маҳоратни юзага чиқарувчи омил бўлса, услуб-ижодкор тафаккурининг бадий тил орқали дунёвий маъно ва мазмун касб этишидир.

Демак ижодкор шахсида ана шу икки жиҳат уйғунлашиб, ўзига хос услубнинг намоён бўлишида асос вазифасини утайди. Айни чоғда, ижодкор услуби ва бадий маҳорати воситасида инсон дунёсининг сирли, сеҳрли қатламлари, туйғуларининг шиддати, ҳис-ҳаяжонларининг маъно товланишлари, туғёнларининг зарби ифода қилинади, тасвирланади. Китобхон яна ўша илоҳий муъжиза-истеъдод қудрати ила ўзга инсонлар руҳиятини ҳис қилади, улар дунёсига кириб боради, уларни худди ҳаётдагидек жонли инсонлар каби тасаввур этади ва тушунади, ҳамдардга айланади. Бадий образлар қиёфасида ҳар сафар образларнинг янги, сирли ва сеҳрли, бетакрор илоҳий дунёси намоён бўлади. Яратилаётган ана шу ҳаётий қаҳрамонларни замон ва истиқлол даври адабиёти талаблари, бадияят мезони асосида ҳар тарафлама чуқур урганиш ҳозирги адабий жараённинг долзарб муаммоларидан биридир.

Ҳозирги ўзбек шеърятига хос тамойилларидан яна бирига эътиборни қаратиб, ф.ф.д., профессор Ҳакимжон Каримов қуйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди: «Тоталитар тузум ва унинг

¹ Қарант: У.Норматов Умидбахш тамойиллар. –Т.: Маънавият. 2000.
Н.Худойбергенов. Меҳру муҳаббат йўлларида. –Т.: Ёзувчи. 2003.

мафкураси миллий республикалар халқларини тарихидан, маданияти илдиэларидан маҳрум этибгина қолмай, диний анъаналари ва урф-одатларини ҳам пайҳон қилиб ташлади. Диний маданият урнига бу халқларга берилган маркча-ленинча таълимот эса улар имонини саломат олиб қололмади. Сўнги йилларда динга эркинлик берилиши, ислом таълимотига оид илмий-оммабоп асарларнинг пайдо бўлиши ва бошқа тадбирлар натижасида ўзбек шеъриятида ислом асотирилари ва гоёлари билан сугорилган шеърлар пайдо бўлди. Бу шеърлар «Қуръон» сурасидаги оятларда ва ҳадислардаги кишини тўғри йўлга солишга иршод қилинган фикрлар асосида ёзилгани учун киши имонини мустаҳкамлашга жуда қўл келяпти. Чунки имони мустаҳкам одам ҳар қандай ёмонликдан ва инсоний иллатлардан сақланади, ҳеч кимга зулм қилмайди»¹.

Олимнинг фикрларига умуман қўшилган ҳолда, биз ҳозирги ўзбек шеъриятига хос тамойиллардан яна бири шоирларнинг поэтик нуқтнинг хитоб, мурожаат каби шаклларида, сўз такрори, риторик сўроқ каби унсурлардан фойдаланиб, оламини унинг бир бўлаги бўлиши инсон дунёсини поклаш орқали мунаввар этиш ҳақидаги дунё оимлари, файласуф-у шоирлари қарашларига ҳамоҳанглиқда яратилаётган поэтик гоёлари, бетакрор ташбеҳларга юкланган салмоқли фикр ва туйғулардан англашилишини таъкидламоқчимиз. Зеро, бутунги кунда инсониятнинг қиблага юз тутаетганлигини дунё тан олмақда¹. Хусусан, шоир Усмон Азим олам сирларини англашга нечоғлик уринмасин «сирлар туғунини еча олмаганлигини» эътироф этади.

Шоир айна ҳолат сабабини оламнинг бор сиру синоатларини ўз кўнғил оламида жилвалантирган инсон қалби сирлигича қолганлигида, деб ҳисоблайди:

«Танграм, фақат кечир, бандаларингга

¹ Ҳ. Каримов. Истиқлол даври шеърияти. –Т.: Зарқалам, 2005. 20-бет.

¹ Усмон Азим. Сайланма. Шарқ нашриёт матбаа концерни. –Т.: 1995. 405-бет.

Бир қатра озодлик бермаганим-чун.
Қон ютган кўримлар учун кечиргин
Кўзимнинг ёшлари учун кечиргин.
Дунёнинг тошлиги учун кечиргин.
Кечиргин – кўйингда адашганимни,
Кечиргин – кўйингда тинмаганим-чун,
Кечиргин – эрк учун талашганимни,
Ва эрк сенлигингни билмаганим-чун»².

Инсонни поклаш, оламни тозартириш, оқ ва қора ранглар замиридаги маънолар: эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий зиддиятни кўтариб, улоқтириб ташлашга қодир куч борми? Бугун инсоният онгини забт этган савол аломатига қандай маънолар сингишган? Муаммо ечими қандай? Оламни инсон боласи яратган ёвузликлардан сақлаб қолиш мумкинми? Ана шу саволга жавоб излаб, «охир замон» аломати-ю залолатлари ҳақида, гуноҳларга бурканган куррани шоир Баҳром Рузимуҳаммад қуйидагича тасвирлайди:

«...айни пайтда тафтиш кучи боис
уз ўқидан чиқиб кетди ер шари
чиқиб кетди қуёш системасидан.

айни пайтда тонг ила тун
ола була шамойилга кирди
зулмда ўзгартириб рангу тусини

оқ олма пишаётган чоғ
қорбурон ўйнаб юрди болалар.
ёзга қўшилди қишнинг уч куни.

² Баҳром Рузимуҳаммад. Соғлар сўҳбати Шеърлар туплами. –Т.: Зарқалам нашриёти. 2006. барча кучирмалар шу тупламдан олинди.

айни пайтда тутилган гўдакнинг
соч-соқоли оқарди бирдан
онасини эмди мункайган чол.

айни пайтда қуёш нурини
қайга сочишни билмай турди-да
куйдириб юборди ойни дафъатан...»¹.

Нега? Нима учун? Бу саволларга шоир «Қаргалган» номли шеъри орқали жавоб қайтарган:

«Сен улуг ибтидодан нарироқда бир қадам босдинг
Шу боис Аллоҳнинг қаҳри келди
Пайгамбар қарғади сени
Шайтони Лаиндан-да баттарроқ бўлдинг
бироқ сенинг руҳиятингни тўлдирган завқу-шавқ
икки дунёда ҳам йўқ фақат сенда бор
эй, абадий йиги, эй абадий кулгу, эй абадий жимлик».

Шоир сирли-сеҳрли дунё сарҳадларидан-да нарироққа, бу дунё чегарасидан ташқарига «қарашга», идроки, ўй-хаёллари ила у томонга «бир қадам ташлашга» ботинган инсонга шу гуноҳи учун қарғиш ёпишган. Бу шаккоклик эвазига шоир қалб изтироби-ю безовта руҳнинг мангу азобига дучор этилган. Аммо инсоният дардини куйлаб йиглаш, эзгулик нурларига чулганган олам гўзалликлари-ю одам кулгусидан завқланиш фақат шоирларга насиб этмишдир. Айни чоғда, ўз ожизлигини тан олиб, Оллоҳ иродасига бош эгиб, абадий «жимлик» сари инсон сукути ҳам олам-олам маъноларни ифода этади. Бу хусусият реалистик тасвир услуби бағрида юзага келган «янгилик» сифатида эътироф этилаётган «ўзбек модерн шеърляти» алоҳида эстетик тамойил эканлигини асослайди. Модерн йўналишидаги шеърлар ижодқору китобхоннинг ХХI асрдаги табиий маънавий-руҳий эҳтиёжларига монанд юзага келди. Бундай шеърлар

¹ Баҳром Рузимуҳаммад. Соҳлар суҳбати. Шеърлар. –Т.: Зарқалам нашриёти. 2006. 9-10-бетлар

инсон шахси ва ҳаётини, унинг кўнгил оламини ижодкорнинг тасаввурлар олами орқали кузатиш орқали ҳар икки олам уйғунлиги ёки ўзгачалигини англаш мумкин бўлган маъноларини тасаввур воқелигига айлантириб (ҳис-туйғулар ва идрок бирлиги) бадий талқин қилиш натижасидир. Ижодкорларнинг бундай шеърлари бир қарашда миллий шеърятимиз учун ноанъанавийдек туюлади. Ҳижо, туюқ ва қофиядан узоқ халқ жонли тилига яқин сарбаст шеърларни бир ўқишда тушуниш қийин, аммо ҳар бир сўз, ҳар бир сатр муайян образли ифодага, рамзий маънога ва ички оҳангга эгаки, бу хусусиятлар шоир маҳорати орқали бетакрор поэтик манзаралар ва бадий умумлашмалар яратилишига асос бўлган. Бундай шеърлар ўзи ва ўзгалар оламини янги жиҳатлардан идрок этишга интилаётган замондошимизнинг маънавий-руҳий эҳтиёжларини тўла қондирмоқда.

Жаҳон адабиётига хос «модернизм» ва сюрреализм ҳақида сўз юритиб, адабиётшунос Андре Бретона қуйидагиларни алоҳида таъкидлайди: «Унинг мақсади оғзаки, ёзма ё истаган бошқа бир йўл билан фикрнинг реал амал қилишини ифодалашдир. Сюрреализм муайян ассоциатив шаклларнинг олий реаллигига ишонишга асосланади. Сюрреализмга қадар бу шаклларга бепарво қараб келишган. Сюрреализм ҳаёлотнинг қудратига, фикрнинг бегараз ўйинига, ишончига таянади. У бошқа ҳар қандай психик механизмларни узил-кесил барбод қилиб, ҳаётнинг асосий муаммоларини ҳал қилишда уларнинг ўрнини эгаллашга интилади»¹. «Демак, - деб ёзади профессор, Ҳакимжон Каримов Андре Бретон қарашларига таяниб: - сюрреалистлар ақлга суянади, унинг қудрати билан иш кўради. Чунки ақл кучигина одам ва олам моҳиятини тўғри англашга имкон беради. Модернизмнинг йўналиши ва мақсади ҳам шунда»¹. Шоир Баҳром Рўзимуҳаммад эса масала моҳиятига янада

¹ Андре Бретона. Сюрреализм манифести. // Жаҳон адабиёти. - 2000й. 5-сон. 179-бет.
Ҳ.Каримов. Истиқлол даври шеъряти. 42-бет.

чуқурроқ кириб бориб, модернизмни реализмга қарши қўйиб бўлмаслигини асосли тарзда таъкидлайди: «Модернизмни реализмга қарши қўйиб бўлмайди. Модернизмга реализм сувратигаги соцреализм оқимигина қарши қўйилган. Эндиликда аста-секин адабиёт сиёсатдан ҳоли бўлмоқда. Чунончи, адабиётнинг уз «сиёсати» мавжуд. Адабиёт инсон руҳий олами узра сиёсат юргизади, руҳ оламидаги жисмлар орасида интизом ўрнатади, қадим-қадимдан шундай бўлиб келган. Сўфийларнинг кўнгил парвариши таълимоти бежиз кун тартибига чиқмаган бир маҳаллар. Биз шу йўлдан юрмоғимиз лозим. Бу йўл маънавиятимизни юксакликка олиб чиқади, бу йўл миллатимиз юрагини, шарқона кечинмаларини боболаримиз маънавиятига омукта этган ҳолда жаҳон илм аҳлига кўз-кўз қилади»².

Дарҳақиқат, шоир таъкидлаганидек, инсон руҳий ҳолатини тафтиш этувчи, унинг ўзлигини, «мен»ини кашф этишга қаратилган ва бутунги кунда модерн адабиёти деб номланаётган услубий йўналиш Шарқнинг улкан тафаккур қудрати билан яратилганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу ҳақда ёзувчи Назар Эшонқул фикр билдирар экан, халқимизнинг қадимий ижод намуналарини юқори баҳолаб: «Туркий халқлар асотир ва эпосининг таъсир кўлами шу даражада кенги, биз ҳатто бунга тасаввур ҳам қилолмаймиз. Агар биз ана шу меросни ўзлаштира олсак, ғарб адабиёти нимадан иборат эканлигини ҳам тезда тушуниб етамиз»³, - дейди.

Таниқли мунаққид ва олим А.Расулов эса сўнгги йиллар ўзбек поэзиясининг биз таҳлил қилган тамойиллари ҳақида сўз юритиб, «сўнгги йиллар ўзбек поэзиясида инсоннинг ўзини-ўзи англаш муаммоси жиддий талқин этилмоқда. Инсон руҳиятидаги ҳаёт, зиддият, фалсафий-руҳоний талқин ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Абдулла Ориповнинг «Бир қарасам» шеърида ҳам ўзини-ўзи англаш,

² Б.Рузимухаммад. Назарияга бефарқ қараямизми? // УзАС. - 2001й. 1 декабрь.

³ Назар Эшонқул Ёшлар насри уз йулидан боради. // УзАС. - 2000й. 4 август.

руҳий ҳолат, ички кураш акс этадики, у асарнинг умрибоқийлигини таъминлаган...

Ўзбек адабиётида «мен» – «яратган ҳамма нарсамиз» қатлами ёхуд инсон фарзандининг табиат ва жамият бағрига тўла кириб бориши, «мен» – «қонинот» қатлами ёки илмий-диний-фалсафий қарашларни яхлитликда акс эттирган мураккаб асарлар ҳали куп эмас... Рауф Парфи, Абдували Қутбиддин, Фахриёр сингари шоирлар асарларида тарихий номлар, асарлар, диний тариқатларга ишоралар борки, уларни ўзлаштириш учун маълум тайёргарлик босқичини уташ жоиз¹. Аини фикрни бутунги ўзбек шеъриятининг «модерн» йўналишида ижод қилаётган барча шоирлар асарларига тадбиқ этиш мумкин, деб ўйлаймиз. Чунки бундай услубдаги шеърлар китобхондан шеършунослик илмини ва муайян адабий тайёргарликни талаб этиши аниқ. Зотан, шеърни ҳар бир китобхон ўз кўнгли, ҳис-туйғулари ва тафаккур тарзига монанд ҳис қилиб англайди.

Ҳозирги ўзбек шеърияти намуналарини таҳлил қилиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

– мустақиллик даври ўзбек шеърияти тимсолида сирли-сехрли ва ранг-баранг инсон оламини шоир ёки лирик қаҳрамон қандай англаётганлигини тасвирлашдан бетакрор инсон дунёсининг турфа ҳолатларини ўз идроклари-ю ҳис-туйғуларига таяниб, кўнглиларига ўзлари йўл топишларига ундаш, инсонни англашга интилишдан унинг қалбини ўзига англатиш томон қадам ташланганлигини кўрсатувчи йўналиш пайдо бўлганлигидан далолат беради. Ҳозирги ўзбек шеъриятига хос бу тенденция қандай ижодий-эстетик тамойилларда ўз аксини тошмоқда?

Ўзбек шоирларининг ўзбек классик шеърияти ва халқ оғзаки ижодига хос анъаналарни давом этдириб, поэтик нутқ хусусиятларидан моҳирона фойдаланиб, ижтимоий-фалсафий маъно

¹ А Расулов. Танқид, талқин, баҳолаш. –Т.: Фан. 2006. 105-106-бетлар.

ташувчи бадий умумлашмаларни яратишга интилишларида кўринади;

- замондошимиз онгида, хаёлот, руҳиятида содир бўлаётган жараёнларни бор кулами ва турфа ранглари билан тасвирлаш тенденцияси ёзувчиларга инсон онги ва дунёсининг бетакрор, зиддиятли ҳолатларини ҳаётнинг узидаги каби табиийлиги билан бадий гавдалантириш имконини бераётганлигини кўрсатади;

- шоирлар фавқулодда яратилган ифодалар орқали рамзий образларни китобхон кўз ўнгида жонлантиришга эришиб, поэтик гоёни гулақонли аңлатишга муваффақ бўлаётирларки, бу хусусият ҳозирги ўзбек шеъриятига хос тенденция сифатида ўрганилиши лозим. Рангларни рамзлаштириш ҳозирги ўзбек адабиётида узига хос аъъана тарзида давом этмоқда, бадий-эстетик тамойил сифатида яшамоқда;

- ўзбек шеъриятида ислом асотирлари ва гоёлари билан сугорилган шеърлар пайдо бўлди. Ҳозирги ўзбек шеъриятига хос тамойиллардан яна бири шоирларнинг поэтик нутқнинг хитоб, мурожаат каби шаклларида, сўз такрори, риторик сўроқ каби унсурлардан фойдаланиб, оламни унинг бир бўлаги бўлмиш инсон дунёсини поклаш орқали мунаввар этиш ҳақидаги дунё олимлари, файласуф-у шоирлари қарашларига ҳамоҳангликда яратилаётган поэтик гоёлари, бетакрор ташбеҳларга юкланган салмоқли фикр ва туйгулардан аңлашилишини алоҳида таъкидлаймиз;

- мустақиллик даври ўзбек шеъриятига хос хусусият: руҳий таҳлилнинг теранлиги; асарга хос поэтик тафаккур тарзининг сероҳанглиги; воқеаларнинг аъъанавий реалистик асарлардан фарқли ҳаётий манзараларда гавдалантириш; ҳодисалар, кечинмалар «мен» орқали ҳис қилиниши янгилик сифатида қабул қилинди, баҳс мунозараларга сабаб бўлди. Бу хусусият реалистик тасвир услуби бағрида юзага келган «янгилик» сифатида эътироф этилаётган «ўзбек

модерн шеърляти» алоҳида ва ўзига хос эстетик тамойил сифатида юзага келганлиги ҳамда ривожланаётганлигини асослайди.

СУНГИ ДАВР ЎЗБЕК ДОСТОНЛАРИ ПОЭТИК ТАФАККУРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Сунги давр ўзбек достонларига эътибор қаратилса, Сирожиддин Сайид, Икром Отамурод, Усмон Азим каби ижодкорлар яратган асарларда ижтимоий-маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар руҳи, халқ руҳиятидаги янгиланишлар нафаси ўз ифодасини тошганлигига амин бўламиз.

Ўзбек достончилигида рамзий образлар ва характерларга эътибор кучайганлигини ўтган асрнинг 80-йилларида яратилган достонлардаги Шайтон, Арвоҳ рамзларининг ранг-баранг талқинлари орқали кузатамиз ҳамда мазкур образлар воситасида давр воқеа-ҳодисаларини ифодалаш тенденцияси қарор тошганлигининг гувоҳи бўламиз. Абдулла Ориповнинг «Жаннатта йул» драматик достони, Эркин Воҳидовнинг «Руҳлар исёни» достони, Усмон Азимнинг «Қуёшли олам» достонидаги рамзий образлар уша давр муҳитининг характер руҳиятини ифода этган. «Қуёшли олам»даги Шайтон ҳамда шайтонсифатлар: Хавfli одам, Хушомадгўй, Бепарво, Порахўр, Мансабпараст, Қофиябоз кабилар уша тузум иллатларини урчиताётган кимсалар тарзида талқин қилинган. Яратувчи Инсон билан давр ўртасидаги зиддият асар конфликтини ташкил этган. Қуёш тимсолида ана шундай инсонлар ва уларнинг буюк эътиқоди рамзий шаклда гавдалантирилганки, китобхон достон таъсирида ҳаётнинг маъноси, уларнинг ўткинчилиги тўғрисида ўйга толади. Асардаги Шоир образи муаллиф дунёқараши ва руҳий олами мазмунини ифода этади. Шу боис, шоир «мен»и достон сюжетини ҳаракатга келтирувчи «куч»га айланган. Шоир монологи орқали

бошиқа рамзларнинг маънолари очиб берилганлиги дostonнинг жанр талабларига мос тушади. Мана бир мисол:

Қофиябоз

Ғалимни эшитинг!

Минг бир маккорчилик китобингиздан

Минг бир усул ила минг бир найрангни

Олдида минг тусда тўқиб ташлангки,

Қуёшни соттанин сезмай ҳам қолсин!

Ҳавфли одам

Буёғидан зинҳор хавотир олманг!

Дostonларда ҳаётий ҳодисаларнинг, давр талотимларининг «мен» кечинмалари, руҳияти, нуқтаи назари орқали кенг кўламли таҳлилини бериш тенденцияси истиқлол даври ўзбек дostonчилигида яққол кўзга ташланмоқда. Айрим ҳолларда ижодкорлар ўз туйғуларини бор кўлами билан фикрга «омухта» этишда қийналаётганликлари сезилади. Шоир кечинмалари унинг ихтиёридан чиқиб «суратланади». Бундай кезларда руҳият тасвирини шоир тиниш белгиларга «кўчиради».

Туйғуни сўзлардан ташқари ҳарфларда ёки тиниш белгиларда ифодалаш усулидан Икром Отамурод «Ёбондаги ёлғиз дарахт» дostonида фойдаланган. Бу хусусиятни бор нозикликлари билан англаган ёш олим А.Ҳайитов ўз қарашларини қуйидагича баён қилган: «Туйғулар суратини белгилар орқали бериш ўқувчини ҳам кечинмаларга шерик қилишнинг бир йўлидир. «Ёбондаги ёлғиз дарахт» дostonини мутолаа қилаётган шеърхонда руҳиятидан келиб чиқиб, шоирнинг сўз шаклига тушмаган бадий ифодасини ўйида, хаёлида, руҳида ёки дилида давом эттириш имконияти бўлади. Шунингдек, дostonда ўқувчига туйғуларининг бадий ифодаси учун

имконият айрим сўз ва сўз бирикмасига мувашшаҳ битиши мумкинлиги тарзида ҳам қолдирилган»¹.

Ё _____ Ё _____ Л _____ Ж
 Л _____ Л _____ А _____ И
 Ғ _____ Ғ _____ Р _____ М
 И _____ И _____ А
 З _____ З _____ Х
 Л _____ Т
 И
 К

Туйгулар сувратини тиниш белгилар воситасида бериш усулидан Икром Отамурод «Ярадор умид отлари» достонида фойдаланган эди. «Ёбондаги ёлғиз дарахт», «Сопол синиқлари», «Ичкари... ташқари...», «Анинг умиди» достонларида бундай тасвир усули кучайтирилган. Бу достонларда туйгуларнинг, фикрнинг сўзлар иштирокисиз, фақат нуқталар билан боғланган ўринлари ҳам бор. Бу жиҳатлар муаллифнинг чуқур руҳий изтиробларини ифода этади. Бу фиғон зарблари юрак уруши каби тиниш белгиларда дукурлаб, акс-садо беради, гўё. Матннинг «ниқоби» остидаги қалб овози руҳий кечинманинг гоҳ сўниши, гоҳ юқори пардаларини ифода қилади:

«Ичкари – хўрсиниқ.

Ташқари – хандон.

Ичкари – забун.

Ташқари – муқтадир.

Ичкари – дилсиниқ.

Ташқари – чандон.

Ичкари – ёбун.

Ташқари – зулзабир.

Кунинг ҳам канглунгда,

¹ Шарқ юлдузи. -2002. -4-фасл. 151-152-бетлар.

Тунинг ҳам канглунгда,
Сунутинг ҳам канглунгда,
Унитинг ҳам канглунгда,

Тўзинг ҳам канглунгда,
Ўзинг ҳам канглунгда.
Ўзинг... ҳам... канглунгда...
Ўзинг... ҳам... канглунгда...

... Биргина ўзингсан ўзингга ярар,
Биргина ўзингсан ўзингга сойим.
Канглум... канг... лум...

... Гулини совуқ шопурган дарахт...
Қулфини занг эркалаттан уй...
Ўзуруни сандиқ қурган тўн...
Бўхчада тахланиб ох урган рўмол...
Ҳашам қўргонида дилиққан сунбул...
... соғиниб – соғиниб...
... соғиниб – соғиниб...
... соғиниб – соғиниб...
... соғиниб – соғиниб...
... соғиниб – соғиниб...
... соғиниб – соғиниб...

Канглумнинг ичига кириб бораман,
Канглумни ахтариб, канглум.
Зора топсам, зора-а, манн,
Интизор мунглим?!
Канглумнинг ичига кириб бораман,
Соғинчимни ахтариб, соғинчим.

Зора топсам, зора-а, ман,
—Қирмизи гунчам?!

Бозор... Талотўм... Тап тортмай...
Бир тўда... Сот-сот... Ол-ол... тупаланг...
Югурган югураётир картмай...
Тухтаган оёқ ости... ютар чанг...»

Ўз кўнглини англаш, излаш, тафтиш этишга интилиш жараёнида «мен» хилма-хил ҳаёт ҳақиқатларини англаб боради: асли бу дунё бозорга ухшашини; югурган югиргилаб кетишини; биров ҳалол, биров харом молини «ўтказишини»; тўхтаб қолсанг, оёқ ости бўлиб, чанг ютишингни...

Ичкари — кўнгли макони. Ташқари эса ҳою ҳаваслар макони. Кўнглида дард, изтироб; ташқарида — шўх — хандонлик. Ичкарига дардлар тўкилади, изтироблар чуқади, овоз чиқариб айтилмаган ё айта олмаган сўзларимиз хўрсиниб «киради». Кўнгли бор ранглари, ҳайқиригу фиғонлари билан ташқарига отилиб чиқишни истайди. Ташқари эса ичкаридан таскин, хайр, Раҳмон топмоқлик истайди.

«Ул зот бирорта ниҳол экмаган,
меҳр ҳам бермаган бирор ниҳолга
Лекин
дарахтлар соясидан
умидвор бўлаверади,
умидвор бўлаверади,
дарахтларнинг қуюқ-қуюқ соясидан
жудаям...

Ғамини ичига ютавериб
ўзига олаверади дардини,
тоқатга айланди,

бардошга айланди
чукиртак
дарахт...

Нақшинкор дарвоза ҳар кун ўзга тус,
ҳар кун ўзга чирой олар деворлар.
Мармарлар эгнида ялтираган пўст
ҳар кун гуллар ҳаворлаб.

Ташқарида кутиб яғрини,
қизгалдоқлар ялар қовурмоч...
Ташқарида кезар изғирин,
ҳапқирар, ҳовлиқар аёз.
Ҳароратга лим-лим чоғири
ичкарида ёнбошлайди ёз»¹ -

каби мисралар «ичкари» ва «ташқари»га хос ҳаёт ҳақиқатлари
фалсафийликка йўғрилиб ифодаланганини аён этади.

Қандайдир вазиятда «ичкари»нинг эшиклари очилади, кўнғил
дардлари қалқиб чиқади. Қандайдир вазиятларда «ичкари»га
«ташқари» қулоқ тутаяди ё «мўралайди ичкари томон». Яна бошқа
ҳолатларда «ичкари» билан «ташқари» жой алмашинади: «Ичкарига
кирди ташқари». Шоир айна ҳолатларнинг сабаб ва оқибатларини
поэтик таҳлил қилиб, инсон қалби орқали ҳис этиб, англанувчи ҳаёт
манзараларини турли-туман жиҳатлардан тасвирлайди. Тасвир
марказида эса шоир «кўнғил» туради. «Кўнғул»ни чертган туйғулар,
унга кириб ўрнашган ҳаяжонлар-у изтироблар ташқаридаги
инсонлараро муносабатларга боғланади; ҳаёт ҳодисаларидан
таъсирланган кўнғил ҳолатига монанд чизгиларда гавдаланади.

¹ Барча кучирмалар Икром Отамуроднинг «Тавр» номи шеърлар ва дostonлар тупламидан
олинди. -Т.:

Шоирнинг 2003 йилда яратилган «Харитага тушмаган жой» достонида ҳам «мен»нинг ўз-ўзини ахтариш, ўзлигини топиш, кўнгил манзил-маконини тайин этиш йўлидаги кечинмалари поэтик таҳлил қилинган. «Тоғлар қорамтир, уммонлар кўкиш, ўрмонлар яшил тус, саҳролар сариқ, қайсидир юрт келбатли, қайсиси ориқ» харитатадан олмиш жой. Шоир дунё харитасини тузган донога қарата дейди:

«... сендан кичик бир илтимос,
рангларингга бир ранг қўшгину, яна,
эллару юртларнинг ўртасига мос,
кўринарли қилиб рангин, ҳойнаҳой,
ки шунгача эсдан чиқиб келган бир –
харитага тушмаган жой –
кангулнинг тарзини тушир...»

Аслида, уммонлар, денгизлар, дарёларнинг гоҳ тошиб, гоҳ сокин тўлқинланиб оқиш ҳолати, шакл-шамойили, ранглари маъносига бу дунё қиёфаси мос тўшади. Дарё-ю денгиз гирдоблари, упқонлари каби раҳм-шавқат нелигин билмайдиган дунёнинг айланиши-ю, «тезобпарастлиги» ҳам ухшаш. Энг ажабланарли томони шундаки, дунё ранглари гўё инсонлар қиёфасига кўчиб ўтган.

«Кўп нарсани истаб, қидирар одам,
Майда-чуйдаларга ҳоҳишин бериб...
Қизиқ дейсан, ажаб дейсан, ё Раб дейсан,
Нега одам канглуни қидирмайди ҳеч?!
... Муҳими – кангул, кангулни қидириш,
Муҳими – кангулдир, кангулни топиш...»

Шоир тилидан кўнгилни топиш заҳмат, азоб, ҳақиқат излаш йўлидаги машаққатли ҳаёт экани баён этилади. Муҳими, ниятнинг поклиги, тилакнинг гўзаллиги, руҳнинг латифлиги; «муҳими – одамлар сени соғинсин, кўрганда меҳр-ла бағрига босиб, кузатганда, кутиб яна келишинг, хайр сўзларидан тукилиб соғинч, умидларга тўлсин бу кангул...». Кичик нарсалардан ўзликни баланд тутиш, майда

ҳаваслар «қули»га айланмаслик, эзгуликдан ҳарорат олиб яшаш орқали «кангулга айланиш, кангулни асраш ҳисси» улғайтириб борар кўнгилни. ўзи ўз кўнглини билолмаслик ўз кўнглига бегоналик нишонаси. ўз кўнглини хор этган кимса «ўзга ариқнинг шоврида оқар», манфаат лойига беланар, нафс қурбонига айланар ва кўнглини зор қақшатар. Кўнгилга путур етса, одам оламни бузар, «қадрдонлар ёвлашиб, меҳру мурувват тўзар». ўз кўнглидан кечмоқлик ундан-да ёмон! Руҳ пора-пора булар, гурур чўкади, қалб қақшайди, нафсининг бозори чаққонлашади, юрак – «хиёнатлар кўмилган қабрга» айланади. Бу манзара қандай маънони англатади? «Хурдир – кангулни этганлар Ватан, кангулни топганлар – ҳурдир». Шу боис энг катта мамлакат кўнгулдир. Кўнгил мамлакатининг харитага тушмай қолиши унинг инсоният томонидан йўқотиб қўйилганлигини англатади. Одамлари – иймонга, дарахтлари эътиқодга, дарёлари меҳрга, тоғлари – гурурга айлансагина, кўнгул мамлакатининг чироглари ёниқ бўлади. Одамлар ўз кўнгуллари ахтариб топсалар, кўнгул мамлакати яшайди, инсон жисмидаги муқаддас жойга айланади.

Достондаги шоир образи ва унинг монолоғлари воситасида «дунё акс этган харита», «кангул», «ўз кўнглига бегона кас», «нафс», «игвогар, хасадгўй, ёлгончи одам», «даврада гап бермайдиган одам», «сафарга ҳирс қўйган сайёҳ» каби образ-рамзларнинг маъноси очиб берилган, ўз кўнглига бегонолик катта фожиа эканлиги ёритилган.

Икром Отамурод 2005 йилда яратган «Тағаззул» достонида ишқбозлик, ошиқлик кечинмаларидан, ишқ «яролари»дан қад кўтарган бинони тасвирлайди:

«Тағаззул – кўп қадим бинодир, зотан,
меъморлари – кангул фуқаролари.
Ишққа дохил суяги сурмаларга тан –
жисмимда ниш отган ишқ яролари», –

деб ёзади шоир.

Ишқ биносининг деворлари согинчлардан, сабрлар, сукунатлар, ёнишлардан бунёд бўлган. Шифти эса бу бинонинг «фуқаролари»дан бири шоир каби ишқбозлар «устихонидан терилган оғоч», «кўзларим – қалдирғочга интиқ дераза»; «нақшлар туқиган сувоғ – қонларим»; «саҳналарини ёритган чирог – жонларнинг жони»; «эшиги – зил кетган юрагим дарзи»; бинонинг шакли – ҳажр ёмғирлари емирган вужуд кўринишида; бул бино яралгандан буён «кангулнинг ноласи, кангулнинг куйи» сас берур. Шоир риторик сўроқ усулидан ва мисралар такроридан поэтик фикр моҳиятини турли нуқталардан очишда фойдаланган: ишқ яроларидан бунёд бўлган кўнгил уйининг не сабаб «кундузи фиरोғу ҳижрондир туни?!» «Бу нечук хилқатки, шоир каби нотагон, ундайин гариб? Кўнгул уйини қуршаган бу нечук дардқи, қайгуни ҳам, ғамни ҳам сел қилур?!» Саволларга жавоб излаётган «шоир образи» – «мен» тилидан таъкидлаганидай, бу сир «фақат кўнгул билан анланувчи сир!» «Кўнгулда ишқ япроқ ёзмаган одамлар «мен»нинг дардларини, ҳис-туйғуларини анлашдан йироқдирлар, бинобарин, ишқбозларга туйғудош бўлолмайдилар. Шоир ўз кўнглининг «йиртилган варағларига» назар ташлаб, «канглум – ишқ дардини ўстирган туфроқ, ишқ – таржимаи ҳоли канглумнинг», – дея умр бўйи ўз кўнглига интилиб яшаганлигини таъкидлайди. Бу йулда ҳар қанча ранж чекмасин, азоб тортмасин, «мен» ўз имону эътиқодидан, танлаган йулидан чекинмайди. Зотан, бу машаққатли йул – кўнгил уйи томон элтувчи, тағаззул биносига етакловчи йул эди.

«Олдин кунлар...

Сўнгра ойлар...

Кейин йиллар...

Барибир...

Бордир ҳар лаҳзада нимадир илинж,

Бордир ҳар лаҳзада нимадир пайгом... »

«Мен» ўз мақсадига етишда илинжу ишончга, сабрга суянади, фақат буюк ишқ билан тағаззул биносининг меъморларидан бирига айланиши мумкинлигини англаб етади:

«Мен сенга интилдим, кўз ёшим ютиб,
Канглумга ёмғирлар ёғди бетиним,
Мен сенга интилдим, ўзим унутиб,
Зоҳир лаҳзаларнинг ҳар тун, ҳар кун».

Бу манзилга етиш учун «мен» буюк ишқдан ўз кўнгил уйини барпо этиши даркор.

Барча синовларга дош бериб, юрагига найзалар ботиб, «куяётган жону кул булган бағир» билан қадимий тағаззул биносига етиб борган «мен» дунёнинг «азоб тўла жом»лиги, «қақраган лабларга» томчи сув тутмайдиган бемехрлар жойи экани; ростга қайишмай, ёлгонларга зеб берган, тунини «тонг ёриги» синдирган, «ишқсиз ишқ дунёсин унутган дунё»га рўбарў келади. Дунё ҳам, ундаги одамлар кўнгли ҳам рангсиз, имони емирилган; тағаззул биносини қуршаган борлиқнинг сукути унга кўчган:

Сукунат –
тағаззул биносида танг –
поймоннинг синиши, аҳднинг синиши
...қалдирғоч кўзларин тушида кўрар –
дардларнинг, гамларнинг қаърига ботиб...
Учаётган баргларга термулиб турар –
тағаззул биноси сукунатни ютиб,

Маълум бўладики, қалбларнинг мудраши – сукунатдан, ишқсизликдан, бемехрликдан дарак беради, бунинг оқибатида инсонларнинг кўнгил бинолари нураб бормоқда. Рангсиз туйгулар бўм-бўш кўнгиллари ифода этмоқда, яшашдан мақсаднинг ноаниқлиги, аҳду поймоннинг «синиқлиги», кўнгил эшикларининг

дарз кетишига, охир-оқибат, кўнгил меъморларининг буюк ишқдан бунёд этган қадимий тағаззул биноси емирилишига сабаб бўлмоқда.

Китобхон «мен»нинг дардчан, сўниб бораётган ноласи таъсирида меҳр-муҳаббат, имон-эътиқод, буюк ишқ биносига талпинади, уни асраб қолиш истагида ўз кўнгил тағаззулини мустаҳкамлаш майлини туюди.

Истиқлол даврида яратилган Ҳусниддин Шариповнинг «Қайнарбулоқ», Ойдин Ҳожиёвнинг «Зиёрат», Маҳмуд Тоировнинг «Огоҳ бўл, дунё!» дostonларида бугунги ҳаётимизга шукроналик, Ватанга меҳр-муҳаббат туйғулари бадиий ифодасини топган. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, сўнгги йиллар ўзбек дostonларида замондошимиз тимсоли бор бўй-баста, туйғулар ранг-баранглиги ила гавдалантирилди; «мен»нинг бепоён ҳаёлот, руҳияти тафаккур кенгликларини қамраб олиб, қалб сезимларига вобаста янги маъноларни ифода этмоқда, натижада поэтик тафаккур миқёслари кенгайиб, салмоқли бадиий умумлашмалар кашф қилинмоқда.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК НАСРИНИНГ ЖАНР ВА УСЛУБ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мустақиллик даврида яратилган ҳикояларни ўрганар эканмиз, ўзбек ҳикоянавислиги алоҳида шахслар оламини, уларнинг ўзига хос туйғуларини акс эттириш борасида қатор ютуқларни қўлга киритганлигига амин бўламиз. Тўғри, ҳар бир одамнинг ўзи алоҳида шахс. Айни чоғда, у ўзигагина хос оламга, интеллектуал – руҳий ҳолатга эга. Шу жиҳати юксалган сайин инсон ўзига хос хислатларини, ўз индивидуаллигини янада теранроқ, ёрқинроқ акс эттиради. Ўзбек ёзувчилари ана шу ҳаёт ҳақиқатини ўз руҳиятини тафтиш этиб, ўзлигини англашга интиладиган қаҳрамонлар яратиш орқали бадиий ҳақиқатга айлантиришга эришаётганликларини Эркин Аъзам, Хайриддин Султонов, Хуршид Дустмуҳаммад, Нурило

Отахонов, Олим Отахонов, Саломат Вафо, Зулфия Қуролбой қизи яратган ҳикоялар орқали кузатиш мумкин.

Инсонни кутилмаган ҳолатларга тушиб қолиши ва аввал сира кечирмаган кечинмаларни ҳис қилиш каби мураккаб вазиятларни тасвирлаш Э.Аъзамнинг «Бизнинг тоға» ва «Таъзия» ҳикояларига ҳам хос. Ҳикояда болалигидан иззатталаб бўлиб ўсган, ҳаммани ўзи билан ҳисоблашишга мажбур қилишга уринадиган тоға образи бирда меҳр, бирда нимкулгу билан тасвирланган. Унинг асл мақсади номаълум ва тушунарсиз, уни тўла-тўқис англаш гоят мушкул. Тоғанинг ўзига яраша феъли, мол-ҳоли, яшаш тарзи мавжуд. Шундай бўлса-да, жияни Амир билан бир умр келиша олмайди, унинг аламини ошириш, қолаверса, жиянидан бир поғона «юқори» эканини англайтиб қўйиш мақсадида қасдма-қасдига кушкли иморат тиклашга уринади.

Кези келганда бор кибр - ҳавосини, жиянига «рақиблик» туйғусини унутиб, «жигарчилик» йўлини тутати. Амирнинг саройига ўт тушганида ўғлига атаб қураётган иморатини ҳам чала қолдириб, жиянининг вайрон бўлган жойини тиклашга киришади, унга ич-ичидан ачиниб меҳрибонлик кўрсатади. Бундай уринларда, ёзувчи ўзбек халқига хос одамийлик, саховат, бағрикенглик каби улуг фазилатларни маънавий қадрият тарзида миллат онгига, руҳиятига сингиб кетганлигини ҳаққоний гавдалантирган. Воқеа - ҳодисалар силсиласида тоға яна шуни англаб етадики, одам қадрини бошқа одамнинг англаши гоят қийин экан, ўз қадринини ўзгаларга мажбуран англайтиш эса ундан мушкул. Одамлар ҳаммаша бир-бирларига суяниб яшайдилар, ўзлари билиб - билмаган ҳолда бир - бирларидан мадад, меҳр - оқибат кутадилар. Фақат бошларига фожеа тушган кезлардагина бу ҳаёт ҳақиқати олдида бош эгадилар, ўзгалар меҳрига зориқишни ҳис қиладилар. Асардаги тоға ва жиян муносабатлари айни шу ҳақиқатни ифода қилади. Муҳими, ёзувчи ўз қаҳрамонларини «ғоя ташувчи» воситага айлантирмаган, ўзига хос хислатлари фазилат-у нуқсонлари билан ҳаққоний ва табиий

гавдалантиришга эришган. Тоғанинг ҳар бир хатти-ҳаракати ўз қиёфаси мантигига мос, табиатидан келиб чиқади. У барчани ва барча ҳодисаларни ўз кўзи билан кўриб, ўзига хос мушоҳада қилади.

Ҳодисаларга, одамларга ҳам бошқалар каби эмас, ўзига хос муносабат билдиради. Айнан шу бетакрор жиҳати билан у китобхон қалбидан жой олади. Ёзувчи ўз қаҳрамони орқали атрофдаги одамларни ўзимизга маъқул келиш ё келмаслигига қараб эмас, балки борича, қандай яратилган бўлса шундайлигича, зиддиятли ва мураккаб инсон сифатида қабул қилиш зарурлигини, муҳими, инсонни англаш эканини таъкидлайди. Зотан, бу хусусият миллий мустақиллик даври ўзбек ҳикоячилиги тараққиётини таъминловчи муҳим хусусиятдир. Шуниси ҳам борки, инсонни тушунишга даъват этиш инсонни англаш фалсафасини талаб қилади. Инсонни тасвирлаш орқали эса ана шу ҳаёт фалсафаси яратилади. Зотан, адабий жанр тараққиётининг янги даврида ҳодисаларга ва инсон шахсига ёндошиш тамойилларининг ўзгариб, такомиллашиб бориши табиий ва зарурий жараён ҳисобланади. Аммо, бадий ижоднинг азалий қонунлари барча даврлар учун ўзгармасдир: ёзувчи воқеанавис эмас, инсоншунос сифатида иш кўриб, инсон қалби ҳақида айтилмаган ҳақиқатларни бадий кашф этсагина, у яратган асар эстетик қиммат касб этади.

«Таъзия» ҳикоясида ёзувчи Эркин Аъзам давр тазйиқлари остида ичи бошқа-ю, сурати бошқа, қўрқоқ одамга айланиб қолган инсон фожеасини бутун даҳшати билан тасвирлашга эришган. «Таъзия»¹ ҳикоясида одам ва у тушунган гоё, замона ва унинг йўригига юриш машаққатлари акс эттирилган.

Ўзини ҳаммадан кўра даҳрийроқ кўрсатишга интиладиган Салим қарорнинг, аслида, ҳудожўй ва тақводорлиги, сирли ҳаёти, номуносиб ўлими каби ҳолатлар асарда ота-бола суҳбатдошлар ҳамда овул кишилари муносабати асносида кўрсатилади. Шуниси борки, гарчи

¹ Аъзам Э. Таъзия.

Салим қарор ҳикоячининг хотираси орқали ўқувчиларга юзма-юз келтирилса-да унга хос жиҳатлар бир мунча таъсирли тасвирланган.

Ҳикояда эътиқодини яшириб юришга мажбур бўлган, ичи ва таши бошқа бўлган қурқоқ одам фожеаси анча маҳорат билан чизилган. Мустақиллик йилларида яратилган ҳикоялар орасида Хуршид Дустмуҳаммаднинг «Жимжитхонага йўл» асари ҳам эътиборга сазовар. Бу асар ўзбек ҳикоячилигида назира сифатида битилган биринчи асардир. Ҳикоя орқали инсон туйғуларига хос жилваларни нозик илғайдиган моҳир ёзувчининг қалб ҳаракатлари сезилиб туради.

«Нусхакашнинг меросхўри» ҳикоясида ҳаёти фожеали бурилиш палласини кечираётган шахснинг мураккаб, таҳликали ҳолати маҳорат билан акс эттирилган. Бадийий ижод – бу нусха кўчириш ҳам, яшаш воситаси ҳам эмас, балки юракдаги дардни ифодалаш эканлиги асардаги мураккаб тақдирли қаҳрамонлар мисолида кўрсатилган.

Ёзувчи Хуршид Дустмуҳаммад ўз ҳикоялари орқали хилма-хил эпик тафаккур намуналарини яратишга эришаётган истеъдодли ижодкорлардан биридир. Унинг «Жажман» номли ҳикоя ва қиссалар тупламига кирган Маҳзунасидаги ўзбек аёли образи миллий қиёфаси фикрлаш тарзи хусусиятлари билан том маънодаги покизалик рамзи оёқ ости қилинаётган, юз утирилаётган табиийлик, ҳалоллик, поклик, аёл шаъни, қадр қиммати ҳақида ўйлашга ундайди.

Эрининг «коллективи» билан зиёфатда учрашган Маҳзуна замонавий аёлларнинг беҳаёларча ўйин тушиши-ю, кап-катта эркакларнинг ёшига номуносиб енгилтакликларини кўриб ҳушидан айрилаёзди. Бўри Собитовичнинг безбетларча тикилиши, аёлларга ялпоқланиб, такалуф кўрсатиши, аёлу эркакларнинг маст-аласт гап сўзлари Маҳзунанинг кўз олдини қоронгулаштиради. «Бу орада у пальтони кийиб улгурди. Маҳзуна чап елкасида қўланса исни тўйди, пальтони кийиб улгурмай, икки кафт икки елкасидан қисиб ушлаганини, бояги қўланса ис пурқаётган оғиз ёноғига теккудек

яқинлашиб, «қунгироқлашамиз» деганини эшитди... Маҳзуна орқасида ўлим шарпаси гоёдек турганини, у совуқ бармоқлари билан ҳадемай бўға бошлашини олдиндан билгандай ва тақдирга тан бергандай илкис бўшашди – қўл-оёғидан мадор кетди, бошидан хуши учди»¹.

Хуш, нима сабабдан Маҳзуна бундай руҳий изтиробни бошдан кечирди? Бошқа аёллар каби бефарқ, лоқайд ҳолда атрофдагиларга сиртдан хушмуомалалик, такалуф кўрсатиб, индамай кетаверса бўлмасмиди? Ёки зиёфатдагиларнинг ўзларини тутишлари ҳали «ёш, ҳаёт кўрмаган» аёлга ботмадими? Балки Бўри Собитович ёки унинг рафиқаси айтганидай, бундай утиришларга тез-тез келиб турса, куникиб кетар? Улар каби безбетлашиб, беҳаё луттибозларнинг, андишасиз лаганбардорларнинг бирига айланар? Балки шу маънода ёши улуг булса-да, суюқ оғли раҳбар унга «телефонлашамиз» деган таклифни шипшигандир? Ўшандагина Маҳзунанинг миясида яшин чақнагандек бўлди, индамай – нетмай ҳиринг-ҳиринглаб қулини унга тутаетган аёллардан нафратланди, ўзини Мақсуджон акасининг панасига олди... «...шариллаб оқаётган сув остига бошини, юзини, елкасини, чап ёногини туттунга қадар чидади... ичидан қаттиқ ўқчиқ келди, йўталдин ва чироқ нурида симобдек йилгираб тушаётган сувга, оппоқ ваннага, оппоқ деворга... оппоқ баданига қарашдан уялиб кафтларини юзига босганча ўқсиб-ўқсиб, хўнграб юборди... «Келишганмиш!.. Турқинг қурсин, совуқ!.. Суюқ!.. улганим яхшимасми!.. Э!..»².

Йўқ, Маҳзуна сингари аёллар ҳаё пардасидан нарига чиқмайди, улса ҳам ўз шаънини, аёллик ор-номусини булгамайди. Агар аксинча ҳолат юз берса-чи? Барча аёллар эркакларга тақлид қилиб кийинса, зиёфатларда хушига келганича чўқиштириб ичса, истаган эркак билан ҳеч бир тортинмай, сесканмай рақс тушса, бегона эркакка

¹ Хуриш Дустмуҳаммад. Маҳзуна // "Жажман" ҳикоя ва қиссалар туплами. -Тошкент, 291-бет.

² Уша асар. 202-бет.

елка тутса, қул чузса ва буларни «замонавийлик» пардасига ураб, лоқайд эрга беписанд Хотин бўлиб яшайверса?! Ёзувчи китобхонни хушёр тортирувчи саволларни Маҳзунанинг изтиробли хунграб йиғлашлари тарзида кўндаланг қўйди, унинг аламли ҳаёллари орқали ифода этади. Огоҳ бўл, инсон! ўзлигингни унутма, диёнатдан, покликдан юз утирма, бу муътабар тушунчаларни хатлаб ўтма!

Эзгуликни маҳв этишга уринган маҳлуқ – Жажман ҳақидаги ҳикоясида эса ёзувчи Хуршид Дустмуҳаммад узоқ ўтмиш ва бутунги кунни боғловчи нуқталарда туриб тасвир яратганга ўхшайди. Зардушт бобо билан унинг атрофидаги оламон, текинхўр бало Жажман гўё биз яшайдиган давр иллатларининг, эзгулик ва ёвузликнинг рамзий тимсоллари. ўз кунини ўзи бозор расталарида Жажман пайдо бўлиши билан ўтирлик, ваҳима, дод-фарёд юз беради. Кекса Зардушт бобо юз бераётган ҳодисаларни кузатар, худоларга илтижо қилиб огоҳлик тилар, Жажманнинг хийлалари эса кундан-кун ортар эди.

Ёзувчи рамлаштириш санъатидан фойдаланиб, ҳалолликка аралашган харомдан қутилиш, унинг оқибатларини даф қилиш нечоғлик мушкул эканини рўй-рост тасвирлайди. Жажманни тутиш ва ўлдиришга чоғланган оламоннинг ҳолати, маҳлуқнинг удабуронлиги, Зардушт бобонинг андўҳли ўй-кечинмалари ҳикояда ниҳоятда таъсирчан манзаралар орқали тасвирланган. Минг машаққат билан бутун бир оламон битта маҳлуқни аранг ўлдирди! Аммо оламоннинг ўпишган, йиғлашган ҳолдаги севинчи узоққа чўзилмади. «Шу кўзлар, шу нигоҳлар ўнгида тўзон босилди, босилди ва деворнинг тепасида уранинг огзидек қора туйнук кўринди... қандай ҳодиса юз бераётганига фаҳми етмаган оламон ҳанг-манг бўлганича қотиб турар, бирон зот қилт этишга журъат тополмасди ўзида... Ана шунда қора туйнуқдан бир жуфт баҳайбат ҳовуч кўринди... ҳовучлар ичкарига суқилиб кирди-ю, улардан ҳозиргина

базур, минг бир азобда ўлдирилган Жажманга икки томчи сувдек ухшаш бошқа бир Жажман сакраб ерга тушиди»¹.

Ҳаётимизга аралашиб, сездириб, сездирмай кириб келаётган Жажманлар – текинхўрлик, бало, офат, харомхўрлик тимсолидир. Улар жуда тезлик билан одамларни ўз домига илинтириб, ўзи каби текинхўр ва харомхўрга айлантириб қўяди. Энг даҳшатлиси, одамлар орасидан уларни қувиб солиш ёки маҳв этиш гоят мушкул. Бу ёвузлик зурриётлари асрлар, даврлар оша эзгулик фарзандлари билан курашиб, улар орасига ваҳима, ишончсизлик каби турли хил нифоқлар солиб келмоқда. Бутунги кунда эса улар одамларни ҳалол ва харомни ажрата олмайдиган қилиб қўйишгандай. Зардушт бобо каби «Ҳар дақиқада: Огоҳ бўл, инсон! – дея бонг уриши даркор, чунки бир муддат огоҳликни унутсак, ўнглаб Жажманлар бизни ҳақ йўлидан адаштириши мумкин!

Демак, шахсликнинг моҳиятини янгича услуб ва талқинда бериш тенденцияси бутунги насримиз, хусусан, ўзбек ҳикояларида бор буй-басти билан намоён бўлмоқда. Бутунги кун ҳикоялари қаҳрамони ўз-ўзини тафтиш этиб, ўз борлиқини ранг-баранг жиҳатлардан намоён қилмоқда. (Д.Саидованинг «Кунларнинг бирида» ҳикояси қаҳрамони Мунира) ҳаётнинг ўта чигал жумбоқларига ўзгача муносабат билдириш, илоҳий-фалсафий ҳақиқатларга қайтиш, «муҳаббатсиз», «тутқун» турмушга куникиш, ўз манфаатларидан юксакроқ инсоний бурч ҳамда маъсулият олдида, азиз ришталар қаршисида, бинобарин, тақдирга бош эгиш, ҳаёт ҳамиша чигалликлар, зиддиятлар, кам-кўстлари», кемтиклари билан ҳаёт эканини тан олиш – ҳикояларда янгича ечимнинг юзага келиши инсонга янгича ёндашув натижаси эканини англаймиз.

Мустақиллик даври ҳикояларини урганар эканмиз, Ф.Кафка, А.Камю сингари XX аср жаҳон адабиётининг буюк ёзувчилари ижодидан таъсириланиш, айрим ҳолларда уларга тақлид натижасида

¹ Ўша асар. 275-бет.

узбек насрида янгича услубдаги ҳикоялар дунёга келаётганлигини кузатамиз. Хусусан, Назар Эшонқулнинг «Муолажа» ҳикояси Кафканинг «Жазо калонияси»ни эсга солади; «Бевақт чалинган бонг», «Истило», «Тобут» ҳикоялари эса ифода тарзи ва талқини жиҳатидан узбек насрида янги ҳодиса бўлди. Миллий адабиётдаги бу каби жиддий ҳодисаларнинг сабаблари-ю илдишларини қаердан изламоқ керак? – деган саволга адабиётшунос ва мунаққид У.Норматов қуйидаги жавобни берганларида тамомила ҳақ эдилар: «Миллий адабиётдаги ҳар бир жиддий ҳодисанинг сабабини ташқи омиллардан эмас, аввало шу миллий заминнинг узидан, реал воқеликдан, замона эҳтиёжларидан изламоқ даркор. Абсурд адабиётининг бир муҳим хусусияти шундаки, унда ақл-идрок этиш, тафтиш қилиш устувор, шунинг учун ҳам унда фожиавийлик кучли. Инсон зоти узининг ҳақиқий аҳволини англаб етмаса, унинг учун ҳеч қанақа фожиа йўқ. Инсон ўз меҳнатининг маънисиз экани, аҳвол-ҳолати ва ҳаёти абсурддан иборат эканинианглаб етган дақиқалардан унинг учун фожиа бошланади. 80-йиллар охири, 90-йилларнинг бошларидаги вазият бизда абсурд адабиётининг абсурд инсон образининг туғилиши учун замин тайёрлади. Етмиш йиллик ваъда, орзу-умидларнинг пучга чиқиши, жаҳонда энг адолатли, бахтли боқий тузум деб жар солинган тузумнинг истиқболсиз, энг илгор, бирдан-бир тўғри қараш саналган марксча-ленинча таълимотнинг яроқсиз бўлиб чиқиши кўпларни саросимага солиб қўйди. Бу ҳол ҳаётни, бор заковатини шу маънисиз таълимотта, йўлга тиккан, адашган, эндиликда ақлини таниб мудроқ вужуди уйғонган одамлар учун мислсиз фожиа бўлди. Тўғри, авваллари, чунончи турғунлик йилларида ҳам совет даври ҳаётининг салбий жиҳатларини, адолатсизлик ва шавқатсизликларини кўрсатувчи, фош этувчи асарлар яратилган эди. Бироқ бутун бошли ижтимоий тузумнинг, шу тузум учун ҳаётини тиккан шахс фаолиятининг бемаънилигини изчил тарзда тағ-туғи билан очиб берувчи асарларнинг пайдо бўлиши учун

мана энди шароит етилди. Ҳатто ижодий йўналиши моҳият-эътибори билан ҳаётбахш, тасдиқловчи руҳда бўлган ёзувчи, шоирлар бисотида ҳам абсурдни эслатувчи асарлар курина бошлади. А.Ориповнинг "Фожиа", Э.Воҳидовнинг "Ватан умиди" шеърлари шулар жумласидан. Мурод Муҳаммад Дўстнинг "Лолазор", Ў.Ҳошимовнинг "Тушда кечган умрлар", Ш.Холмирзаевнинг "Олабужа", О.Мухторяннинг "Минг бир қиёфа" ромаларида персонажлар умри фаолиятининг, улар амал қилган ақидаларнинг, яшаган муҳитнинг бемаънилигига алоҳида ургу берилган. Бу тамойиллар айниқса Назар Эшонкул ижодида яққол намоён бўлмоқда"¹. Олимнинг ўзбек насрида абсурд тамойили мавжудлиги ҳақидаги фикрларини мунозарали деб ҳисоблаган ҳолда бутунги насрдаги янгича услубий изланишларни реализм бағридаги янги услубий йўналиш сифатида баҳолаш зарур деб ҳисоблаймиз.

Дарҳақиқат, ходисаларга салбий муносабат, инкор руҳи кучли, ҳодисанинг даҳшатли манзарасини кескин, қабарик тарзда чизиб бериш, ходиса моҳиятини бор зиддиятлари билан китобхонга хис қилдириш айнан ана шундай услубдаги асарларда етакчилик қилади. Бундай асарларга хос хусусиятларни, фазилатларни тилга олиш билан бирга улардаги тасвирий бўёқлар, ўзгармас оҳанг, айрим ҳолларда сержило, ранг-баранг ҳаёт ҳақиқати ва алоҳида инсон дунёсини тула-тукис гавдалантириб беролмагандай таассурот тугдиради. Шундай бўлса-да, шахс табиатининг айрим жиҳатларинигина қаламга олувчи асарлар билан бир қаторда инсон руҳияти, борлиқига хос умумий хусусиятлардан алоҳида чизгиларга ўтувчи тасвир услубини намоён қилувчи йўналиш инсон руҳиятининг ҳеч бир қолип-у андозаларга тушмайдиган, чегара билмас турфа ҳолатларини бадий кашф этишга уриниш сингари ижодий интилишлар ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватланишга ва илмий тадқиқу таҳлилга сазовор, деган хулосага

¹ У.Норматов Умидбахш тамойиллар. Т.: Маънавият, 2000. – 6-7-бетлар.

олиб келади. Зеро, санъат ва адабиёт равнақини белгиловчи асосии эстетик тамойиллардан бири – ҳаёт ҳодисалари ва инсон шахсини янги томонлардан, ранг-баранг жиҳатлардан кашф этиш ҳисобланади. Ижодкор маҳорати эса ҳаёт ва инсон ҳақида яратган янги бадии концепция тимсолида, уни ифодалаш тарзида намоён бўлади. Муस्ताқиллик йилларида ҳаётга, инсон шахсига муносабатнинг ўзгарганлиги сабаб анъанавий реализмга мансуб асарлар ифода тарзида, шаклида ҳам қатор янгиликлар, хусусан, модернизм аломатлари кўзга ташланмоқда. Шукур Холмирзаев, Мурод Муҳаммад Дўст, Тоғай Мурод яратган ҳикоя ва қиссалар орқали айни шу хусусиятни кўрамиз. Улар қаторида ёзувчи Назар Эшонқул ижоди шу услубдаги изланишлар ҳамда уларнинг натижаларини, бу йуналиш истиқболларини урганишда бой манба бўлиб хизмат қилади.

Яхши биламизки, сўз санъати ривожда яратилган асарларнинг сони эмас, сифати ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Шу маънода бутунги насримизнинг ички ривожда ҳам ҳаёт, инсон ва унинг қалби ҳақидаги ҳақиқатни кашф этиш, янги тасвирий ифодаларни ихтиро қилиш бобида ҳам қатор янги аломатларни кузатиш мумкин. Адабиётдаги ушбу янгилик ва ҳодисалар ёзувчи Назар Эшонқул ҳикояларида ўзгача маъно-мазмун кашф этган ҳолда намоён бўлаётганини адабиётшунос олимлар, адабий жамоатчилик ва мунаққидлар алақачон сезишган.

Профессорлар У.Норматов, Н.Худойберганов, К.Йулдошев, мунаққидлар А.Расулов, Р.Қўчқоров, А.Улугов, М.Мансур, Б.Ахмедов; ижодкорлардан Хуршид Дўстмуҳаммад ёзувчи яратган ҳикояларни тадқиқ этувчи мақолалар, илмий тадқиқотлар яратганлар. «Жаҳон адабиёти» журнали саҳифаларида мазкур муаммо теварагида жиддий баҳс-мунозаралар ҳам бўлиб ўтди. Шундай бўлсада, ижодкорнинг «Шамолни тутиб бўлмайди», «Маймун етаклаган одам», «Ҳаёт тузоғи», «Тобут», «Тўзон», «Оғрик лаззати» каби ҳикояларини ҳар

жиҳатдан илмий-эстетик таҳлил ва тадқиқ қилиш, улар орқали ўзбек ҳикоячилигида гарб модерн адабиётига хос хусусиятларнинг шаклланиши ва ўзига муносиб ўрин эгаллаш жараёнини ўрганиш мумкин. Ёзувчи асарларидаги қаҳрамонларга хос миллийлик, воқеаларнинг сирли тарзда воситалар орқали, баъзан сахна ортида имо-ишоралар билан кўрсатилиши, энг асосийси, асарларидаги воқеалар «мен» тилидан ҳикоя қилиниши ва доимо ўзини-ўзи тафтишу таҳлил этиб бориши, ўз гуноҳларига иқдорлиги адабиётдаги, наинки миллий мустақиллик даври ўзбек ҳикоячилиги, балки бутунча насримиздаги янгича услубий йўналиш сифатида ўрганишга сазовордир.

Атоқли инглиз адиби Жорж Оруэлл ўзининг 1941 йилда ёзилган «Адабиёт ва тоталитаризм» мақоласида шундай фикр билдиради: «Тоталитаризм бизни бу тасаввуримиз тумандек тарқаб кетишини тан олишга мажбур этаётир. Тоталитаризм фикр эркинлиги шунақа ҳамла қилдики, буни ҳеч қачон ҳаёлга келтира олмасдик. Тан олиш керакки, унинг фикрни назорат қилиши фақат таъқиқлаш мақсадлари эмас, балки нималар ҳақида ўйлаш лозимлигини ўқтириб туради; шахс қабул қилиши лозим бўлган мафкура яратилади. Унинг ҳис-туйғуларини бошқаришга тиришади ва ахлоқ намунасини белгилаб беради. Мафкура шахсни иложи борица сунъий муҳитта солиш, таққослаш имконидан маҳрум этиш учун ташқи оламдан ажратиб, ўраб ташлайди. Тоталитар давлат, албатта, ўз фуқароларининг фикр ва туйғуларини худди уларнинг ҳатти-ҳаракатларини назорат қилгандек назорат остига олишга уринади»¹.

Адиб мақоласини давом эттириб, ўз олдига «Биз учун муҳими, ана шундай муҳитда адабиёт яшай оладими, деган муаммодир», дея ҳақли савол қўяди ва оддий қилиб «назаримда жавоб лўнда ва аниқ бўлиши лозим: йўқ! Агар тоталитаризм умумбашарий ҳодисага

¹ ЎзАС, 1996 йил, 16 август.

айланса, узлуксиз давом этса, биз билган адабиёт яшашдан тўхтайди», деган қатъий қарорга келган эди.

Инсон ёки бирон жонзот жисман тутқунликка кўникиши мумкин. Бироқ унинг энг инжа туйғулари, ўзига ва фақат ўзига тушунарли уй-ҳаёллари, орзу-армонларини ўзида мужассам этган, уни асирликдан, дўзохий азоблардан озод, эркин ва бахтли хис қилдира оладиган фикрдан, орзу қилиш туйғусидан маҳрум қилинса, бунга ҳам чегара ёки девор тиклашса, унда бу – инсоннинг, инсониятнинг, таназзули. Ж.Орузл бунинг натижасини қуйидагича изоҳлайди: «Ахир ижод бу энг аввало туйғу, туйғуни эса абадий назорат қилиш мумкин эмас. Айни дақиқа учун кўрсатмаларни тушуниш осон. Лекин қандайдир қадр-қимматга эга бўлган адабиёт, ёзувчи ёзаётган нарсаси ҳаққонийлиги хис этган шароитдагина мавжуд бўлади; агар бунга имкон бўлмаса ижодий инстинк йўқолади. Тушланган барча тажрибалар кўрсатадики, тоталитаризм ўз тарафдорларидан талаб этувчи кескин эҳтиросли ўзгаришлар психологик жиҳатдан амалга ошириб бўлмайдиган ишларки, аввало ана шу сабабдан, менимча, биз билган адабиётнинг, агар дунёнинг ҳамма жойида тоталитаризм ўрнатиладиган бўлса, кўни битади».

Дарвоқе, саробга қурилган иморатнинг қулаши, чўққида қуёш нуридан олтин мисол товланган ялтироқ шишанинг оддий шишалиги ҳаммага аён бўлгач, унга ҳеч кимнинг эътибор бермаслиги тайин. Куч ва ёлгон ваъдалар билан тикланган собиқ Иттифоқ давлати ҳам таназзулга учради. Бу давр адабиёти ҳақида ўз фикрини билдирган профессор Қ.Йўлдошев шундай дейди: «XX асрдаги адабиётимизда қиёфасизлик кенг ёйилди. Чунки ундан муайян шахс табиатини ҳар жиҳатдан тасвирлаш эмас, шахсни муайян ижтимоий қатламнинг вакили сифатида кўрсатиш талаб этилди. Бадий адабиёт конкрет инсондаги ўзига хослик, алоҳидаликни эмас, балки одамнинг қайси бир ижтимоий қатламга мансуб белгиларини экс эттириши керак эди. Шу сабабли адабиётда тип яратишга эътибор камайиб, типик

образларни тасвирлаш, оммадан ажралиб турмайдиган, оломонга сингишиб кетадиган қиёфасиз кимсани экс эттириш тажрибаси кент ёйилди. XX асринг қарийб етмиш беш йили адабиётни қолипларга тикиштириш даври бўлди. Натижада адабиётда қиёфасизлик, бир хиллик авж олди»¹.

Етмиш йил давомида бўғиздан бўтилиб, оёқлари кишанланган адабиёт ҳам барча қолиплардан озод бўлди. Шундан сўнг республикамизда маънавий-адабий ҳаётни соғломлаштириш юзасидан муҳим тадбирлар амалга оширила бошланди.

80-йиллар охирларига, хусусан, истиқлол даврига келиб ахвол тубдан ўзгарди. Етмиш йиллик зугумлардан сўнг бизда ҳам фалсафий-мафкуравий, асос жиҳатдан хилма-хил йўналишга мансуб асарлар пайдо бўла бошлади. Реализм билан баробар деярли барча адабиёт тури, жанрларда диний, руҳоний-исломий талқин устувор асарлар купайиб бормоқда. Шахсни фақат ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатида эмас, кўпроқ илоҳий, тугма-табиий, сирли-сеҳрли мавжудот тарзида кўрсатувчи, унинг ижтимоий тарихи, шароит-тузум, давлат, сиёсат, мафкурага бўйсунмайдиган гаройиб туйғу, хислатларини онг-идрокидан ташқаридаги англаб етилмаган ҳолатларини бадий тадқиқ этувчи асарлар ҳам яратилаётир. Омонат, таги пуч гояларга алданган шахс умрининг, меҳнатининг бемаънилигини қабариқ тарзда, кўпинча рамзий-мажозий тимсоллар воситасида кескинлиги-ю фожеаси билан кўрсатувчи асарлар, қаҳрамонлар ҳам яратилмоқда.

Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор», У.Ҳошимовнинг «Тушда кечган умр», Ш.Холмирзаевнинг «Олабўжи», О.Мухторнинг «Минг бир қиёфа», «Кўзгу олдидаги одам», Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» романларида, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Ором курси», Назар Эшонқулнинг «Маймун етаклагани одам», «Тобут»

¹ Йулдошев Қ. Кўнгал мулки // Жаҳон адабиёти. – 1998. 1-сон.

ҳикояларидаги персонажлар унда яшаган муҳитнинг бемаънилигига алоҳида ургу беради.

Назар Эшонқул ижоди билан яқиндан танишиб борар экансиз, беихтиёр ёзувчи тугилиб ўсган макон, у ернинг одамлари, уларнинг характерлари, уй-фикрлари билан танишиб борасиз. Масалан, Назар Эшонқулнинг «Шамолни тутиб бўлмайди» ҳикоясида Терсота қишлоғининг номи келтириб ўтилади. Бундан ташқари адибнинг «Ялпиз ҳиди» туркумидаги «Баҳор гуллари», «Ҳазонрез» ҳамда «Ялпиз ҳиди» ҳикояларида қишлоқнинг тоза ва бегубор табиати кучоғида тугилиб, ҳашарга келиб яшаётган асар қаҳрамони Самандар тилидан қишлоқ манзаралари маҳорат билан гавдалантириладики, ўқувчи беихтиёр ўзини она-табиатнинг ажралмас бир бўлағи эканлигини англаб боради.

Шуни таъкидлаш лозимки, адиб хали талабалик йилларидаёқ кичик-кичик ҳикоялар, қиссалар машқ этиб турди. Бу эса унинг адабиёт майдонига кириб бориши ва ўз ўрнини топишида муҳим аҳамият касб этди. Унинг дастлабки асари «Уруш одамлари» қиссаси ҳисобланиб, у 1986 йилда, яъни Н.Эшонқулов энди 23 баҳорни қарши олган чоғида «Ёшлик» журналада эълон қилинган эди. Албатта, мазкур қисса ёзувчининг кейинги асарлари даражасида бўлмаса-да, ёш истеъдоднинг адабиёт майдонига янада пухта, мукамал бир қатор ҳикоя ва қиссалари дунё юзини кўра бошлади. Эътиборлиси, ёзувчининг 1989 йили «Ўзбекстон адабиёти ва санъати» газетасида эълон қилинган дастлабки ҳикояси «Маймун етаклаган одам»нинг чоп этилиши ўзбек насрида унутилмас воқеа бўлди. Ҳикоянинг аввалги даврлар ўзбек ҳикоячилигидан бутунлай фарқ қиладиган ўзгача оҳанг, тароват касб этганлиги, шакл-мазмунининг янгилиги, асар сюжети ва образларнинг янгича талқин ва руҳда намоён бўлганлиги барчани бирдек ҳаяжонга солди. Бу ўзбек адабиётида янги булоқ кўз очганидан дарак берди. Мазкур ҳикоя тўғрисида адабиётшунос, танқидчи У.Норматов қуйидагича фикр билдирган эди:

«80-йилларнинг охирларида адабиётимизда «Маймун етаклаган одам» ҳикояси пайдо булди. Унда асрга тенгдош, умри асрнинг алғов-далғовлари, бемаъни мақсадлар йўлида ўтган, адашган одамнинг фожевий қисмати бетакрор тарзда ифода этилган эди.

Бу ҳикоя замондош-асрдош образини яратиш йўлидаги етмиш йиллик тажрибаларнинг муайян интихоси аини замонда янги босқичнинг бошланиши булди»¹.

Назар Эшонқул ҳикояларини ўқиган ўқувчи асар қаҳрамонларини шунчаки йўлдан озган, «ахлоқ нормаларидан чекинган» ёки «улуғ мақсадлар йўлида» катта тўсиқларга дуч келган одамлар деб бўлмаслигини англаб етади. Ёзувчининг илк ҳикояси «Маймун етаклаган одам» қаҳрамонини оладиган бўлсак, у ўз умрини, ҳаётининг бор заковатини асримизнинг «улуғ ишлари»га тиккан, бу борада ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам аямаган, қолаверса жамият ҳам уни меҳнатига яраша сийлаган, нафақага чиққунга қадар турли лавозимларда ишлаган. Уни фақат илоҳий қисмат жазолаган. Хотини ўлиб, фарзандлари нобоп бўлиб чиққан, қариганда танҳо, қаровсиз, аянчли ҳолга тушиб колган. У иш, принцип деб қариндош-уругидан жудо булган, унда дўсту биродарлар ҳам йўқ. Энг ёмони, унинг қалбида қариган чоғида бу фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилиш яқинлашган дамларда руҳан диллашадиган, кўнглига таскин берадиган илоҳий эътиқод йўқ. Бу одам умр бўйи таянган мафкура уни мана шу илоҳий неъматдан, кўнгил хазинасидан маҳрум этган. Бу асарда қанчадан-қанча одамлар шу тақлит алдовларга учиб, иймон-эътиқодсиз бу дунёдан ўтиб кетди, деган хулоса келиб чиқади. Ҳикоя қаҳрамони ҳаётини тиккан тузум, жамият, мафкура шитоб билан емирилиб бормоқда. Унга қўшилиб ўша кимса бисоти ҳам емирилиб бормоқда. Дунёни ларзага солган инқилобий ўзгаришлар, одамларни чалғитган, ҳалокат чоҳига тортган қудратли тузум ва мафкура ўткинчи, кўни битганча ўз-ўзидан тўкилиб, ном-нишонсиз

¹ Норматов У. Бугунги насримиз тамойиллари // Жаҳон адабиёти. – 1997.

йуқолиб кетди. Аммо инсон зотига ато этилган инсоф, виждон, ақл-заковат боқий. Ташқи ва ички тазйиқлар, шайтон васвасаси ҳар канча йулдан оздирмасин, барибир эртадир-кечдир бу муътабар хислатлар инсон танида яна қайта тирилади. Уни узлигига қайтаради. Гарчи кечикиб бўлса-да, у ўзининг маънисиз ўтган йўлини мардона, шавқатсизларча тафтиш этиб, сўнгги чизган сурати орқали авлодлар учун сабоқ тарзида муҳраб қолдиришга эришади.

Ҳикояда муаллиф ёш йигит тилидан сўзлар экан, асар қаҳрамонини ёлгонга қурилган мафкура тузоғига илинган, авлоднинг гўёки чўлда чанқаган йўловчининг қулогига тепалик ортидан дарёнинг мавжланиши каби эшитилган сасдан маст ҳолда бор ҳолича шу томонга интилган, бироқ тепаликка чиқиб, шовқиннинг чўлда унган ўт-ўланларни ҳам супуриб ўтаётган шамолигини сезгач, ҳаётдан, яшайдан ҳафсаласи пир бўлган, бор умиди сўнган инсон ҳолатини ўзига хос тарзда ифодалай олган. Асар «Бу воқеа уч йиллар олдин бўлган эди»⁸ дея сирли тарзда бошланган бўлиб, у халқимизнинг оғзаки ижод намуналари – эртак, афсона ҳикоя қилинаётгандек бир тарзда бошланади.

«Шу кўчадаги ўйни ижарага олиб, кўчиб келганимда, чолнинг шарти кетиб, парти қолганди. У кўчанинг муюлишида, мен эгаллаган ўйга қўшни ҳовлида яшарди. Уни биринчи марта ўйнинг олдидаги эски ўриндикда чуқур ўйга толган ҳолда кўрган эдим. У қобоклари солиқ, соқоли қирилмаган, бир пайтлар семиз бўлган, ажинлар тарам-тарам қилиб ташлаган, кўримсиз юзи баджаҳл маъбудларнинг хайкалига ўхшаб кетар, унга қараган одамнинг юраги нохуш бир хисдан орқага тортар эди. Кўзлари хиссиз ва ифодасиз. Эғнида 50-йилларнинг андозасида тикилган анча салобатли кител, бақбакаси осилиб турган ҳолда ўйчан утирарди. Машинадан китобларни катта этакда ташиб киритаётганимда – гўё атрофдаги оламдан энди ҳеч қандай илтифот кутмай қуйгандек, ҳеч нарсанинг қизиги

⁸ Эшонкулов Н. Маймун етаклаган одам // УзАС газетаси, 1989.

қолмагандек, менга эътиборсиз бир кўз ташлади-да, сўнг яна ўша ҳолатда ерга қараб ўтираверди».

Бу – асар тугуни. Ёзувчининг ҳикояни баён қилишдаги мазкур усули ўқувчи нигоҳини асарга янада мустаҳкамроқ михлайди ва уни давомини билишга, асарда таъкидланган чолнинг бу ҳолатда ўтириши, уни ҳаётдан бешиш, инсонларга ишончсизлигининг сабабини англашга қизиқиш уйғотади. Зеро, бу ҳолат инсон таназзулидангина дарак беради.

Асар воқеалари ривожда йигитнинг чол устахонасига кириши ва у ердаги манзара, албатта, ҳар кимни хаёл уммониға гарқ қилиши билан аҳамиятлидир.

«Бу ерда ҳар хил кераксиз ашқол-дашқоллар – сунъий гуллар, туваклар, турфа рангдаги ёғочлар, китоблар, олов кўтариб бораётган йигитнинг йиртиқ сурати, синиб ётган арзон ганч хайкал, тошдан ясалган турли қуроллар, турлар, занжирлар қалашиб ётар ва бу ердан ҳам шилта хиди келар, айвондан кўра алланечук бесаришга газноққа ўхшаб кетар эди».

Авалло шуни таъкидлаб ўтмоқ жоизки, буюк ҳикоянавис А.П.Чехов айтганидек, «Адабиётда ҳеч бир нарса бекорга ёзилмайди. Агар биринчи кўринишда милтиқ бўлса, шу милтиқ учинчи ёки тўртинчи кўринишда албатта, отилиши керак, йўқса милтиқ тўғрисида сўзлашнинг хожати йўқ». Эътибор берган бўлсангиз, ёзувчи Н.Эшонқул ҳикоясида ҳам юқорида келтирилган тасвир, сюжет бекорга келтириб ўтилмаган. Назаримда, адиб бу деталлар орқали биринчидан йўқлик, зулмат сари юз бураётган хонадон соҳибининг таназзулини кўрсатаётган бўлса, сунъий гуллар, олов кўтариб бораётган йигитнинг йиртиқ сурати, синиб ётган арзон ганч хайкал, тошдан ясалган турли қуроллар, турлар, қалашиб ётган занжирлар мажозий маънода ишлатилган бўлиб, ўша замон мафкурасини олов кўтариб бораётган йигитнинг йиртиқ сурати орқали, синиб ётган арзон ганч хайкал ва қалашиб ётган занжирни

эса давр дохийси ва у қулларга солган занжирнинг қалашиб, шилта ҳидига бурканганлигидан дарак беради. Асар муаллифининг ҳикоянинг яна бир жозиба кашф этишида ўқувчига етказмокчи бўлган фикрни лунда, имо-ишоралар билан ўхшатиш ва ташбеҳлар орқали тасвиришга уринганлиги қуйидаги матнда ҳам ўзгача мазмун кашф этган.

«Айвон узун бўлиб, суратлар чизилган йилларга қараб кўргазмага қўйилгандек териб қўйилган, тўғрироғи, бор-йўғи 40 га яқин сурат ва эскизлар «1957», «1947», «1937», «1928», «1926» ва ҳаказо тартибда териб қўйилган эди. Суратларни оралаб борар эканман, қандайдир зиңалардан чолнинг умр тилсимоти яширинган кўргон томон кўтарилиб бораётгандек хис этдим ўзимни. Охирги, айвоннинг бурчагига осиб қўйилган суратнинг тағига «1921» санаси ёзиб қўйилган эди: чол шу йилдан бошлаб расм чиза бошлаганан булса-да, ранглар эркин ва тиниқ эди. Ёйигитнинг кўзлари тийрак ва ишонч билан порлаб турар, маймуннинг бўйнига солинган кишан таранг тортилган эди. Расмда чол нима демоқчи бўлганини тушунмасам-да, лекин ёйигитнинг юзидаги ишончдан хайратта тушдим; қизғиш ва жавдари бўёқ ёйигитнинг кўнглидаги хиссиётни тўла акс эттира олган эди. Кейинги суратларда чолнинг қўли анча келишиб, бўёқлар тиниқ, ўз ўрнини топган, табиат манзаралари тобора гузаллашиб борарди. Ранглар ҳам турфа хил эди. Бироқ бир лаҳзада осмону фалакни қоплаган кузги қаргалар каби суратларга қандайдир мавҳумлик ёпирилиб кираётган эди, бу мавҳумлик суратма-сурат ортиб бориши мени ҳайратта солди.

Мавҳумлик тасвирида ҳам, бўёқда ҳам сезиларди. Мен ҳар бир манзарада бошқа ранглар ўрнини қора ранглар олаётганини гувоҳи бўлдим. Ўттизинчи йилларда чизилган суратлар эса яна ҳам мавҳумроқ эди, энди бу йиллардаги суратларни пала-партиш чизган

булса керак, деб уйлагандим, чунки чолнинг масъул хизмат даври мана шу йилларга тўғри келарди».

Албатта, бу тасвир воситалари ёзувчидан юксак маҳорат талаб этганки, бу каби сўз ва фикр уйноқлиги, унинг жозибаси орқали ўқувчи ўша, янги мафкура заминимизга кириб келиши, унинг асар қаҳрамони, каби ўша давр инсонларининг ишончи суратда тасвирланган маймунни қоронгу ўрмондан олиб чиқаётган йигитнинг кузларида акс этган қатъий ва ишончда ифода этилган. Дарҳақиқат, даврнинг алдоқлари қанча-қанча ёшларни ўзининг совуқ бағрига олди. Бу сюжет ёзувчи Ш.Холмирзаевнинг «Қора камар» асари қаҳрамони Абдулла Набиевнинг ҳам унинг домига тушиши ва бу йўлда учраган ҳар қандай тўсиқли душман билиб, унга қарши курашиши, алалоқибат, мағлубияти тасвирини ёдга солади.

Замоннинг совуқ бағри дастлабки йилларда суратдаги маймун етаклаётган каби қанча-қанча нав-нихолларнинг шижоати, уйғоқ калби тафти таъсирида ўзида бироз илиқлик, ишонч уйғота олди. Бу ёзувчининг «Кейинги суратларда чолнинг қўли анча келишиб, бўёқлар тиниқ, ўз ўрнини топган. Табиат манзаралари тобора гузаллашиб борарди, ранглар ҳам турфа хил эди» жумласида ишора килинади. Токи ижодкор унинг айни дамдаги ички кечинмалари, ўй-хаёллари кўтаринки бўлган дақиқалардагина ҳаётнинг тиниқ ранглари кўзга илганади. Тушкун кайфият, ўз-ўзидан амалга оширилаётган ишлардан қониқмаган, омади чопмаган, ҳаётнинг машаққат аталмиш тузогига илинган кишининг эса ижодида қора ранглар, мавҳумлик акс эта боради. Бу каби қаҳрамон ҳолатлари ҳам ёзувчи томонидан юксак маҳорат, тасвирлар билан очиб берилган. «Бироқ бир лаҳзада осмону фалакни қоплаган кузги қаргалар каби суратларда қандайдир мавҳумлик ёпирилиб кираётган эди, бу мавҳумликни суратма-сурат ортиб бориши мени хайратта солди. Мавҳумлик тасвирда ҳам, бўёқда ҳам сезилади. Мен ҳар бир манзарадан бошқа ранглар ўрнини қора ранглар олаётганини гувоҳи

булдим. Уттизинчи йилларда чизилган суратлар янада ҳам мавҳумроқ эди. Энди бу йиллардаги суратларни қора ранг буткул қоплаб олганди. Чол суратлари пала-партиш чизган бўлса керак деб ўйлагандим, чунки чолнинг масъул хизмат даври мана шу йилларга тўғри келарди».

Эътибор берган бўлсангиз, халқ оғзаки ижодиёти миф ва эртакларда «Қора» ранг ёвузлик, қабоҳат, қоронгулик, йўқлик салтанати деб таърифланади. Уларда учрайдиган «Қора дев», «Қора ботир» каби тимсоллар қабоҳат ва жаҳолатнинг энг тубан қуриниши мужассам бўлган образларга нисбатан ишлатилади. Н.Эшонқул ҳикоясида ҳам «қора» сўзига кўпроқ ургу берилиши ўша даврнинг зулматга чулганган пайтларига ишора бўлса ажабмас. Зотан, 30-йиллар қатагонлари, очлик ҳукмрон бўлган пайтларда масъул лавозимда ишлаш бу қон томган қамчиннинг дастагидан ушлаш, ўша зулматга сирдош, рангдош бўлиш демакдир.

Ҳикояда бу давр суратлари йигит томонидан қуйидагича келтирилади: «...бу йиллардаги суратларда ҳувиллаб қолган қишлоқлар ва кўчалар, эгалари ташлаб кетган уйлар, ўзига чорлаб турган қабристонлар, улим иси келиб турган ҳар хил қуроолар, йиглаётган аёллар ва болалар, бийдай далани босиб кетган ўлаксахур қузгунлар, мурдалар ортилган аравалар, панжарали камералар, ёниб ётган қишлоқ, қандайдир қўрқувдан (худди «Помпея»нинг сўнгги куни» каби) донг қотиб қолган оломон, сирли маҳлуқлар, йиртқич ҳайвонлар, юзларига ҳар хил жондорларнинг ниқобини кийиб олган одамлар (карнавал бўлса керак деб ўйлагандим), базму-жамшид қилиб ўтирган шотирлар, ароқ навлари, турли хил таомлар, ялангоч аёллар, маъсума қизлар, қовжираб қолган гулларнинг суратлари акс этган эди».

Замон ва инсон. «Маймун етаклаган одам» ни ўқиб туриб бу икки тушунча уртасида ўтиб бўлмас улкан жар пайдо бўлганлигини англаб етади киши. Асар янгича руҳда ёзилган бўлиб, ҳаётнинг

бамаънилиги яъни, абсурддан иборатлигини кўрсатиб ўтган. «Абсурд адабиёти назариячиларининг фикрича, абсурд воқелик абсурд инсонни, ва абсурд ижодкорни етиштиради, шунга кўра абсурд асари биринчи навбатда салбий хусусият касб этади»¹.

Бугунги адабиётимизда тенденцияга айланган «модерн» асарлар ёки унга хос талқинлар катта қизиқиш уйғотмоқда. Бу ходисани айрим адабиётшуносларимиз ғарб адабиётининг Ф.Кафка, А.Камю сингари XX аср буюк ёзувчиларининг таъсири ёки уларга тақлид деб аташмоқдалар. Бу гапда жон бор. Сўнгги йилларда ёш ижодкорлар авлоди орасида уша адиблар ижодига қизиқиш бениҳоя кучайди, «модерн» услубидаги айрим асарлар ўзбек тилига айнаи шу авлод вакиллари томонидан таржима ҳам килинди. Шу каби мисолларга асосланиб, бу тамойилни фақат ғарб таъсирига боғлаш, уни тақлидчиликдан иборат деб қараш тўғри эмас. Миллий адабиётдаги ҳар бир ходисанинг сабабинги ташқи омиллардан эмас, аввало она заминнинг ўзидан, реал воқеликдан, замона эҳтиёжидан изламоқ даркор. Бу хусусда ёзувчи Н.Эшонқулнинг ўзи шундай фикр билдиради: «Адабиёт ҳеч қачон якка ҳолда тараққий этган эмас. Жаҳон адабиёти дунёдаги юзлаб халқларнинг адабиёти, шу жумладан бизнинг ҳам. У бизга бегона адабиёт эмас. Шунинг учун жаҳон адабиёти тушунчасига чўчиб, ҳавотирланиб қараш ноўрин. Ангъаналар адабиётдан адабиётга ўтади. Кимда нимага эҳтиёж бўлса, ушани олади. Мен ҳам ўз эҳтиёжимга яраша олганман. Кимга керак бўлса биздан олади. Мен таъсирни жуда оддий тушунаман, шу сабабли чўчимайман. «Бошқача ёзиш» агар ўзига хос ёзиш бўлса бу муқаррар ходиса. Агар у чираниш, олифтахчилик булса, у ҳеч нарса, хатто тақлид ҳам эмас. Тақлид ҳам тақлид қилинаётган нарсага мос бўлиши керак. Бўлмаса у карнай бўламан деб чиранган сурнайнинг холига тушади. Гап тақлид ёки таъсирда эмас: гап истеъдодда.

¹ XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – 65-66 бетлар.

Ёзилган асарда истеъдод сезиладими, йўқми? Агар сезилса хавотир ноўрин. У барибир таъсир доирасини ёриб чиқади»¹.

Ёзувчи ҳақ. Зеро, адабиёт умуминсонийдир. Назар Эшонқул ўз фикрини давом эттириб: «Мен ўта миллий асар Мурод Муҳаммад Дўст қаламига мансуб «Дашту далаларда» ҳикояси ҳам Фолкнернинг «Уош»и ҳам бирдек қадрли. Буларда мен на хусусийликни, на умумийликни кўраман: бу ҳикоялар истеъдод маҳсули бўлгани учун жозибалидир. Миллийлик чегара эмас. Аксинча белоёнлик ва сўзга зуҳр этилган миллатпарварликдир», – деб ёзган эди.

Аслида санъатнинг, жумладан адабиётнинг ҳам миллийликдан кўра умуминсоний хусусияти теранроқ бўлади. У ирқ, дин, тил каби кишиларни ажратиб турувчи табиий-ижтимоий тўсиқлардан юксақда туради. Мамлакатлар, сиёсий тузумлар, чегараларни буткул инкор этади. ҳақиқат шуки, ҳозирги гарб қадимги Шарқдан ўрганиб улғайди. Эндиликда Шарқнинг гарбдан таъсирланишига ҳам табиий ходиса сифатида қараш керак. Ҳаётимиздаги ижтимоий-маънавий бурилишлар туфайли ўзгараётган адабиётимизда гарб адабиёти таъсирида мавжуд анъаналар ижодий янгилашиб бормоқда. Бу ўзгариш, айниқса, ходисаларни ифода қилиш тарзида аниқроқ сезилмоқда. Хусусан, авваллари воқеаларни қаҳрамон тилидан баён қилишга хушламайроқ қараларди. Бундай усул қўлланса, албатта қаҳрамон ўзига ён босади, ходисалар холис ёритилмайди, дея тушунилади. «Ҳатто», «Менинг болалик йилларим...» дея биринчи шахс тилидан «Ўтмишдан эртақлар» сингари ажойиб асар яратган Абдулла Каҳҳордек улуғ санъаткор ҳам «Асарнинг биринчи шахс тилидан ёзиш ижодкорни чеклаб қўяди» деб ёшларга маслаҳатлар берган эди» деб хотирлаган ёш адабиётшунос Абдулла Улугов «Аслида эса асарнинг санъат даражасини ходисаларнинг ким тарафидан ҳикоя қилиниши эмас, балки ёзувчининг бадий маҳорати

¹ «Миллий тикланиш» газетаси 1998 йил, 14-май сон.

белгилар экан» деган ҳақли хулосага келган¹. Назар Эшонқул асарларидаги қаҳрамонлар ҳаётда одамлараро қандай гапирса, шу тарзда сузлатилмайди. Балки кишилар қандай гапиришни истаса, кунглида қандай ўйласа, шу тарзда гапиртирилади. Ёзувчи бу орқали уларнинг тасдиқ ва инкор исканжасидаги «мен»нинг таъсирчан қиёфасини гавдалантиради. Тутрисини айтмоқ лозим, совет даврида «мен» хусусида бу тарзда чуқур мулоҳаза юритишга, унинг қалбидаги инкору исёнларни очиб кўрсатишга тўсиқлар мавжуд эди. Азал-азалдан тасдиқ ва инкор исканжасида ўз «мен»ини излаган қаҳрамон кўрсатилган асарларгина ҳақиқий санъат намунаси саналган. Қадим Шарқнинг мумтоз адабиётида ҳам, ҳозирги ғарбнинг замонавий адабиётида ҳам шахснинг ўз феъл-атворини тафтишлар ҳаёт моҳиятини, инсон умри маъносини англашга элтадиган йўл эканлиги кўрсатилган. Н.Эшонқулнинг «Ҳаёл тузоғи», «Тобут», «Ялпиз ҳиди» туркумидаги бир неча ҳикоялари, «Тузон», «Лаззат ортида қолган юрак», «Оғриқ лаззати», «Зулмат салтанатига саёҳат» ҳикояларидаги «Қора китоб», «Тун панжаралари» қиссаларидаги «мен», «Маймун етаклаган одам» ва «Шамолни тутиб бўлмайди» ҳикояларидаги чол ва Байна момо образлари Абдулла Қаҳҳор таърифлаган «мен» эмас. Улар қилмиш-қидирмишларига иқдор бўладиган, ўзини тафтишу таҳлил қилиб, азобланадиган, тасдиқ-инкор исканжасида турган қаҳрамонлар.

Бироқ, «Қора китоб» қиссаси, шунингдек, «Ҳаёл тузоғи», «Тузон», «Лаззат ортида қолган юрак», «Зулмат салтанатига саёҳат» ҳикоялари анъанавий асарлар сингари бир киши тақдири тафсилотлари тавсифидан иборат эмас. Улар мислсиз азобда уртанаётган бор бисотидан, ўзligидан ажралган дунёга қўл силтаган инсон ички оламининг сўзда чизилган суратидай бўлиб кўринади. Бу сурат буюк рассомлар асарлари сингари қабариқ ва таъсирчандир. Ундан ўз

¹ «Шарі юлдузи», 1998 йил, 6-сон.

хотираларини енголган, тақдир сўқмоқларида адашган аламзада одам сузлаб тургандай кўринади. Бу қаҳрамонлар ўзини-ўзи инкор қилган галаёнларнинг мўъжаз умумлашмаси саналади. «Қора китоб» қиссасида ўз «мен»ини тафтиш қилаётган қаҳрамон ўзига-ўзи... «мени ҳеч ким ўзимдек суд қилолмайди. Жазо нима у?» деган савол қўяди ва «Шунчаки расмий маросим. Аслида энг олий жазони кўнгилнинг ўзи чиқаради», дейди.

Ҳақиқатан ҳам инсон ўз қилган айбини, хатосини қалбининг туб-тубидан англаб етса, унда инсонга суд томонидан берилган жазонинг виждон олдидаги жазодан ўн чандон, юз чандон енгил эканлигини хис этади. Бу жиҳатни очишда, ҳаётнинг, замоннинг турфа ўйинлари, инсоннинг қилмишлари тўғрисида фикр юритган мазкур асарлар катта аҳамият касб этади.

«Хароба шаҳар сурати» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 10 ноябрь) ҳикояси ҳам ёзувчининг маҳорати, истеъдодидан дарақ беради. Паришон йигитнинг уй-хаёллари, фикрлари, ички кечинмалари, ўзлигини англаш йўлидаги машаққатлари баён этилган мазкур ҳикоя инсоният онг-шуурининг нақадар қотиб қолганлиги, унинг ёзувчи Ч.Айтматов «Асрга татиғулик кун» асари қаҳрамони Эломон мисоли манқуртга айланиб улгурмаганини хароба шаҳар сурати орқали бадиий тимсоллар билан очиб берган. Эътибор берадиган бўлсак, ёзувчи асардаги шаҳар номини Турсория деб атайти ва унинг вайрон бўлишдан аввалги гўзаллигини одамларга уқтиришга, уни қайтадан қуришга чақириб, қуйидагича тасвирлайди: «Турсория мени қанчалик қизиқтирса, бошқаларни шунчалик ажаблантирарди. Улар тайинсиз бир рассомнинг фазли-иродаси билан вайрон этилган қандайдир Турсорияни деб ташвиш чекиб юриш сабабини тушунмасдилар ва буни шунчаки олифтахарчилик деб ўйлашар ёхуд гирт сафсатага йўйишарди. Мен уларга Турсория ҳақида, унинг яшил боғлари, зангори осмони, туман қоплаган тош кўчалари, одамзотнинг қудратини намойиш этиш учун қурилган

миноралари, шаҳардан узоқларда ҳам ҳиди уфуриб турадиган худди қизлар каби дуркун ва нафис гуллари, қирмизи тулпорлар миниб юрадиган йигитлари, хаёдан қўйлак тикиб кийган қизлари, хилол билан бирга хилширайдиган чўглари, сахар чоғлари хурозларидан ҳам олдин уйғотадиган азонлари ҳамда боланинг кўзлари каби тиниқ ва маъсум дарёлари ҳақида гапириб берар ва буларни Турсория бошқаларнинг ҳам эътиборини тортсин, дея кўпинча ўзим тўқирдим. Бироқ менинг бу тажрибасиз ва тарқоқ қўшиним – болаларча чўпчакларим билан одамларнинг бефаҳмлик ва лоқайдлик деворлари ўраб олган, ҳеч нарса билан забт этиб бўлмас, тошдек қотиб қолган қалб қўргонларини ҳеч қачон забт этолмасдим, аксинча, менинг юрагимдан сўзларга қўйилиб чопиб чиққан ҳаяжон ва умид охулари уларнинг бефарклик кўпчиган кузларининг тойгок қояларидан сакраб ўтолмай, бир-бир қулаб тушарди. Ҳамиша гапларим уларнинг энсасини қотирарди».

Бепарволик ва лоқайдлик инсон таназзули. Унинг туйғуларсиз яшаши, кимлигини ва нима учун бу дунёга келганлигини англамаслик, мисоли ҳайвондек фақат қорин гамини, ўз тинчини ўйлаши инсонийликдан йироқлашиш дегани. «Хароба шаҳар сурати» ҳикояси инсониятнинг ўша таназзулига, зулматта сингиш жараёнини курсатганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Кўп йиллар алдов одамзотни шундай қўйга солди. Уни жирканч маҳлуқдан ажратиб бўлмас ҳолда тарбия қилди. Натижада инсон «Хаёл тузоғи» ҳикоясидаги каби одамқушликка ружу қўйди. Ёнида ҳар кун бир-бирини чопиш мақсадида болта олиб юрар ҳолга тушди. Бу унинг касбига айланиб борди. Ёзувчи яна бир ўринда шундай изоҳ беради:

«Уларнинг ҳаммаси менда Турсорияни билмай ўтаётганликлари учун ҳам бутун умри гафлат ўрмонини саргашта кезиб юрган сарсон одамлардек таассурот қолдирарди. Мен уларнинг кўзларида, юзларида гофил ва тушкун яшашга маҳкум этганликларини кўрардим. Улар тирикликнинг мангу ва абадий қароқчиларидан қоча-

қоча мана шу лоқайдлик ва танбаллик салтанатидан паноҳ топгандилар ва улар қочиб кирган бошпаналарида ўзлари каби омонатлик ва харобалик уфунати анқирди».

Инсоният тарихи ўтмиш давларидан иборат. Ўтмайдиган даврнинг ўзи йўқ. Бадий тафаккур ҳам шу. У тинимсиз ўзгаради, ўзгаргани сайин бадий тасвир имкониятлари кенгайди, тораяди, тинч турмайди. Шу тариқа ҳар қандай миллий-бадий тафаккур бирдан кейингисига ўтувчи босқичлар эволюциясидан ташкил топа боради. Ана шу тадрижий давомийлик илғаб олинса, миллий-бадий тафаккурнинг яхлит бир жараён эканлигини тасаввур этиш осон куёди. Мазкур яхлит жараён ичидаги бадий тафаккур эволюцияси босқичларини аниқлаш учун эса қўлланилаётган бадий тасвир воситалари тадрижини урганишга тўғри келади. Чунки ижодкор шахс дунёни, инсонни қандай идрок этса, шунга яраша бадий тасвир воситаларидан фойдаланади, янгиларини кашф этади.

Асл касби инсоншунослик бўлган адабиёт ҳамма давларда ҳам инсонни эъзозлаган. Ўзбек реалистик насри бундан мустасно эмас, албатта. Бироқ бугунги давр адабиёти ва санъатининг бош хусусияти инсонпарварлик туйғусининг ҳар қачонгидан чуқурроқ, кенгроқ ва юксакроқ даражаларга чиқиши билан ифодаланади. 80-йилларнинг аввалида ўзбек ҳикоячилигида худди шундай кўтарилиш кузатилди. Тасвирланаётган қаҳрамонга шахс сифатида эътибор кучайди, яъни инсоннинг шахслик аъмоли бадий тадқиқ объектига айлана бошлади. Инсонпарварлик, шахспарварликда намоён бўлди. Шахс феноменини тадқиқ этишга уриниш интеллектуал қаҳрамон образларининг яратилишига, шунинг баробарида бадий тасвир воситалари доирасининг кенгайишига олиб келди. Табиий, реалистик миллий бадий тафаккур бундай миқёсга дабдурустан эришмади, албатта, балки етук шахслик мартабасининг ибтидоси бўлмиш оддий инсоният қадр-қимматни, нафсониятни англашга уринишлардан бошланди. Ёзувчи Н.Эшонқул ҳикояларида эса бу кўриниш ўзига хос

тарзда буй-баст кўрсатиб бораётир. «Уйғониш бадияти инсонни жўн ва юзаки тушунишдан, уни бир ёклама талқин этишдан воз кечди»¹, – деб ёзади филология фанлари номзоди Хуршид Дустмуҳаммад, – ўзбек ҳикоячилигида бу ўзига хослик насихатбозликдан қутулишда ўз ифодасини топди. Мисол учун «оқпадарлик – ёмон», ичкиликбозлик, порахўрлик – иллат» сингари «ғоя»лар ҳикоялар ўз қадр-қимматини йўқотади. Ишлаб чиқариш мавзусидаги жасоратлар мадҳи ўрнини қаҳрамоннинг шахс сифатидаги камолини излаш тасвири эгаллади. Қаҳрамонларнинг ижобий ёки салбийлигини белгиловчи мезонлар ўзгарди. Қаҳрамон шахси, руҳий олами, шуури тасвирига мойилликнинг кучайиши ҳикоянинг сюжет қурилишини, тасвир маромини, конфликтлар табиатини янгилади».

Бу ўзбек адабиёти янгича услубий йўналишнинг кириб келишига туртки берди. Сўнгги йилларда жаҳон модерн адабиёти ва унинг миллий адабиётларга дахлдорлиги борасидаги мулоҳазалар тез-тез оғизга тушмоқда. Албатта, мазкур фикр бежиз эмас. Гап шундаки, биз юқорида қисман таҳлил этишга ҳаракат қилган Н.Эшонқул ҳикояларида халқнинг теран иддизига эга бўлган, инсон тафаккурининг илк бадий мевалари ҳисобланган мифлар, унинг тасвир воситалари, анъанавий шакл билан бир қаторда жаҳон адабиётининг модерн оқими ҳам уйғун ҳолда ўзига хос тарзда мужассам бўлди. Адиб насрида даставвал Қодирийнинг ва Чўпоннинг ижодига тақлид; Толстой ва Достоевский асарларидаги мушоҳада, япон Я.Кавабата, австриялик Ф.Кафка, аргентиналик Х.Кортасар, француз А.Камю, мексикалик Л.Борхес ва К.Фуэнтос тажрибаларининг таъсири сезилишини таъкидлаб, ёзувчи Х.Дустмуҳаммад ўзининг «Уйғониш жозибаси» мақоласида бу тўғрида фикр билдираркан қуйидагича таъриф келтиради: «Адабиёт таъсир жүгрофиясининг бу қадар кенгайиб бораётганига жуда табиий ва қонуний ҳол сифатида қарамоқ лозим. Зеро, бу, ўзбек

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1996 йил, 16 февраль.

бадий тафаккурининг умумбашарий бадий тафаккур симфониясига қўшила олишидан, шунга маънавий ҳуқуқ борлигидан далолат беради. Борди-ю, ушбу таъсир тақлид даражасидан нарига ўтмаса ҳикояларимиздаги янгиланишларга катта умидлар боғлаш қийин эди. Ишонч билан айтиш мумкинки, уйғониш даврида яшаётган ўзбек ҳикоячилиги дунё бадий тафаккурининг энг илгор тамойиллари хазинасини бойитишга ҳисса қўшмоқда»¹.

Шу ўринда модернизм атамасига изоҳ бериб ўтмоқ жоиз. «Модернизм» (французча – *moderne* – энг янги, замонавий) атамасининг XX аср аввалида гарбий Европада пайдо бўла бошлаган футуризм, экспрессионизм, имажинизм, унанизм каби бадий оқим ва гуруҳларнинг юзага келиши билан боғлашади². «Модернизм»ни айрим адабиётшунослар аниқ топиб ишлатилган атама эмас, дейишади. Уларнинг фикрича, «модернизм»нинг лугавий маъносидан келиб чиққанда, ҳар қандай давр ўзининг «энг янги», «замонавий» бадий оқим ва гуруҳларини пайдо қилиши мумкин. Марксча адабиётшунослиқда «модернизм» «декаданс» атамаси билан бир маънода қўлланиб келинади. Аслида эса «декаданс» (французча – *denadence* – тушқунлик) ўтган XIX асрнинг 80-йилларида юзага келган: ўша йиллар Парижда «Декаданс» номли журнал чиқа бошлаган, «декадант» атамаси ҳам айни шу йиллари бўлиб ўтган адабий мунозараларда қўлланилган»³. Бу атамаларнинг асосий фарқи шундаки, «декадант»лар ўзларидан олдин ўтган адабий оқимлар билан боғлиқ ҳолда юзага келган бўлса, «модерн»чилар ўтмиш билан алоқани узиб, янги замонга мос «модерн» санъатини яратишга киришишган. Шу боисдан ҳам «модерн»ни «энг янги», «замонавий»дан кура кенгроқ маънода, буткул янги, гайрианъанавий, олдингилардан фарқли ҳодиса сифатида олиб қараш ўринли.

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1996 йил, 16 февраль.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1996 йил, 2 февраль.

³ Шарафуддинов О. Модернизм – жун ҳодиса эмас. // ЎзАС. 2002 йил 7 июн.

«Модернизм» атамаси ҳозирги замон гарб санъатига нисбатан бемалол қўлланиб келинади. Бу санъатнинг юзага чиқиши эса, аслида бир-бири билан алоқада бўлмаган, Европанинг турли мамлакатларида яшаган, ҳар хил миллатга мансуб ёзувчи, шоир, мусаввирлар томонидан турли вақтларда ташкил этилган, уюштирилган, ҳаракатга келтирилган оқимлар, тўғарақлар, гуруҳларнинг интилишлари самарасидир. Масалан, кубизм Францияда, футуризм Италияда, дадаизм Швецарияда пайдо бўлди. Уларнинг барчасига хос етакчи жиҳатлардан бири гайриреалистик ижод усулидир. Барчасини умумлаштирувчи ягона атама эса «модернизм». Бу атаманинг назарий, умумфалсафий асосларини А.Шопенгауэр, М.Штирнер, С.Керкогьер, Ф.Ницше, А.Бергсон каби файласуфларнинг ижодий мероси билан боғлашади¹.

Модернизм оқимининг ўзбек адабиётида кириб келишини шоир Баҳром Ғўзимухаммад қуйидагича изоҳлайди: «Модернизм»ни реализмга қарши қўйиб бўлмайди. Модернизмга реализм сувратигаги социал реализм оқимигина қарши қўйилган. Эндиликда аста-секин адабиёт сиёсатдан ҳоли бўлмоқда. Чунончи, адабиётнинг ўз «сиёсати» мавжуд. Адабиёт инсон руҳий олами узра сиёсат юргизади – руҳ оламидаги жисмлар орасида интизом ўрнатади. Қадим-қадимдан шундай бўлиб келган. Суфийларнинг кунгил парвариши таълимот бежиз кун тартибига чиқмаган бир маҳаллар. Биз шу йўлдан юрмоғимиз лозим. Бу йўл маънавиятимизни юксакликка олиб чиқади, бу йўл миллатимиз юрагини, шарқона кечинмаларини боболаримиз маънавиятига омукта этган ҳолда жаҳон илм аҳлига куз-кўз қилади».

Дарҳақиқат, шоир таъкидлаганидек, инсон руҳий ҳолатини тафтиш этувчи, унинг ўзлигини, «мен»ини кашф этишга қаратилган модерн адабиёти Шарқнинг улкан тафаккур қудрати билан яратилган. Бу борада ёзувчи Н.Эшонқул фикр билдирар экан,

¹ Расулов А. Тинч оқар дарё. // ЎзАС. 2003 йил, 9 июл

халқимизнинг қадимий ижод намуналарини юқори баҳолаб: «Туркий халқлар асотир ва эпосининг таъсир кўлами шу даражада кенги, биз хатто буни тасаввур ҳам қилолмаймиз. Агар биз ана шу меросни ўзлаштира олсак, гарб адабиёти нимадан «озуқланган»ини ҳам, чинакам маънодаги адабиёт ўзи нимадан иборат эканлигини ҳам тезда тушуниб етамиз»².

Назар Эшонқул асарларини ўқиб туриб ёзувчи ижодидаги бўтиқ жиҳатлар асосан халқ мифологияси асосида, унинг ўзагидан руҳ олиб яратилганлигига амин бўласан.

«Шамолни тутиб бўлмайди»даги Байна момодек матонатли инсонлар, «Хароба шаҳар сурати»даги паришон йигит, ўз таназзулини сезмаган сайловга номзоди қўйилган шоир, унга қарама-қарши тарзда ўз мағлубиятини сеза туриб, бунга куниккан профессор, «Хаёл тузоғи»даги алдов ва мақсадсизлик устига қурилган бу дунёдан воз кечган Воқиф, инсон миясини таомига айлантирган «Тўзон»даги махлуқларга уруш очиб, ўзи ҳам унинг домига тушган ёзувчи йигит, «Лаззат ортида қолган юрак»даги каби йўқлик ва номаълумлиқ, пуч гоёларга берилган талабаларнинг уй-хаёллари, орзу-армонлари, кечинмалари, ҳис-туйғулари акс этган бир қатор ҳикоялар дунёга келдики, улар Хуршид Дўстмуҳаммаднинг таъбири билан айтганда бутунги «уйғониш бадиятининг» нодир намуналари сирасига киради.

«Ҳар бир миллат ўз уйғониш даврини ўзига хос йўсинда бошдан кечирган» деб ёзади таниқли бадиятшунос файласуф А.Лосев ва уйғониш бадиятининг бош аломатларидан бири қадимги қадриятларга ташналикнинг кучайиши эканини таъкидлайди. Инсоният тарихидаги энг кўҳна қадриятлар табиат қонунларига уйғунлашиб кетиши билан фарқланади. Бу улкан ҳақиқат Н.Эшонқул ҳикояларида ўзига хос тарзда ўз талқинини топди. Айниқса, ўзбек халқи табиатидаги энг

² «Миллий тикланиш» газетаси, 1998 йил, 19-май.

қадимий ва энг табиий туйғу киндик қони тўкилган она заминга муҳаббат туйғуси ҳисобланади. Н.Эшонқулинг «Озод қушлар», «Маймун етаклаган одам», «Тобут», «Хаёл тузоғи» каби кўплаб ҳикояларида озод ватаннинг озод соҳиби образлари туркуми яратилди.

Ватанпарварлик ўзбек адабиёти учун янгилик ёки фавқултда мавзу эмас, лекин шуни айтиш керакки биз назарда тутаётган бугунги давр ўзбек ҳикоячилигида она Ватанга садоқат туйғуси ақл-идрок билан англанган, таҳлидан утказилган интеллектуал салоҳият даражасига кўтарилди. «Чин Ватан» тушунчаси давр талабларидан келиб чиққан ҳолда қайта идрок этилди, бу тушунчани ҳар ким ўзича кашф этмай туриб кишини том маънодаги инсонлик мартабасига ҳам, ватанпарварлик салоҳиятига етиша олмаслиги ҳам аён бўлди. Санаб утилган Н.Эшонқулнинг ҳикояларида психологик таҳлилнинг, ўз-ўзини тафтиш этишининг – мурасасиз руҳий коллизия кучлилигининг бош сабабларидан бири ҳам шунда эди.

Ўтмишни, Ватани, жамиятда юз бераётган ўзгаришларни таҳлилий идрок этиш даражасига кўтарилиши учун сермушоҳада тафаккур зарур. Адиб ҳикояларининг иккинчи кашфиёти ана шунда, яъни тафаккурли кишилар образини яратишга уринишда кўринади. Айни пайтда инсон фожеасининг туб илдизи фикрсизликда экани, ўзлигини англамаган банд на дунёни, на давлатни англамоққа қодир экани теш тегмаган тимсоллар орқали тасвирланади. Шуни таъкидлаш лозимки, қаҳрамон шуурини таҳлил этишга киришган ҳикоянавис замондош инсон ботинида ҳам ёзувчи «қадами» етмаган хуудларнинг мавжудлигини кўра олгани ва уни забт этишга чоғланганлиги билан эътиборлидир. Н.Эшонқул ҳикояларида дунёни, инсонни қайта назардан ўтказар экан, шахс эҳтиёжлари ва манфаатларини биринчи уринга қўяди. Ҳар қандай қадрият шахс манфаати нутқан назаридан баҳоланади. Бундай ҳоларда инсоннинг, шахснинг энг нозик, энг бокира кечинмалари ҳам тарихий ходиса

аҳамиятига тенг кўринади. Зеро, дунёни ва инсонни қайта таҳлил этишга киришган лирик қаҳрамон инсон шуури ва қалбидаги энг хусусий хилқатларга ҳам тап тортмай кириб бораверади. Бу энг эрка туйғу ва истакларни ошкора қилиш жоизми? Ё ножоиз деб иккиланмайди, балки нима мавжуд экан, ҳаммасини кўрсатишга ҳаракат қилади. Яъни мавжудми, бас, улар рад этилмайди. Балки бадий мушоҳада, мулоҳаза мавзуга айлантирилади. Бундан ташқари шуни эътироф этиш керакки, Назар Эшонқул ҳикоялари тили ўзига хослиги билан ажралиб туради. Унда асар қаҳрамонларининг ижобий ёки салбий қаҳрамон эканлиги ёзувчи тилидан эътироф этилмайди. Аксинча, бу юмушни ўқувчининг ўзига қолдиради, уни мушоҳадага чорлайди. Умуман олганда, асарда кимлар улугланаётгани, қораланаётгани кўпинча бевосита эмас, бавосита ифодаланади. Мажозий, кўчма маъноли тасвирлар таърифу тавсифларга тез-тез мурожаат этилиб, уларнинг устуворлиги таъминланади. Энг муҳими, тасвирлардаги мажозлар кўчма маъноли воситалар қаҳрамонларнинг бетакрор руҳий дунёсини ёритишга хизмат қилади. Филология фанлари доктори, профессор Н.Худойберганов ёзувчининг «Хаёл тузоғи» ҳикояси ҳақида фикр билдирар экан, унинг қуйидаги жиҳатларига ургу бериб ўтади: «ҳикояни синчиклаб ўқиганда, Воқиф ҳақиқатпарвар, чўрткесар, бетга чопар қаламкаш булгани учун кўп жойларда қоқилиб-сурилиб, нуқул панд еб юргани, ниҳоят қалби-ю руҳинингмас, балки фақатгина корин эҳтиёжини қондиришдан бошқа иложи қолмагани туфайли ўзининг эмас, бошқаларнинг ихтиёрига кўра амаллаб кун кечирганига алоҳида ургу берилганлигини сезасиз. Унинг хаёл тузоғига тушиб қолиши бамисоли ақлдан озгандай юриш-туришлари, ниҳоят қандайдир фожеага дуч келиб, бедарак йўқолиши тасодифий хол эмас...»¹. Агар ҳикояга эътибор берадиган булсангиз, бу жиҳатлар қуйидагича имо-ишоралар билан ўқувчига етказилган: «Фақат баъзи танишлар

¹ Худойберганов Н. Меҳру муҳаббат йулларида. –Т.: Янги аср авлоди. 2001. 98-99-бетлар.

бедарак кетишдан олдин Воқифнинг қандайдир бино, қон, болта ҳақида гапириб юрганини гира-шира эслашди ва уша пайтдаёқ ақлдан оза бошлаган эди, деган тахминни рўкач қилишди»² тарзида курсатиб утилади. Асар ўқувининг мушоҳадага тортади, собиқ тузумнинг жирканч эканлиги, одамқушликни касб қилиб олганини оддий учта сўз – «бино», «қон», «болта» каби бетакрор тимсоллар орқали ўқувчига етказишга ҳаракат қилади. Асарда ана шу нарса кўринадики, Воқиф бу тузумнинг, жамиятнинг жирканчлигини кўра олганлиги боис ҳам у бу ҳаётда қийналади, турли тўсиқларга дучор этилади. Шу жиҳати билан асар ёзувчи Тохир Маликнинг «Шайтанат» асаридаги шоир Асқар Қосим образини, унинг тақдирини эслатади.

Воқеа-ходисаларни, асар моҳиятини турли рамзлар, тимсоллар орқали очиб бериш ёзувчидан юксак маҳорат, истеъдод ва билим талаб қилади. Шу жиҳатдан Н.Эшонқул ҳикоялари юксак чуққини забт этган, десак муболага бўлмайди. Ёзувчининг ўзи бу жиҳатга тўхталар экан, шундай дейди: «Мифлар инсон тафаккурининг илк бадий мевалари. Оламни рамзлар, тимсоллар орқали тасаввур қилиш бу ижоднинг бошланиши эди. Инсон табиасти ташқи оламни рамзлар орқали қабул қилишга мослашган. Одам ҳиссиёти ҳар қандай ходисанинг ўзини эмас, унинг рамзини қабул қилади. Мифлар яратилган даврда шуури-идрок биринчи ўринда эди ва уларнинг тили ҳам рамзлар тили бўлиб қолди. Бироқ инсоният тараққиёти ақлий идрокни биринчи ўринга олиб чиқди, шуурий ҳиссий идрок онг ости ҳиссларига айланди. Фрейд ижодкорлик – айнан ақлий идрокдан эмас, дастлаб ҳиссий, шуурий идрокдан пайдо бўлади, шоирлик ҳиссий идрокнинг онг юзига қалқиб чиқишидир, деб тушунтиради. Шу маънода Фрейд ҳам Юнг, Хайдеган, Фромм

² Эшонқулов Н. Хаёл тузоғи.

ҳам инсон «мен»и мифлар яратилган даврдаги «мен»дан фарқ қилмайди, дейишади»¹.

Бутунги насрдаги янги жараёнлар, маънавий, шаклий-услубий изланишлар кўпроқ Н.Эшонқул ҳикояларида ўзига хос тарзда акс этмоқдаки, у ёзувчи таъкидлаганидек, ўтмиш аجدодларимиз яратган қадимий адабиётдан куч олаётган бўлса, ажаб эмас. Бу ёзувчининг илк ҳикояси «Маймун етаклаган одам»даёқ ўз ифодасини топган эди. Мазкур асар замондош, асрдош образини яратиш йўлидаги етмиш йиллик тажрибаларнинг муайян интихоси ва айнаи замонда янги босқичнинг бошланиши бўлди, дея адабиётшуносларимиз томонидан юқори баҳоланган эди. Ҳикоя муаллифи Н.Эшонқул кейинги ўн йил мобайнида ёзган талай ҳикояларида асосан ўша асрдаги гоияни турли кўринишда давом эттирди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида 1996 июл (30-сон)да эълон қилинган «Шамолни тутиб бўлмайди» ҳикояси эса ўзбек ҳикоячилигида муҳим янгилик бўлди. У жамоатчилик эътиборини ўзига тортди. Ёзувчилар уюшмасининг махсус мукофоти билан тақдирланди.

«Ёзувчи мазкур асар қаҳрамони Байна момонинг узоқ давом этган фожеавий, мотамсаро, айнаи пайтда мардона ҳаёт йўлини ўзига хос йўсин, оҳангда ҳикоя қилади. Унда момо қисмати билан боғлиқ ибратли воқеалар, чунончи у билан қишлоқ аҳли, оломон орасидаги зиддият бир-икки деталлар, чизгилар, ихчам лавҳалар орқали эслатилади. Масалан, асардаги қуйидаги жумлага эътибор қаратсак: «Байна момо тириклигида, гарчи бу аёлни, эрининг полвонлик лаш-лушлари ва кийим-кечаклари ётган, ўлгандан сўнг ҳеч қачон ёнмаган, туйнути шуваб ташланган ана у хужра каби қоронгу, мусибат тўла уйи ичкарисига кирмаган бўлса-да, улар қаҳр ва ғазабни ситам билан ичига ютиб келган бу кампирни ҳурмат

¹ Миллий тикланиш 1998. 19 май

билан эслашарди»¹. Мазкур жумланинг узиёқ Байна момонинг ҳаёти, унинг аёллик садоқати ҳақида ўқувчига тушунча беради. Инсон яшаётган хонадоннинг туйнути қачон сувалади, қачонки, унда ҳеч ким яшамаган тақдирда. Ёзувчи шу жумлалар орқали Байна момонинг умри ҳам эри ва ўгли билан бирга сўнганлигига ишора қилади. Бундан ташқари ҳатто ҳикоядаги энг жиддий тўқнашув-олишув – момонинг эри ва ўғлининг қотили Замон отбоқардан қасос олиши, уни чавақлаб қонли бармоқларидан жудо этиш воқеаси саҳна ортида юз беради. Бу мудҳиш воқеани ҳам муаллиф имо-ишора, деталлар орқали аён этади. Асарни мутолаа қилаётганда ғам-ғуссага тўла ва айни пайтда мардонавор огир бир куйни тинглаётгандай бўласиз. Момонинг руҳий ҳолати ва ҳаёти гуё шу куй пардалари орқали тараннум этилади.

Байна момо бир пайтлар фақат қишлоқ эмас, бутун тоғли халқнинг обрусини кўтариб ном чиқарган эри Райим полвонни қулоқ дея таъкиб қилиш, мол-мулкни тортиб олиш, сўнг итдай хор килиб отиб ташлашга йўл қўйган ва ўгли билан эрини янги замоннинг эгалари – Замон отбоқарлар ихтиёрига бериб қўйгани учун ҳамқишлоқларини асло кечиролмайди. Унинг руҳий олами ёлғизликда ўтган машаққатли ҳаёти ёзувчи томонидан маҳорат билан гавдалантирилади. «Байна момо ўз ёлғизлиги мусибатини ҳаётнинг бадбўй, забун, хор этилган ҳидлари анқиб ётган йиллар даҳлизидан етаклаб ўтди. қишлоқдошлари баҳор келиши билан эски яйловларга кўчиб чиқишар ва ер шудгорлар, ҳар ким ўз ташвишига берилиб кетарди. Қишлоққа қолган Байна момо эса бу пайтда ёлғизлик даштини шудгорлар, у ерга ҳар йили Замон отбоқар билан келиб эри ва ўглини отиб ташлаган оқшомни экар ва сўнг ёлғиз ўзи хосилини ҳам йигиб оларди. Байна момо ҳар кеч кўз ёшлари билан тўлган қайиқда йиллар қоялари орасида қолиб кетган эри билан ўғлининг илма-тешик бўлган мурдаси ва Замон отбоқарнинг музаффар

¹ ЎзАС газетаси, 1996, 30-сон.

қамчиси ётган қонли халқоб билан тўлган айвонга сузиб борар, эрталаблари хўл бўлиб уйининг олдидаги орадан йиллар утгач, уйини бузаётганлар қўпориб ташлашга кучлари етмагач, ковлаб олишга мажбур бўлган баланд толга осиб, офтобда қуритарди». Яна бир мисол: «қиш пайтлари гамлаб қуйган ўтини етмаган кунлари у курпага оёғини тикқанча хотирасига исиниб жон сақларди», «...Унинг шу туриши азоб-уқубатнинг бир тўплам уюмига ўхшарди». Қаҳратонда «хотирасига исиниб жон сақлаш», мотамсара аёлнинг ҳолатини «азоб-уқубатнинг бир тўплам уюми»га ўхшатиш саҳифаларга чизилган драматик саҳналар, оҳу фарёдлардан кўра қаҳрамон руҳий ҳолатини аниқроқ ва таъсирчанроқ ифодалаши билан юқори баҳоланди.

Ҳикоя қаҳрамони шу хил изтироб, гам-аламларга қарамай ўз гурурини, шаънини баланд тутди. Бу ҳолат ўқувчига қуйидагича баён этилади: «Байна момо қишлоқдошларига кўз-кўз қилмоқчидай ва бу уйнинг эркаги ва орияти ўлмаган дея таъкидлаётгандай эри ва ўғлининг полвонлик яктакларини ҳар ойнинг охирида шусиз ҳам ҳамманинг кўзига ташланиб турадиган уйнинг шалаттайига осиб қўяди».

Филология фанлари доктори, профессор У.Норматов таъкидлаганидек: «Шамолни тутиб бўлмайди» ҳикоясида янгича сюжет тузиш ва руҳий таҳлил йўллари яққол сезилади. Бу асар «Маймун етаклаган одам» каби янги жаҳон адабиётида кенг тарқалган реал ҳаёт ходисаларини мифологик модель асосида гавдалантиришнинг яхши миллий намунасидир»¹.

Адабиёт – сўз санъати. «Адабиёт, ундаги сўз бамисоли чўт» деб таърифлайди адабиётшунос А.Улугов. Дарҳақиқат, ҳақиқий санъат асари сўзнинг қудрати, унинг жозибаси билан дунёга келади. Сўз илоҳий, унга хиёнат қилиб бўлмайди. Ёзувчи Н.Эшонқул яратган ҳикояларга воқеалар талқини важдан эмас, сўзнинг салмоғи нуқтаи

¹ «Жаҳон адабиёти» журнали, 1997 йил.

назаридан ёндашадиган бўлсак, адибнинг барча ҳикояларидаги сўзлар ўқувчига қаҳрамонларнинг турфа ҳолатини, яшаётган муҳитини, кечинмаларини мураккаб ўзгариш, тебранишлари билан тасаввур этишга имкон беради. Ҳикояларда «деди-деди» суҳбатлару воқеалар баёни йўқ. Аксинча, одамни уйлашга ундайдиган, ҳар бир сўзнинг ортидан катта бир манзили макон, тирик одам тақдири, унинг қалби борлигини кўришга даъват қиладиган мушоҳада талаблик бор»². Биргина «Хаёл тузоги» ҳикоясини оладиган бўлсак, унда ҳикоя қаҳрамони ўзи яшаб қўйган умрни афсус-надомат-ла эслаб шундай дейди: «У пайтлар ҳикматли гаплар айтишни, башорат қилишни шунчалар севардикки, гуё инсоният келажакка биз қуриб берган хаёл кўпригидан ўтгандек туюлар, ҳар бир нарса бизга порлоқ истиқболимиздан дарак берар, гарчи энди умид гулларимизни узиб ташлаган бўлса ҳам, маъшуқаларимизнинг эшигини тонггача пойлаб чиқардик; уни кўришимиз билан ҳазонликка юз тутган дунёга яшариш фасли кириб келаётгандек кўнгилларимиз нурафшон бўлиб кетар, унга китоблардан иқтибослар келтириб, муҳаббат ва вафо ҳақида эринмасдан сафсата сотардик; кўпинча узун жумлаларимизга маъшуқаларимиз тугул ўзимиз ҳам тушунмасдик, лекин вақт бамисоли бир гулу уни бағримизга экиб қўйиш жуда ҳам жўн, осондай туюларди ва биз бир куни умримиз гулзорида шундай ҳаёт давлари бизга чикора эди, биз уни кутиб олишга ва енгилшга ўзимизни тайёр деб ҳисоблар, руҳимиз ҳам шунчалар тетик ва кўтаринки бўларди. Баъзи-баъзида ўша дўстлар учрашиб қолсак, юзимиздаги умид харобаларини, орзуларимизнинг вайрон бўлган иморатларини бошлиқларимизга ёқиш учун ўрганган ширинсуханлигимизу охарланган кўйлак ҳамда бўйнимизда бўлма илондек осилиб турадиган хушбичим бўйинбоғларимиз билан яширганча тезроқ хайрлашиб жўнаб қоладиган бўлганимизни нима билан изоҳлаш мумкин?!»

² А. Улугов. Ўзгариётган адабиёт манзаралари. // Шарқ юлдузи. 1998 йил. 4-сон. 138-бет.

Уйлаётган, утган кунларни бир-бир ҳаёлдани ўтказиб шарҳлаётган кўнгилда жонланаётган манзараларга эътибор беринг. Умидни – вайрон харобалар, орзуларнинг бузилган иморатлари: Ёзувчи умрининг юзида аксланган афтодахолигини сўз билан мана шундай гап билан гавдалантириб беради. Шунингдек, ҳикояда учрайдиган «Эски танишларимиздан ким билан учрашмай, бепарво елка қисишларга қараб туриб худди ташландик ва хароба гўшадан кечиб кетгандай, улар аллақачон Воқифни унутишганига амин бўлдим», «...йўлимда хайкал янглиг қад кериб турган номаълумлик ва йўқликка дуч келавердим, шунда кўнглим салтанатига маккор ва айёр жосус мисоли, эҳтимол Воқифни ҳам мана шу маълумлик ва йўқлик айиқлари ютиб қўйгандир деган бир шубҳа ўрмалаб кирди» каби бетакрор ўхшатишлари яшириш тимсоллардан иборатлиги ҳикоянинг янада ўқишли бўлишини таъминлаётгандек.

«Хаёл тузоғи»да Назар Эшонқул ровийлик қилмайди. Руи бераётган воқеа-ҳодисаларни бизга таниш ҳикоялардагидек, масалан, «чол инқилаб-синқилаб ўрнидан турди ва секин-секин юриб кетди» тарзида баён этмайди. Н.Эшонқул ҳаёлнинг оддий суҳбатда ифода этиб бўлмайдиган сўзлаб бериб бўлмайдиган кечинмаларини оҳиста ва босиқлик билан сувратлантиради. Сийрат суратини чизган бу сўзлар эса уз домига тортадиган даражада салобатли, рангли қуюк, эътиборталаб».

«Рамз ҳаёлнинг ва ҳаётнинг шартли ифодасидир», – дейди Н.Эшонқул, – Адабиётнинг илоҳий кучи, қудрати шу рамзларнинг қай даражада ифода этилганлигига боғлиқ, яъни рамзлар инсоннинг тасаввур худудини, гўзалликка эҳтиёжини қондира оладими-йўқми? Инсоннинг гўзаликка бўлган эҳтиёжини фақат илоҳий нарсалар қондира олади. Рамзларга зухур этилган гўзаллик илоҳийдир. Навоийдаги рамзларни, ўхшатишларни ўқисангиз, адабиётни илоҳий куч эканлигини ҳис этасиз. Шарқу гарбдаги шоиру адиблар рамзлардан қай тариқа фойдалана олишига қараб дунё шохсупасидан

жой олганлар. Наср ҳам, назм ҳам асл рамз, метафора, воқеликнинг тимсолидир. Воқеликнинг айнан ўзи гузал эмас, унинг тимсоли гузал.

«Ўлик мавсум» ҳикояси ёзувчининг ўз услубини сақлаб қолган ҳолда яратган кейинги кашфиёти бўлди. «Ўлик мавсум» ҳикояси одам учун энг сирли ходиса – ўлим ва ундан кейинги ҳаёт ҳақида фикрлайди. «Ахир одам учун ўлимдан сирлироқ нарса борми дунёда?» ҳикоя: «Биз ўқитувчимизни жуда севардик. Унга бўлган муҳаббатимиз бегараз ва пок эканлигига сира шубҳа қилмасдик»¹, деб бошланади. Талабалар домлалардан бирининг дарсига жуда қизиқиб қолишади. Улар домланинг гап-сўзлари ва шаклу тамойилини бенуқсон деб била бошлашади... Бу орада домланинг шухрати ортгандан ортиб борарди. Домланинг ўз талабаларидан бошқа талабалар ҳам унинг дарсларини тинглашга қатнай бошлашади. «Унинг овозини эшитиш ва сўзлари сангалида яна бир бор эзгиланиш, тафаккур ва ҳаёлот гумбазлари қад кериб турган салтанатларини сайр этиш учун эрталаблари дафтаримизни қўлтиқлаб, нонуштага ҳам келмасдан сабоққа югурар; ...инсониятга ҳаёдан келажак сари халоскорлик кемалари ясаб бериш учун бирин-кетин, бироқ бир пайтнинг ўзида сабоқхонага йиғиларди». Вақт ўтган сари домланинг обрў эътибори ҳам ўсиб борар, у энди ўзи дарс бераётган талабалар ўртасида балки бошқа соҳаларда таълим олаётган талабалар ўртасида ҳам машҳур эди. Домланинг шухрати дақиқа сайин ортади, у энди барча талабалар учун комилликнинг тимсоли бўлиб қолган эди. Дарсларни эшитиш тўғриси, домлани кўриш истаги билан келган талабаларнинг кўплигидан дарсхоналар торлик қилиб, катта байрам ўтказиш учун мўлжалланган хона унинг дарс ўтиши учун бўшатиб берилганди. Бошқача айтганда, домланинг дарслари байрамга айланган эди. Улар дарслардан бўш вақтлари ҳам домланинг ихтиёрига ўта бошлади, яъни улар дарслардан бўш

¹ Эшонқул Н. Ўлик мавсум. Ёшлик. 1996. 3-сон.

паллаларида ҳам домлага, унинг маърузаларига тақлид қилиб баҳслашишарди. Энг сара талабалар пивохоналарда йигилишиб домланинг маърузаларини таҳлил қилишарди. Уларнинг шоирлари ўз устозларига атаб шеърлар ёзишарди. Шундай кунларнинг бирида, таътилга яқин қолган бир пайтда талабалар домланинг ўз давраларига таклиф қилмоқчи бўлишади. Уларнинг бири домланинг манзилгоҳини қийинчилик билан аниқлаб, уни излаб йўлга тушади. Талаба манзилни топгач хушидан айрилгандай бўлиб ортга югурибди. Сабаби кўрсатилган манзилгоҳда қабристон жойлашган эди. Эртаси кун бу мудҳиш хабардан ҳамма хабар топади. «Бизга ўлик устозлик қилибди... Биз ўликка муҳаббат қўйибмиз...».

Ҳикоя ҳақидаги илк фикр адабиётшунослар томонидан айтилди. Бу фикр қуйидагича: «Одамнинг қонини сўрадиган ўликни вампир дейишади. Аммо Назар Эшонқул тасвирлаган вампир пакана эмас, ўта замонавий вампир! У қон сўрмайди. Қон сўриш ўрта асрларда қолиб кетган. У одамнинг меҳрини, эътиборини, умидини, ишончини, орзу ўйларини суради. Энг даҳшатлиси вақтни, умрини сўради... Лекин ҳикоя шундайки, уни юзта одам ўқиса юз хил фикр билдириши мумкин»¹.

Ҳақиқатдан ҳам ҳикояни полифоник асарлар сирасига киритиш мумкин. Шунга кўра ундаги мавжуд рамзлар турлича таҳлил этилиши табиий ҳол. Биз ҳикояда мавжуд рамзларга асосланган ҳолда қуйидагича фикрга келдик. Маълумки, ҳикоя Лотин Америкаси ҳикоячиликлари мактабларидан, аниқроғи, илоҳий реализм оқимидан таъсирланиб яратилган. Лотин Америка адабиёти, жумладан, мазкур оқим ҳам рамзий-мажозий тасвирларга таянади. Улардаги рамзлар асос ва манба қилиб эса ўша халқ тарихи маданиятида чуқур из қолдирган воқеа-ҳодиса ҳамда баъзи урф-одатларга маиший ва маънавий ҳаётдаги тургун, илоҳийлаштирилган тушунчалар,

¹ Б. Ахмедов «Дунё ниманинг атрофида айланади». «Миллий тикланиш» газетаси, 1996 йил, 38-сон.

предметлар олинади. Худди шунингдек, Назар Эшонқулнинг «Ўлик мавсум» ҳикояси ҳам мусулмонларда, шу жумладан ўзбекларда мавжуд бўлган ўлимдан кейинги ҳаёт деган тушунча таҳлилидан иборат. Ҳикоя айнан мана шу тушунчага асосланган, ёҳуд шу тушунчани образлар ва рамзлар ёрдамида бадиий шаклда жонлантирган. Фикримизча, ўликнинг айни устоз тимсолида тасвир этилиши ҳам далил бўла олади. Талабалар эса ҳақиқат ва моҳият сирларини англашга интилувчилардир. Шу сабабли бўлса керак, ҳикоянинг бирон ерида талабалар қайси соҳани ўрганишаётганини, устоз эса нимадан дарс бераётгани қайд этилмайди. Зеро, устоз ҳақ илмини, ҳақиқий ҳаёт сирларини ўргатувчи эди. У айнан шу соҳани талабаларга ўргатарди. Фикримизга қуйидаги парча мисол бўла олиши мумкин:

«Йуқ, - деди ўқитувчимиз бироз писанда оҳангда; у ҳар биримизнинг қалбимизда ўзининг хайкалини ясаб улгурган қиёфасига захарҳанда тус берди. - Тана ўлиб кетаверади. гоя янги авлод билан бирга янгидан тугилаверади. Уни кўмиб бўлмайди - уни кўмишган тақдирда ҳам у қабрдан чиқиб яна дунёни бошқараверади. - У шундай деб сирли тиржайди...». Зукко ўқувчи ўқитувчи таъкидлаётган «гоя»нинг нималигини осонлик билан англаб олиши мумкин. «гоя» - бу руҳ. Ҳақиқий ҳаётда яшаш руҳларга насиб этади. Ўқитувчи айтаётган гоянинг янги авлод билан қайта тугилиши инсон фарзандига ато этилиши руҳга бир ишора. Зотан, ҳар бир гўдак дунё юзини кўрар экан унга жон ва руҳ ато этилади. Бу ёлгон дунёда макон ҳам замон ҳам, барча тушунчалар чегараланган. Шундан келиб чиқиб, талабалар, яъни ҳақ талабалар ўзлари чексиз ишонишни истаган объектни топишлари маҳол эди. Бинобарин, таъкидлаганимиздек бу ёлгон дунёдаги ҳар бир нарса чегараланган. Демакки, унга муҳаббат ҳам чексиз бўлмоғи мумкин эмас. Талабалар чексиз севиш учун айнан ўликни танлаганлари ҳам шу боисдан бўлиши мумкин. Чунки, бу ёлгон дунёдан фарқли ўлароқ ҳуқуқий

дунёда ҳеч нарса чек ва чегарага эга эмас. «Ўлик мавсум» ҳикояси Назар Эшонқул ижодининг энг яхши намуналаридан бири бўлиб, ҳикояда тил ҳам, тасвир ҳам, қолаверса равон фалсафий мушоҳада ҳам китобхонда қизиқиш уйғотади¹. «Оғриқ лаззати» ҳам юқоридаги ҳикоя билан бир журналда босилиб чиққан.

«Оғриқ лаззати»даги йўналиш ҳам «Ўлик мавсум»дагидек рамзий – тахайюмий йўналишдир. Ёзувчи дунё, унинг моҳияти, ундаги ходисотлар сир синоатини маълум бир тимсоллари ва фалсафий қарашни илгари сурмоқчи бўлади. Ёзувчининг қарашлари, гуёки қоронгу хонани юлдуз қурт билан ёритгани каби аниқ равшан хулосалар шаклида эмас, уша хулосаларга туртки шаклида берилган. Бинобарин, юлдуз ёритган хонада кўриш учун кишининг ўзида тийрак кўз бўлмоғи лозимлигидек, Назар Эшонқулнинг бу ҳикоясини тушунмоқ учун ўткир ақл лозим. Бироқ бу ҳикоя ўқувчилари чекланган деган фикрни келтириб чиқармаслиги лозим. Зотан, «Ўлик мавсум», «Оғриқ лаззати» каби йўналишда яратилган асарлар ўқувчига ҳеч қандай мажбурият юкламайди. Уларда муайян бир фикр илгари сурилмайди, балки уша фикр томон йўналиш берилади, холос. Мазкур асарлардаги тахайюмий тасвир эртак ва афсоналардагига яқин бўлиб, ўқувчининг асар билан зерикмасдан танишиб чиқишга асос бўлади. Асарни ўқиб, фикр томон йўналишини топган ўқувчининг қандай хулосага келиши муҳим эмас, муҳими, у ўзининг ақлий имкониятлари ва тасаввурини ишга солади, ҳамда шунга яраша хулосага келади. «Оғриқ лаззати» ҳам «Ўлик мавсум» каби талабалар тилидан ҳикоя қилинади. Икки талаба ҳар куни шаҳар ўртасидаги майдонга келиб галати томошага гувоҳ бўлишарди. Бу ерда ўз – ўзини қийнаб лаззатланувчи кишилар ўз санъатларини намоиш қилишарди. Санъаткорлар «танлари чок-чокидан гезарган, азбаройи оғриқ ва азобдан деярли шилиниб тушган елкалардаги ягирга қуёш шулаълари тушганда ялтираб кетар,

¹ Б.Аҳмедов. Дунё ниманинг атрофида айланади. // Миллий тикланиш. -1996й, 38-сон.

оёқларини олдинга чўзганча туришга ҳам мадорлари келмай несту забун бўлиб утиришарди»¹. Уларнинг бу ҳолатларини «томоша қилишга кўплаб одамлар тўпланишарди. Томошабинлар ҳаттоки кечалари ҳам майдонга келишар ва чексиз азобланаётган маҳкумларни кўриб баъзан бефарк, баъзан қизиқиш билан огриқ лаззатидан титраётганларни кузатишарди. Майдондагиларни махсус назоратчилар кузатишарди. Бу назоратчиларнинг вазифалари майдондагиларнинг ишорасига кўра уларни қийнаш эди. Асарда азобланаётганлар – маҳкумлар деб аталади». Газеталар ҳар куни маҳкумларнинг янги – янги муваффақиятлари тўғрисида саҳифа-саҳифа мақола, хабарлар беришар, томошабинлар эса эртасига маҳкумлар билан бўладиган янги томошани орзиқиб кутганча тонг оттиришар, сал бўш вақт топилса, майдонга қараб чопишарди». «Биз шаҳарнинг қайси бурчагига бормаилик, мўъжизавий санъаткорликка ва уни олқишлаётган муҳлислар оломонига дуч келардик».

Маҳкумлар орасида «тўртинчи» деб аталмиш гаройиб бир маҳкум бор эди. Унинг гаройиблиги ўз санъатини ҳаммадан кўра чиройлироқ ва фидокорона намоиш этиш билан изоҳланарди. Ўша «тўртинчи» ўз санъатини энг юқори нуқтага кутара олишга қодир эди. Бунинг исботи сифатида «тўртинчи» ўз юрагини сугурниб олишларига рухсат беради. Бутун оломон «тўртинчи»нинг бу фидокорлигини олқиш билан кутиб олади. Ниҳоят ўша куни етиб келади. «Назоратчилар томошабинларнинг хайқириги остида ишга киришдилар: улар маҳкумнинг юзи майдонга яхши кўриниб туриши учун юракни орқа томондан чиқариб олишга қарор қилдилар». Назоратчилар маҳкум «тўртинчи»нинг кўкрак қафасларини арралар, кесар, чопар эдилар. Бу вақтда маҳбуснинг юзи огриқ лаззатидан ёришиб кетар, унда табассум жилваланиб турар эди. Бу табассум энг сўнги нафасгача унинг юзини тарк этмай туради. Ниҳоят, назоратчи

¹ Н.Эшोकкул «Огриқ лаззати». «Ёшлик» журнали. 1996 йил. 3-сон. (Барча кучирмалар шу нашрдан олинди)

маҳкумнинг юрагини сугуриб олади. Маҳкум «тўртинчи» юзида табассум қотиб қолган куйи гурсиллаб ерга қулайди. Томошабинлар хайратомуз воқеа таъсирида териларига сигмай қувонишар, маҳкумнинг жасадини гулларга кўмганча уни олқишлашарди. Назоратчи ҳам «тўртинчи»нинг жасадига таъзим қилганча юракни унинг кўкраги устига қўяди. «Шундагина биз огрик фарогатидан сўнг ҳам, ўзимиз турган заминга тушмаганини англадик – у нариги, яъни лаззат юртида қолган эди, унинг жонсиз танаси ҳам санъат асарига айланган ва яшноқ гулларга кумилиб ётарди».

Ҳикояни ўқиб чиққан ўқувчида огриқ «азоб санъати» бу яшаш, ҳаёт санъатидир деган хулосага келдик. Бинобарин, мазкур санъатни амалга оширувчиларнинг маҳкумлар деб аталиши ҳам фикримизни тасдиқлаши мумкин. Зеро, инсон бу ҳаётда яшашга маҳкум этилган. Яъни у узининг инон-ихтиёри билан бу дунёга келган эмас, шунингдек ушбу ҳаётда мавжудлик ҳам унинг истаклари чегарасидан ташқарида. Йирик файласуфлар, мутафаккирлар ҳаётни хамиша ўзлари учун битмас азоб манбаи деб билишган. Балки шу туфайли уларнинг уй фикрларида, ижодларида бадбинлик руҳи кучли. Аммо бу бадбинлик уларни бутунлай бошқарган десак хато бўлади. Зотан улар яшаган, ижод қилишган ва ҳаётга, яшашга чорлашган. Назар Эшонқулнинг «Огриқ лаззати» ҳикояси ҳам яшашга чорлайди, азобларга мардонавор бардош беришга ундайди. Асарда тасвир этилган назоратчилар ҳам инсонларни ташкил этади. Зеро, бу дунёда инсонга азоб берувчи, уни қийновчи мавжудот, ҳеч шубҳасиз инсоннинг ўзидир. Назоратчилар таъбир жоиз бўлса, амалдорларнинг, бюрократ хўжаларнинг тимсолидир. Огриқ ва азоблар эса дунёни англаш, унинг моҳиятига етиш тимсолидир.

Бугун инсон онги-шуури ўзгарди. Унинг дунёқараши, мушоҳадаси, ҳаёт тарзи ҳам янгиланди. Бу жараён адабиётда ҳам узига хос куриниш олди. Бадий тафаккурда юз бераётган ўзгаришлар ҳикоя тарзига мутлақо янги ислохлар киритди. Бадий

тасвир воситаларидан фойдаланиш имкони кўпайди. Натижада батафсил тасвир, баён, ҳажмнинг ортиши кузатилади. Ҳикоя сюжети ва тўқимасини воқеа-ҳодисалар эмас, балки тимсоллар, рамзлар, ташбеҳлар ташкил эта бошлади. Муайян оҳанг, ритмлар уйғунлиги воситаси билан кайфият уйғотувчи – мусиқа асарларига монанд ҳикоялар яратила бошлангани ўзбек реалистик насри бинобарин, ўзбек ҳикоячилиги учун янги ҳодисадир. Бундай изланишлар ўзбек ҳикоячилиги бадий тафаккурининг юзага келиши, шаклланишида айтилган адабиётининг илғор намуналарининг таъсири беқийёслигидан дарак беради.

Демак, ўзбек ҳикоячилиги ўзига хос услублар орқали ривожланмоқда, бу умумбашарий бадий тафаккур симфониясига қўшила оладиган миллий ва умуминсоний оҳангларга эгаллигидан дароҳат беради. Айтилган чогда ўзбек ёзувчиларининг модерн адабиётининг намуналаридан фойдаланишлари орқали ўзбек миллий бадий тафаккури имкониятлари ҳисобига жаҳон адабиёти ҳам бойимоқда. Аниқроғи, Шарқ ва ғарбнинг уйғун жиҳатлари адабиётда ҳам эстетик уйғунлик кашф этилишига асос бўлди. Назар Эшонқул каби ўзбек ҳикоянавислари ижоди шу жиҳатлари билан адабиётимизда ўз ўрни ва мавқеига эга.

ЎЗБЕК ҚИССАЛАРИГА ХОС ҚАҲРАМОН ЯРАТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Қисса жанри ҳикояга нисбатан бадиий фикр ҳаракати учун кенг имкон беради. Ана шу имкониятдан фойдаланган ёзувчилар инсон фожиасининг янгича бадиий талқинини яратишга эришмоқдалар.

Қисса эпик тур жанрлари орасида имкониятлари ҳикояга қараганда кенглиги, шаклининг ранг-баранглиги, мазмунининг кўламдорлиги билан ҳам ажралиб туради. Мана шу хусусиятларига кўра бу жанрни уммонга қийёслаш мумкин. Бадиият олами эса кашфиётлар манбаидир. Хусусан, мустақиллик даврида кўплаб ижодкорлар қиссачилик жанрида баркамол ижод қилмоқдалар: Ш.Бутаев, М.Бобоев, Х.Дўстмуҳаммад, Н.Норқобилов, Ш.Ҳамро, Н.Эшонқул яратган асарлар китобхонлар эътиборини жалб қилди. Чунки, бугунги адабиёт – алоҳида, айни чоғда турли-туман шахсларнинг туйғулари, қийёфалари акс этган адабиёт сифатида қад ростлаган. Замондошимизнинг ўзи – алоҳида, бетакрор ва яратувчи инсон. Шу маънода, замондошимизни ўз шахсиятининг элчиси, дейиш мумкин. Мустақиллик даври ўзбек қиссаларида ўзбекнинг ўзига хос табиатини, кўнглидаги сезимлар ва майлларини акс эттиришга интилишнинг кучайганлиги ҳам китобхон эътиборидан четда қолмаяпти. Бундай ўзига хослик қаҳрамон руҳияти тимсолида унинг сурати ва сийрати орқали тасвирланмоқда, бундай услуб тасвирнинг теранлигини, бадиий нигоҳнинг ўткирлигини тақозо этмоқда.

Айни шундай ҳаракатнинг хайрли самараларидан ёзувчи Шойим Бўтаевнинг “Кунботардаги бог”, “Эски арава”, “Шўродан қолган одамлар”, “Бир кунлик меҳмон” қиссаларидир.

“Кунботардаги бог”¹ қиссасида ёзувчи қайнарбулоқ бағридаги Яккатепа қишлоғи одамлари ҳаётини қаламга олган. Соддалик, самимият, урф-одатлар ва анъаналарга содиқлик, инсонпарварлик, ғамхўрлик каби хусусиятлар уларга хос.

Улғай эна билан Руқия бибининг ҳаёт тарзи, хатти-ҳаракатлари, уй-кечинмалари ана шу муқаддас эзгуликлар руҳига эврилган. Руқия келинбиби сал нарсага дув-дув ёш тўкаверадиган кўнгли бўш аёл бўлса, Улғай эна не-не ҳаёт синовларига дош бериб, сўнг қояга айланган, бардошли, меҳрли инсон. Руқия келинбибига Улғай эна уч-тўрт ҳовли наридаги қўшни. Аммо уларни, Руқия бибининг уғиллари Элёр билан Илёсни меҳр-муҳаббат, оқибат ришталари боғлаб туради. Руқиянинг гоҳ ўзи, гоҳ уғиллари кампирнинг иссиқ-совутидан хабар олиб туришади. Кампир эса ёлғизгина ўғли – шаҳарда рассомликка ўқиётган Тўхтасинини кутиб яшайди, эшикка термулиб, унинг қишлоққа, она бағрига қайтишини интизорлик билан кутади. Отабоболаридан қолган ёлғиз ёдгорлик – ана шу боғни қўшқўлаб ёлғизига тутқазса, углининг болалари боғда яйраб ўсса, уни обод қилишса... кампирнинг ягона орзуси шу.

Асарда Руқия бибининг тошбағир эри Сафаров, Улғай энанинг тезроқ ўлиб, богини ўзиники қилиб олиш хаёлидаги Нуъмон қиртиш, тўғрисўз, имонли Гулмурод билан бригадир, манфаат йўлида ҳар қандай эзгулик ва ҳалоликни босиб-янчиб ўтадиган раис, Носир чўтир, ҳайит малла сингари хилма-хил қиёфадаги инсонлар образлари яратилган. Улар бир бутун қишлоқ ҳаётини, шу заминнинг дарду қувончларини акс эттиришга хизмат қилганлар. “Нуъмонжон, узумлардан олиб кетавер, ўрикларни қоқиб-териб ол. Манга индама. Бу боғда кўп яхши одамларни кўрганман. Шарофат ача, Карим бобо, Хотам бобо, Қумуш момо... ҳар бири бир олам эди, дунёдай кенг эди. Энди улар тупроқни табаррук қилиб ётишибди. Боққа келганимда эса улар тирилишади, кўз олдимда пайдо бўлишади, мен билан

¹ Бутаев Ш. Кунботардаги бог. Қиссалар ва ҳикоялар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997.

суҳбатлашиб, дилимга мадад беришади..."¹ – дея Улғай эна неча марта айтди.

Нуъмон қиртиш эса юрагини пармалаётган нарсадан қутилмади, ҳаёлида шу ўй: "ўзимга бўлсин, ўзимга! Богда ўзимнинг уйим бўлса, девор урсам, кимнинг боги, деб сурашса, Нуъмонники, дейишса..."

Ота-боболаримизнинг кенглиги, борини эл-юртники деб билишлари оқибатида одамлар ўртасида меҳр-оқибат шу бог каби илдиз отиб, қудратли кучга айлангандир, балки богнинг мевалари орқали авлодлардан авлодларга шу эзгу туйғу кучиб утгандир, ривоятлар, ҳикматлар инсон боласини эзгулик сари етаклаб боргандир? Асардаги Улғай энанинг қабристонга салом бериб кириб бориши, Тошмозор ҳақидаги ривоятларни эслаши китобхонга ҳам ҳаяжонли кечинмаларни юқтиради. ҳамма тупроқ – бир тупроқ. Аммо қай улуг хис кичкина тепаликни юртга айлантирган? Қай улуг туйғу – одамларнинг виждон, имон, оқибат томирларини заминга боғлаган?! Китобхон Улғай эна тимсолида она юртга меҳр қўйган, томирлари она заминга чатишиб кетган улуг айни чоғда оддий ва камтариян инсонларни тасаввур қилади. Улғай эна каби бог ҳам яхши одамга ўхшайди, минг йилда дунёга бир келади. Дарахтлар одамларнинг қолган умрини яшайди, шунинг учун дарахтларгаям, одамларгаям, она заминга ҳам меҳр керак! – дея бонг урғинг келади.

Ёзувчининг "Бир кунлик меҳмон"² қиссасида ҳам тоғ одамларининг ҳаёти тасвирланган. Воқеалар собиқ курсдошлардан Саиднинг қишлоққа, Холмўмин хонадонига меҳмон бўлиб бориши билан бошланади. Қишлоқ ҳаёти, одамлари Саиднинг нигоҳи орқали кузатилади. Воқеаларга энг биринчи Духтир бова кириб келади. Қишлоқда кимнинг уйига меҳмон келса, қуни-қушни, ёру биродарларга хабар берилади, бир неча соатдан кейин меҳмон

¹ Бутаев Ш. Кутботардаги бог. Қиссалар ва ҳикоялар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – 40-бет.

² Бутаев Ш. Ҳаёт. Қиссалар Бир кунлик меҳмон . – Т.: Шарқ, 1997. – 445 б.

“қўлма-қўл” бўлиб кетади. Духтир бова қишлоқнинг аптекачиси. Меҳмон келганда қишлоқ аҳли биринчи “катталар”га хабар беради. Холмумин Духтир бовага хабар бердиргач, улар учовлашиб, ялангликда дам оладилар, “анови”дан отишиб, яйрашади, кечга томон меҳмонни тўйга таклиф қилишади. Тўй тасвири орқали ёзувчи урф-одатларга муносабат масаласини ёритишга ҳаракат қилади. Тўйдан кейинги уришиш-дўппослашувларда куёвга зиён етмасин, деб уни тепага, шохсупага ўтказилгани, келинни эҳтиётлаб, чимилдиқда сақлашгани, элнинг “катталари”: раиснинг муовини, бригадир, омбор мудири ва бошқалар ўтирган хона тасвири, ҳар бир шахс қиёфасини чизиб берувчи тасвирлар меҳмон нигоҳи орқали гавдалантирилган. Шаҳардан келган артистларнинг маънисиз қўшиқларини писанд қилмай, эл ҳурматлаган ҳофизларни қўшиқ айтишга чорлаш, полвонларнинг енгилтакликни ор билиб, сукут сақлашлари, Абдужалил тоғанинг даврани сеҳрлаган овози тоғ одамлари ҳаётидан билиниб-билинмай узоқлашаётган анъаналар, табиийлик, бегуборлик ҳақида ўйлатади. ҳофизлар устидан пул сочилганда “замонавий артистлар” териб олади, улар эса мағрур юриб тўйхонадан узоқлашадилар. Ана шу манзара тасвири ҳақиқий истеъдодни Оллоҳ инъом этиши, буни англай олган истеъдод соҳиби эса ўз истеъдоди мевасини халқига ҳеч бир манфаатни кўзламай тортиқ этиши лозимлигини ўз эътиқодига айлантиради. Бундай имон эгаси бўлмаганлар эса ҳамма нарсани пуллайдилар. Саид воқеаларни кузатар экан, ўз айблари ё нуқсонларини бекитиш учун “ниқоб” топадилар, шу ниқобни кийиб, ҳақиқий башараларини бемаъни, қиммати йўқ матоҳдай ҳис қилди: неча йиллардан бери бир бўлимда ишлайди, эрта кетади, қош қорайганда қайтади. Хуш, ундан, у умрини тиккан ишидан кимга нима наф тегапти? Унинг ўзи ким? Нега ҳеч қачон ичига, ичидаги тўлиб ётган ҳасратларига қулоқ тутмади? Одам – қар – қингир ишларга ичида бўлаётган галаёнларга қулоқ тутмайди; одам – кўр – ичидаги даҳшатли манзараларни ҳеч

вақт кўролмайди, одам – шол – ўз ичига боролмай, кераксиз жойларда такаббуруна одимлаб юраверади.

Сўпининг уйига ўт кетди. Ўт ўчирувчи машиналар етиб келди, қишлоқ аҳли ҳам қўлдан келганча ёрдам беришга ҳаракат қилди. Аммо сўпининг бор хонумони ёниб кул бўлди. Айтишларича, у келини билан тил бириктириб соддадил чўпонга туҳмат қилган ва подадан ўмарган; икки мардикор йигитга туҳмат қилиб, уларнинг ҳаққига хиёнат қилган, улар “уйнинг куйсин”, – деб қаргаганлар. Энг қизиги, қишлоқнинг ўртасидаги катта чинор аввал қушлар учун шаҳар бўлган экан. Уч-тўрт йил один икки олаҳакка пайдо бўлиб, тинмай қағиллабди. Ҳамманинг жонига тегач, болалар рогатка билан иккаласини уриб туширишибди. Кундан-кун негадир қушларнинг сайрашлари ҳам камая бошлабди. Бир куни чинордан каттакон илон сирғалиб тушаётганда одамлар кўриб қолиб, тошбўрон қилиб уни ўлдиришибди. Олаҳаккалар илондан хабар беришганини одамлар кейин англаб етишибди.

Инсонлар аслида табиатнинг бир бўлаги, афсуски, буни доим ҳам ёдда тутмаймиз. Ўзлигимизга, одамларга қилган хиёнатимиз, Она ерга, Она табиатга ҳам хиёнатдир! Саидмурод шуларни англаган ҳолда уйғонади, кетишга иштиёқ сезади, йўлга отланади. У энди англаган ҳаёт йўлига ошиқар эди.

“Бир кунлик меҳмон” қиссаси бизни ҳаёт ҳодисалари замиридаги ҳақиқатларни идрок этишга йўллайди, ўзимиз узоқлашаётган табиийликка, эзгуликка қайтишга чорлайди.

Қисса воқеалари айрим ўринларда яхлит композицион бутунликни ҳосил қилмагандай тасаввур уйғотади, маст-аласт ҳолдаги Холмўмин билан Дўхтир бованинг жиддий фалсафий фикр-мулоҳаза юритишлари кишини ишонтирмайди, асосий воқеаларнинг муаллиф тилидан ҳикоя қилиниши эса бир қадар китобхонни зериктиради.

“Эски арава қиссаси”даги воқеалар эса аксинча, бири-иккинчисига боғланиб, воқеалар ривожини таъминлаган,

қахрамонлар ҳам шу ҳодисалар ичида ўзлигини намоён қилади. Энг диққатга сазовор жойи шундаки, Гоголнинг “Ўлик жонлар”идаги Павел Иванович Чичиков билан унинг ҳамтовоқлари “у асардан бу асарга ўтиб олишган”. Чичиковни ҳайрон қолдириб, Селифан Ўзбекистондан меҳмонлар келганини айтади. Петрушка билан бирга ўша ёққа кетмоқчилигини айтганда Чичиковнинг газаби қайнайди: – Вой ифлослар-эй, в-ой лаънати-лар-эй! – деди бўғриққанча. Сизлар кимга керак бўлиб қолибсизлар? Сиз ароқхўрлар, сиз маймунларга, сиз дангаса – ишёқмасларга жа-а бировнинг кўзи учиб турибди экан-да...”¹

Хуллас, ўша машҳур “ўлик жонлар”нинг хужайини Чичиков ўз эски аравасида ҳамтовоқлари билан уни қучоқ очиб кутадиган ўзбекистонга йўл олади. Бу ерда уларни нон ва туз билан кутиб олишади. Қучоқ очиб кутиб олганлардан бири калтабақий, оғзидан саримсоқ ҳиди анқиб турувчи Нишонбой Ҳурзамонович эди.

Очигини айтганда, у саримсоқни хушламас, аммо меҳмонларга маънан яқинликни, фикран ҳамфикрликни ифдалаш мақсадида саримсоқ ҳидини таратиб юрарди.

Қиссада Нишонбой Ҳурзамонович ётларга бош эгиб, мутелигини ҳеч уялмай намоёиш этувчи лаганбардор, ўзлигини йўқотган билимсиз лўттивоз бошлиқ сифатида тасвирланади. У ҳатто Павел Ивановичнинг ким эканлигини, нима муддаоси борлигини ҳам аниқ билмайди.

У шошилиш мажлиси чақиради. Аслида меҳмоннинг ким эканлигини билиб олмоқчи эди. Аммо сўз очишга ҳеч ким журъат этмади.

“ – Павел Ивановичнинг юртимизга ташриф буюришлари бизнинг ҳал бўлмаётган кўндан-кўп муаммоларимизни ечиб

¹ Бутаев Ш. Кунботардаги бог. Қиссалар ва ҳикоялар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – 63-бет.

юборишга хизмат қилади, – деди Нишонбой Ҳурзамонович.
Қарсақлар бўлди.

– Дустлик ришталарини янада мустаҳкам боғлайверамиз, – деди Нишонбой Ҳурзамонович. Кучли қарсақлар бўлди.”¹

Ёзувчи мамлакатимизга эски аравасида кириб келиб, кутилмаган иззат ҳурматта сазовор бўлган, обрў-эътибор қозониб, хатто тўрга ўтқазилган Чичиковлар, Собакевичлар тимсолида ароқхўр, мияси бўм-бўш, еб-ичишнигина ўйловчи чўчқасифат махлуқларни гавдалантирар экан, улар қўлига ўз юртини, наинки юртини – борини топширишга тайёр мансабпарастларни тасвирлайди. Улар ёнидан жой олган “Ёнқозиқ” – руҳоний худониям, пайгамбарларни ҳам Нишонбой Ҳурзамонович бир кўз қирини ташлаши билан керакли йўлга хизмат қилдиравелади.

Деҳқончилик ишлари бўйича маслаҳатчи Кошкарёв ўз режаларини қўйидагича баён қилади: Оврупо тупроқлари билан Осиё тупроқларини аралаштириб, янги, серунум тупроқ ҳосил қиламиз! Кошкарёв ўз режаларидан лоф ургунча, Чичиков қочиб қолади, қолганлар эса пинакка кетишади.

Асарнинг бошланиши, воқеалари қанчалик гайритабиий бўлса, якуни ҳам шунчалик кутилмаган тарзда содир бўлади. Хуш, ёзувчи яратган бадий умулашма қандай маънони ифода этади?

Миллатларни тугатиб, ягона “рус халқини яратиш”, юртларни янчиб, ягона иттифоқ ҳудудини юзага келтиришга интилган собиқ тоталитар тузум сиёсати ва мафкурасини, режаларини онгсизларча қабул қилган Нишонбой Ҳурзамоновлардан хатто Чичиковлар – “ўлик жонлар” ҳам қочиб, дўзахни афзал билишгани ушбу қиссада сероҳанг, қабарик тасвир услуби орқали бадий ифодаланганки, бу хусусиятлар шубҳасиз, қисса жанри имкониятларининг кенглигини намоён қилади. Айни чоғда, эпик тафаккур тарзи ҳам серқатлам,

¹ Бутаев Ш. Кунботардаги бог. Қиссалар ва ҳикоялар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриети, 1997. – 76-бет.

сироҳанглиги билан ажратиб туради, салмоқли бадий умулшмаларни ҳаракатлантириши билан диққатимизни тортади: китобхон асар воқеаларини кузатиб, шуни идрок этадики, мустақил, озод, эркин ҳаётни ўзлигимизни англаш, ўзимиздаги муте туйгуларни қупориш, ўзгаларга қуллуқ қилиб япаш тарзидан воз кечиш, том маънодаги мустақил фикрланга эришиш орқалигина забт этишимиз мумкин. Ўзлигини англаган, ўз қадр-қимматини, гурурини англаган халқнигина бошқа халқлар ё миллатлар ҳурмат қилади. Ватанимиз ва миллатимизни мазах қилишларига йўл қўймаслик учун энг аввал мутелик психологиясини янчиб, ўзлигимизни англашимиз лозим! Шундагина “Эски аравалар”га кунимиз қолмайди.

Ёзувчи Ш.Бутаев “Шуродан қолган одамлар” қиссасида халқимиз онгида мутелик психологиясини иддиз оттирган жамият ва у етиштирган одамлар қиёфасини руҳий таҳлил усулидан фойдаланиб очиб берган. Айни шу усулда “Шуродан қолган одамлар”¹ қиссасидаги амаки қиёфасини жонлантиришга эришганки, натижада, китобхон қаҳрамонларнинг ўзига хос дунёсига дуч келади. Асар воқеалари давомида қондош ака-укаларнинг бир-биридан узоқлашиб, ётлашиб кетиши оқибатида улар дунёсида содир бўлган маънавий-руҳий бузилишлар ҳаққоний тасвирланган. Ёзувчи уларни гўё зимдан кузатади ва барча хатти-ҳаракатлари, кечинмаларини табиийлигича ифодалайди.

Қисса қаҳрамонларининг номлари уларнинг лақаблари билан айтилади. Қиссадаги Аканинг исми бирор ўринда тилга олинмайди. Асарда Амаки, Назоратчи, Гурков каби қаҳрамонлар ҳам бор-ки, уларнинг тимсолида китобхон яқин ўтмиш кишиларининг қиёфасини кўради. Тошмурод алам аччигида ҳамда бемехрлиги туфайли Амакининг бузогини ўғирлаб қамалади. қишлоқ одамларининг бу воқеага ўзига хос муносабати орқали уларнинг ички дунёси экс эттирилган:

¹ Бутаев Ш. Қиссалар. – Т., 2000. – 314-бет.

“Қуни-қушнилардан ҳеч қайсиси ўғрилардан негадир нафратланишмас, қайтага уларга ичлари ачишиб, оҳ-воҳ қилишар, эзилишар, гўёки ўтирланганлар эмас, ўтирлатганлар айбдордек: гўёки пашшадек нарсани филдек қилиб меласагача кўтариб борган амакидан ёзгиришарди; чунки, амаки даъвосидан воз кечса ҳам, мелисалар воз кечмаслиги олдида бир жондор хуни ҳеч нарса эмаслигини айтишарди. ҳеч бирининг гуноҳи йўқ, дейишарди; ҳамма гуноҳ уларни ўтирликка мажбур қилганларда, дейишарди-ю, бу мажбур қилганлар ким экан, деган саволга жўяли жавоб айтишолмасди; ҳаммасиниям назарида, у катта куч кўзга кўринмас, у қандайдир узоқда, жуда узоқда бўлиб туюлар, у ҳаммани кўриб-билиб, ҳол-аҳволдан хабардор бўлиши керак ҳолда ҳеч кимни кўрмаётганлиги, ҳеч кимнинг ҳол-аҳволдан хабар олмаётганлиги одамларни ажаблантирарди, холос”.²

Бу келтирилган парчадан соддадил қишлоқ одамларининг руҳиятини ҳис қилиш мумкин.

Қиссада Назоратчи образи гоят чуқур бадиий таҳлил этилган, чунки у шўродан қолган одамларнинг типик вакили, манқуртта айланаётган нотавон кимса:

“Мэлс назоратчининг исми эди. Ўз номини эшитиб у галати бўлиб кетди. Бу номни у ўзига йигирма ёшида, аскарликда эканлигида танлаган эди. Кейин қулогига азон айтиб қўйилган исмини ана шу ном билан алиштириб олмоқчи бўлганини командирларига айтганида, улар бу шоввоз аскарнинг топқирлигига; замон билан билла-билла нафас ола билишига қойил қолишиб, уни муборакбод этишганди. Уни ана шу ном билан аташиб, шу ном билан янги ҳужжат олиб беришганди. Ҳужжатни полк командирининг шахсан ўзи топишрган, полкнинг барча зобит аскарлари олдида уни табриклаб, қучоқлаб угганди. Одамда собит эътиқод бўлса, йигирма ёшида ҳам исмини ўзгартира олади, деганди. Кейин полк оркестри

² Бутаев. Ш. ҳаёт. гиссалар. -Т.: Шарқ, 2000. - 235-бет.

жўрлигида батальонлар, роталар, взводлар шахдам қадамлар билан «Широка страна моя родная...» деган қўшиқни айтиб утишган, назоратчининг қалби қувончга, кўзи ёшларга тўлиб полк командирининг қабатида турганди»¹.

Бундан кўринадики, Назоратчининг онгида шўро даврининг зўравонлик, ўзгаларни муте қилиш гоёси чуқур илдири отган. У ушбу онг билан яшаб келаяпти. Қамоқхона бошлиғи ҳам шўро даврининг мустабид сиёсатини зўрлик билан ўзгаларга сингдираётган кимса. У Тошмурод назоратчининг ўгли эканлигини билади, аммо унга заррача ачинмайди, хатти-ҳаракатлари билан тош қалбини ошкор этиб қўяди:

“Иккинчидан, – давом этди бошлиқ ҳамон бош бармоғини букиб тураркан, – конвойнинг айтганларидан чиқилмасин, унинг назоратсиз ҳеч қаерга борилмасин, претензия билдирилмасин, унинг сенга қариндош, яъни ота эканлиги суистеъмол қилинмасин. Учинчидан, – бош бармоғини қаттиқроқ букиб олди, – аҳоли орасида учраган одам билан ҳар хил мавзуларда гаплашиб кетилавермайди. Тўртинчидан, – бошлиқнинг бош бармоғи қийналганидан қасирлаб кетди, – уч суткадан бирон соат ҳам кечикилмасин”².

Бу мешчанлашиб кетган бир зиёлинамо одамнинг қиёфасидир. Ёзувчи шу қиёфани ичдан ва сиртдан ёритиб, бу тип одамларнинг маънавий ҳаётимизга етказаётган зарарини рўйи-рост очиб берган. Қиссадаги воқеалар кечагина кўз олдимизда содир бўлган. Шунинг учун ҳам китобхон асар қаҳрамонларининг фожиалари, кечмишлари, изтиробларини чуқур ҳис қилади, тушунади. Асар қаҳрамонлари ўзлигини унутган, кечаги кундан беҳабар, гариб кимсалардир. Ёзувчи ана шу гариблик моҳиятини ёритишга бор маҳоратини сафарбар этган. Адабиётшунос олим Абдугафур Расулов бу ҳақда шундай деб ёзган эди: “Шойим Бўтаев шўро одамларини, кечаги кунни чуқурроқ ўргана борди, руҳий-маънавий таназзул сирларини аниқлашга

¹ Бўтаев Ш. Ҳаёт. Қиссалар. –Т.: Шарқ, 2000. – 408-бет.

² Уша асар. – 412-413-бетлар.

интилди. Имон-эътиқод, файз-тароват, мурод-мақсадлилиқ қалби уйғоқ, таваллуд тошган кунгиллардагина булар экан. Шуро мавкураси, сиёсати инсонийликнинг жон томири – яратганни таниган, унга талпинган, ундангина қўрққан кунгилларга тажовуз қилди. Масжиду мадрасалар бузиб ташланди, яроқсиз ҳолга келтирилди; имому уламолар, аҳли илм маҳв этилди. Минглаб қишлоқлардан, Кенту шаҳарлардан имон кутарилиб, файз кета бошлади. “Шуродан қолган одамлар” қиссасида мана шундай қишлоқлардан бири тасвирланган¹.

Дарҳақиқат, ёзувчи тасвирлаган ҳаёт ҳақиқати шуки, етмиш йилдан кўпроқ ҳукм сурган шуро мафкураси виждонсиз, имонсиз кишиларнинг кўпайишига хизмат қилганлигини китобхон чуқур ҳис қилади. Ш.Бутаев ўз қиссаларида кечаги кунимиз етиштирган бундай тошбағир кишиларнинг қиёфасини маҳорат билан чизиб берган, улар туфайли маънавий ҳаётимизга етказилган талофотлар, руҳий изтироблар ва фалокатларнинг сабаблари-ю оқибатларини эпиклик талабига кўра кенг кўламда тадқиқу таҳлил қилишга эришган.

Сўнгги йилларда яратилган қиссаларнинг кўпчилигига тимсолларнинг атай индивидуаллаштирилмаганлиги ва тилнинг аллегорик-киноявийлиги хосдир. Бу қиссаларга хос умумийлик уларда ёзувчилар алоҳида инсон қиёфасини чизишдан кўра қиёфасиз ижтимоий қатлам, «мен»сиз одамларни тасвирлаш асносида оммавий қиёфасизлик оқибатларини ёритишга, кўпчиликнинг маънавий таназзулини давр фожияси сифатида акс эттирганликларида куринади.

Эркин Аъзамнинг “Шоирнинг тўйи” ва “Чапаклар ва чалпаклар мамлакати” тарзида номланган икки қиссасига назар ташласак. «Шоирнинг тўйи»² қиссаси қатагон қилинган буюк шоир ҳақида битилган асар. Аммо унда аниқ бир шоир исми тилга олинмайди. Қатагон қилинган ва эндиликда тўйи ўтказилаётган шоир – Оташқалб

¹ Расулов А. Таваллуд топаётган кунгил муждалари Ш.Бутаевнинг “Ҳаёт” китобига ёзилган сўнгги сўз. –Т.: Шарқ, 2000 - 433-бет.

² Аъзам Э. Кечикаётган одам. Қиссалар – Т.: Шарқ, 2002. - 311-бет.

шоир, унинг рақиби бўлган шоир – Оқсоқол шоир. Улар ёшлиқда талашишган соҳибжамол – Мовий кўз дилбар ёки Алвастихоним, Оқсоқол шоирнинг фатвоси билан юрадиган олим – Ажойиб домла. Ювиндихўрларнинг барчасига раҳнамо аёл – Мафкурахоним. Яна Тепакал, Заҳматкаш, Маъшуқахоним, Фан арбоби, Жиянбека, Темирийўлчи, Ёш шоир, Мусофир каби образлар қиссадан урин олган. Ёзувчи бутун бошли бир миллат, унинг зиёлилари орасидан ҳеч кимга от қўймайди. Чунки от “мен”ни, ўзликни талаб қилади. Шоир айтмоқчи: «ном номусга эгадир». қиссанинг кўпчилик қаҳрамонларига эса айнан номус дегандан нишона йўқ. Шахслик йўқолган, одам қўлга, халқ оломонга айланган жойда от эмас, сифат муҳим бўлиб қолади. Шахслигидан айрилган от – одам ўз ҳосиласи – сифатга айланади. Қисса ўқилганда китобхонда қиёфасидан ажралган, отини йўқотган, бир-бирининг юзига қараб ёлгон гапирадиган, таланти фарзандларини қобилиятсизларга қурбон қилиб, уларга бўйсунадиган оммага нафрат ҳисси пайдо бўлади.

Эркин Аъзамнинг маҳорати шундаки, у ташқаридан қараганда ҳаммаси ҳам қиёфасиз бўлган қаҳрамонларнинг ҳар бирига хос жиҳатларни гоёт усталик билан акс эттира олган. Мана шу жиҳат уларнинг қиёфасиз қиёфасини кўрсатишга хизмат қилган. Чунончи, Оқсоқол шоир қанчалар худбин, олчоқ бўлмасин қачондир иқтидорли бўлгани ва қачонлардир йирик одам бўлганлиги сабаб ўз кўнглида ҳақиқатни тан олади. Унинг даврдоши бўлган Ажойиб домлада бундай туйғу мутлақо йўқ. У – фақат манфаатни, ҳар бир гапи, хатти-ҳаракатидан фойда чиқаришнигина ўйлайдиган, хижолат бўлишдан маҳрум туйғусиз бир кимса. Оташ қалб билан бирга ўқиганмиз деб даъво қилган, аслида, шоирнинг отини ҳам тузукроқ эслай олмайдиган Фан арбоби – турли баҳонада ўзини кўз-кўз қилиб, эътиборга тушиш илинжидаги фойдахўр кимса. Мафкурахоним ўзи мутасадди саналган соҳалардаги муаммоларни ҳал қилиш бобида

мутлақо авом бўлса-да, сиёсий манфаатни илгаш, ҳақ гапни айтадиганларнинг йўлини тўсиш борасида устомон.

Муаллиф одамларни эмас, балки уларнинг яхши-ёмон хатти-ҳаракатларини тасвирлаш йўли билан уларнинг инсоний қиёфаларини намоён эта олган.

Фожа билан кулги омукта бўлиб кетган бу асарнинг ўқишлилигини, юқумлилигини таъминлаган асосий омил ровийнинг тилидир. Э.Аъзам тилнинг товланиш имкониятларини гоят пухта билади. Уни инсон табиатининг энг яширин, ички жиҳатларини ҳам оча биладиган тарзда ишлатади.

Э.Аъзамнинг “Чапаклар ва чалпаклар мамлакати” қиссаси¹ кечаги кунимизни, ўшандаги сезимларимизни тафтиш этиши жиҳатидан эътиборга лойиқдир. Асарда Буриё номли афсонавий мамлакатнинг афсонавий бўлмаган ҳаёти журналист Бахтиёр ва икки кишилиқ «делегация раҳбари» - Эркин образлари нигоҳи орқали акс эттирилган.

Буриёнинг доҳийси Хон Ман Мен, унинг иниси ва ёрдамчиси Хон Мен Маннинг раҳбарлигида “нурафшон келажак” сари дадил бораётган тилсиз – забонсиз халқ, унинг маънавиятини парчалаш билан шугулланаётган қудратли ёлгончилик машинаси – мафкура қиссада жуда эсда қоларли килиб ҳажвий йўсинда тасвирланган. Асардаги ҳажвий йуналиш қаҳрамонлар табиатидан эмас, муаллифнинг муносабат тарзидан келиб чиқади-ки, бу ҳол тилимизнинг кулги имкониятларидан усталик билан фойдаланиш натижасидир.

Қиссада Товарищ Як, Майда Хон, Хон Ман Мен, Хон Мен Ман Николай Федорович, Бахтиёр, Саида сингари образлар акс эттирилган бўлса-да, уларнинг бирортаси индивидуаллаштирилмаган. Чунки муаллифнинг мақсади ёлгон эътиқодлар асосида яшаган мустабид мамлакат аҳлида ўзликнинг маҳв этилиб, қиёфасизланиш

¹ Аъзам Э. Пакананинг ошиқ кунгли. Қисса ва ҳикоялар – Т.: Маънавият. 2001. - 108-бет.

жараёини бутун мураккаблиги ва даҳшати билан тасвирлаш эди. Айтиш жоизки, ёзувчи бунинг улдасидан чиққан.

Демак, мустақиллик йилларида яратилган ўзбек қиссаларига хос етакчи тамойилларидан яна бири бу анъанавий реализм йўналишидан бир оз фарқ қилувчи ижтимоий ҳаёт оқимининг шахс табияти, руҳиятига таъсирини бадий тадқиқ ва таҳлил қилишдаги янгича ёндашув орқали намоён бўлмоқда. Ёзувчилар ижтимоий ҳаёт муаммолари ёки маънавий-ахлоқий ё маиший ҳаётга оид муаммоларни кўтариб, уларнинг инсон ҳаётига, руҳиятига таъсирини бадий тадқиқ этишдан кўра одамлар қисматининг фожий нуқталарини тадқиқ қилишга бор имкониятларини сафарбар этаётирлар ва ўзига хос бадий кашфиётлар яратмоқдалар.

Ҳаёт ҳодисалари ва инсон руҳиятини холис кузатиш, тафтиш этиш орқали ёзувчилар давримизнинг муҳим жараёнлари моҳиятини ёритишга эришмоқдалар, ёҳуд утмиш давр – мустабид тузум ва унинг мафкураси етказган фожияларни инсонлар онгу тафаккури ҳамда руҳдаги инқирозга, зиддиятга боғлаб ёритмоқдалар. Демак, насримиз ўз тараққиётининг янги даврини давом эттирмоқда. Маърифатли жамиятдаги инсон ҳақидаги ҳақиқатни айтиш, замондошимиз қиёфасининг “концептуал инсон”дан фарқли қирраларини тасвирлаш, юксак миллий ва умуминсоний қадриятларни эъзозлашга даъват руҳи мустақиллик даври ўзбек қиссаларига хос муҳим эстетик хусусиятдир. Танқидчи Абдулла Улугов ўзининг «Дардман дил илтижолари» мақоласида: “Рухимизнинг ҳеч бир қонун, фармойишларга сигишмайдиган қувонч, қайғудек турфа бисотлари бисёр. Эндиликда эса истеъдодли ижодкорларимиз ана шу изоҳсиз олам рангларини чизишга интилишмоқда. Улар муродлантираётган манзараларда инсоннинг ҳар лаҳзада минг бир қиёфа касб этадиган

безовта ички олами намоён бўлапти", – деб ёзганида биз тилга олган тамойил ҳақида сўз юритган эди.¹

Тўғри, ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Ҳайриддин Султонов, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Омон Мухтор каби ўз истеъдодини анъанавий реализм услубида намоён этган адиблар ўзбек насрида талайгина. Айни пайтда, айнан шу ижодкорлар яратган қаҳрамонлар қисмати, шахсияти, руҳияти тасвири-ю таҳлилида кўплаб рамзий ишоралар, киноя-кесатиклар, баъзан юмор ё сатира унсурларидан фойдаланиш каби хусусиятлар кўзга ташланадики, бу китобхонни ўйга толдиради, манзаралар тасвирига сингдирилган ранг-баранг маънолар мағзини чақишга ундайди. Хусусан, ёш қаламкаш Саид Анварнинг "Уч кун хўроз бўлганим" номли қиссаси адабиётимиздаги машҳур юмористик персонажларни ёдга туширади. Муҳиддиннинг шумлиги орқасида бемаҳал қичқирган хўроз товуши туфайли қишлоқда юз берган қизиқ ҳангомалар, соддадил қишлоқ одамларининг бемаҳал уйғониб, кундалик машғулотларини бошлаб юборишлари натижасида ноқулай – кулгили аҳволга тушиб қолишлари; икки бева қария: Раззоқ бува билан Лоҳила хола ўртасидаги муносабатлар, Муҳиддиннинг улар орасида "почтачилик" қилиши каби ходисалар юмористик лавҳаларда чизилган. Бундай ўринлар китобхонда завқ-шавқ, кулгу уйғотади.

Воқеалар Муҳиддин тилидан кулгили тарзда, шўҳ-шодон ҳикоя қилинади. Кулгу орқали қаҳрамон ўз-ўзини ва ўзгаларни "фош қилади". Бу асар ҳақида адабиётшунос олим ва танқидчи У.Норматов қуйидаги асосли фикрларни билдирган эдилар: "Муҳиддин ичак узди кулгилар орқали фақат ўзгаларни эмас, ўзини ҳам "фош этиш"дан тап тортмаган, ўз ожизликлари, шумликлари, гоҳо қалтис "ғуноҳлари" қанчалар қимматга тушганлигини тортинмай айтади, ифодалайди. Бу нарса асарга янада ўзгача файз, илиқлик, самимият бахш этади...

¹ Улуғқов А. Дардман дил натижалари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1993. – 26 февр.

Биргина истак шуки, санъатда, адабиётда ноёб соҳа-ҳажвчилик бошида турган, кулги тили билан сузлаш истеъдодини илк асаридаёқ кўз-кўз қила олган бу укамиз бундан буён ҳажвий характерларнинг кўламдорлиги, мазмуннинг терадлиги, илмий ибора билан айтадиган бўлсак, қаҳрамонларнинг концептуаллиги устида бош қотирса, шунда у ҳажвий насримизни янги босқичга кўтара оладиган асарлар ярата олишга шубҳа йўқ...”².

Айнан шундай мулоҳазани ёш ҳамда истеъдодли ёзувчи Абдунаби Абдиевнинг “Тилсим” қиссаси ҳақида ҳам билдириш мумкин. Адиб ижтимоий воқеликни тасдиқлаш йўлидан эмас, балки анъанавий реализмга хос услубни янги жиҳатдан бойитганлиги асарда инсон кўнглини бор жозибаси, ранг-баранглиги, зиддиятлари билан тасвирлашга эришганлигида кўринади. Айнан шу хусусият унинг келажак ижодига катта умид уйғотади. Зеро, бадий асарнинг қимматини мавзунинг долзарблиги, мавсумийлиги ёки “ўтқир муаммо”си белгиламайди. Муҳими, ҳар иккала ёш қаламкаш ана шу эстетик тамойилни яхши билган ҳолда қалам тебратганлар. Ҳозирги ёки умуман ҳаёт ҳодисаларига шунчаки муносабат билдириш, ниманидир тасдиқлаш ёки инкор қилиш каби мақсадни ҳам белгиланган эмаслар. Аксинча, бу ижодкорлар ўзбек насрига хос анъаналарни ўзлаштирган ҳолда бадий суз санъатининг асл табиати ва руҳиятининг сирли қатламларини янгича услубда очишга интиланлар. Улар яратган асарларнинг шакли, сюжет тузилиши, ифода тарзи ҳам ўзига хос. Бундай хусусиятлар анъанавий реализмга хос аниқ замон ва макон тушунчасининг мавжудлигини; ҳаёт ҳодисаларини изчил баён этиш, қаҳрамон руҳиятини урф бўлган реализм мантиқи асосида очиш; ҳаёт ҳодисалари ва инсонлар характерини бор тафсилотлари билан кенг тавсифлашга уриниш, реал ҳаёт ҳодисалари гирдобига инсон руҳиятини таҳлил қилиш

² Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000. – 50-51-бетлар.

каби 70-80-йиллар ўзбек насрига хос хусусиятлар билан омуктадай тасаввур беради. Аммо, мустақиллик даврида яратилган аксари қиссалар марказида воқеалардан кўра кўпроқ қаҳрамонлар, уларнинг онги, ҳаёлот, руҳияти, борлиги бор кўлами ва турфа ранглари билан тасвирланган. Инсон онги ва дунёсининг бетакрор, зиддиятли жараёнлари ҳаётнинг узидаги каби тавдалантирилган. Натижада, ҳаёлот, руҳият билан реаллик уйғунлашиб, шарқона миллий руҳни, ҳаёт фалсафасини ифода қилган. Бундай ижобий жанрий-услубий изланиш ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватланиши ва ўрганилиши лозим. Қолаверса, яққаҳоким мафкура, ягона соцреализм талаблари аллақачон рад этилган, демократик жамиятнинг ижодкор, яратувчи ва мустақил фикр кишисига бўлган ҳозирги кунлардаги эҳтиёжи бадиий ижоднинг эскирмайдиган қонунилари ҳамон яшаётганлигидан дарак беради: бадиий асар қимматини унинг қайси йўналишда яратилганлиги эмас, балки чинакам санъат асари даражасига кўтарилган ё кўтарилмаганлигини белгиловчи хусусиятлари, фазилатлари белгилайди. "Соф анъанавий реализм" йўлида ижод қилган П.Қодиров, О.Ёқубов, ў.Ҳошимов каби унлаб санъаткор адиблар яратган ижодий мактабда униб, ўсиб, вояга етган ўзбек насрининг янги авлоди улар услубидан сабоқ олиб, бой анъаналарини, жаҳон адабиётининг тажрибаларини ижодий ўзлаштириб, илгор услубий йўналишлар яратган адабий меросдан баҳра олиб, қалам тебратмоқдалар.

Демак, ўзбек насрининг қиссачилик жанри ҳам мазмун ҳам шакл жиҳатдан изланиш, янгиланиш жараёнини бошдан кечирмоқда, янги бадиий кашфиётлар яратилишига имкон бермоқда. Бор гап ижодкорлар маҳоратида, сўз санъатининг сеҳрли қудратини ишга сола билишларида: миллат дарди, ўй-хаёллари, орзу-тилаклари, изтиробу қувончларини, курашчан руҳини, гўзал ҳислатларини намоён этувчи бадиий бақувват асарлар ярата олишларида! Бу

тамойил шубҳасиз, мустақиллик даври ўзбек қиссачилигининг етакчи тамойили бўлиб қолади.

Бутунги кун қиссалари қаҳрамони ўз-ўзини тафтиш этиб, ўз борлигини ранг-баранг жиҳатларидан намоён қилмоқда. Ҳаётнинг ута чигал жумбоқларига ўзгача муносабат билдириш, илоҳий-фалсафий ҳақиқатларга қайтиш, “муҳаббатсиз”, “тутқун” турмушга кўникиш, ўз манфаатларидан юксакроқ инсоний бурч ҳамда масъулият олдида, азиз ришталар қаршисида, бинобарин ўзи ишонган эзгулик, поклик, самимий туйғуларга бош эгиш; ҳаёт ҳамиша чигалликлари, зиддиятлари, кам-кўстлари, кемтиклари билан ҳаёт эканини тан олиш – янгича ечимнинг юзага келиши ўзбек қиссаларидан инсонга янгича ёндашув тамойили урин эгаллаганлигини англатади.

Ёзувчи Назар Эшонқулнинг “Момоқушиқ” қиссаси қаҳрамони Муаззам китобхонда айнан шундай тасаввур уйғотади. Қишлоққа пахта терими хашарига келган бир гуруҳ “санъат аҳли” дарахтзорлар оралаб айланиб юриб, қамиш чайла қаршисидан чиқиб қолишади. “Чайла билан дарахтзор оралиги йигирма қадам ҳам чиқмас, супада уларга орқа утириб, сўта ситганча қандайдир қиз қўшиқ айтарди. Қизнинг овози тиниқ, хатто жуда тиниқ, таъсирчан, ширали ва мароқли эди. У қўшиқнинг энг юқори пардасини ҳам қийналмай, зўрланмай, табиий ва самимий куйларди... Бу жуда гўзал манзара эди, бунини фақат уста рассомларнинг суратларидагина кўриш мумкин, бироқ энг зўр мусаввир ҳам унинг қўшиғига бўёқ тополмаган бўларди. Қизнинг овозида бани дунё ўзаро уйғунлашиб жаранглар, гўё ҳаёл ҳам, гўзаллик ҳам, орзу ҳам қизнинг қиёфасига кириб қўшиқ айтарди. Қўшиқни тинглаётган одам баҳорни, яшарини фаслини, солланиб турган гулларни, шабададан тукилай-тукилай деяётган қизгалдоқ баргидаги шудрингни, туман қоплаб олган богни, варрак учираётган болаларни, юксак-юксакларда парвоз қилаётган, жилваланаётган болалик ҳаёлини кўз олдига келтириш мумкин эди. Болалик каби гўзал, тиниқ ва орзуманд бу овоз қуёшнинг иссиқ

тафтидек уз оҳанги билан одамни эритиб юборар, кўнгилга ёқимли шабададай эсиб кирарди..."¹.

Ана шу туйгуларни хис қилган Шамси Салоҳ тунд, бироз олифтароқ, жимжима нарсага уч, бироз кибирлироқ, ҳамма нарсанинг гўзал бўлишини истовчи ва ҳамиша шунга интилувчи, ҳашамли ва жилвали нарсаларни севувчи, ҳар бир манзаранинг ниҳоятда зебо томонларини кўра олувчи, нафис ташбеҳларга устаси фаранг, яшаши ва кийинишида ҳам ўта зиёилик барқ уриб турувчи киши эди; у ҳаётга ҳам, теварак-атрофга ҳам мана шу зиёилик "қузойнаги" билан қарарди. У Муаззамни уч кундан сўнг ўша қамиш чайла олдида учратди. Ёзувчи Муаззам билан китобхонни қуйидагича таништиради: "...у эндигина йигирма бирга кирган, муаллимлар билим юртини тутатган, лекин орада бола бўлиб қолгани ва Отақулни совхознинг чеккасига биригадир қилиб тайинланганликлари учун ишга ўрнаша олмаган, мана икки йилдан бери олти-етти ойи шу ерда, кўримсиз чайлада утар эди. У бир оз мустарликка мойил, таъсирчан, анча зийрак келинчак эди. Отақул ҳафталаб уйга бормай, шийпонда ётиб қолавергач, иссиқ-совугидан хабар олиб туриш учун у мактабда дарс бериш истагини ҳам ташлаб, мана шу чайлага кўчиб келган эди. Бу йил боласи уч яшар бўлиб қолгани туфайли уни қишлоққа, қайновасининг қўлига ташлаб келган, ўзи эса эри билан беш ойдан бери далада эди. Хўш, у ҳақда яна нима дейиш мумкин, дарвоқе, у ростдан ҳам жуда сулув эди"². Муаззамнинг сулувлигини қайта-қайта таъкидлаган ёзувчи "у сулув жувонларга ато этадиган барча фазилатга эга эди – ўта содда ва кўнгли бўш эди, вужудидан қишлоқ кесагининг иси келиб турарди", – дея таърифу тавсифни тутатган. Аммо "вужудидан қишлоқ кесагининг иси келиб туриши" муаллифнинг сулув жувон ҳақидаги аввалги нозик таърифларини бир қадар дағаллаштирмайдими? Агар чуқурроқ фикр қилинса, бу уринда

¹ Эшонқул Н. Уфқ ортидаги қуёш . Қиссалар "Момоқушиқ" / Туплам. . – Т., 1994. – 29-30-бетлар.

² Эшонқул Н. Уфқ ортидаги қуёш . Қиссалар "Момоқушиқ" / Туплам. . – Т., 1994. – 30-бет.

ёвувчи аёлнинг сулувлиги устига ундан она замин иси келиб туриши янада ёқимли, тароватли кайфият уйғотишини, билъакс, сулувлик моҳиятини ҳам аёлнинг айнаи она замин иси-ю ранглариға мос табиий гўзаллиги ташкил этишини таъкидлаш мақсадида қўллаганлиғига амин бўламиз. Афсуски, чўкаётган тун, қизарган шафақ, чуралай айтиб, сигир соғаётган сулув аёл, дала узра югуриб юрган кузги шабада... булар ҳаммаси нақадар уйғун, нақадар гўзал ва бетакрор эдики, Шамси Салоҳ буларнинг барига ёт, бегона одам эди. Шу боис Момо қўшиқ ҳам, бу манзара, атрофдаги табиий гўзаллик – бари уники эмас эди, унинг тасаввурига зид ўта жўн ва содда, айнаи чоғда гўзал эди! Шамси Салоҳ уни ҳайратта солган гўзаллик ана шу жўнлик, соддалик, самимийликка уйғун эканини идрок эта олмайди. Муаззам унинг назарида бошқа дунё ва бошқа ҳаёт учун тугилгандай эди. Чайлада ҳамма нарса бетартиб сочилиб ётар, у одам яшайдиган жойдан кўра кўпроқ товуқ катағига ўхшарди, бу ерда ҳамма нарса қўпол, кўримсиз, хунук эди. У мана шу қора турмушнинг бахтсиз асоратини излаб Муаззамнинг кўзларига тикилди, бироқ бу кўзлар Шамси Салоҳга номаълум бўлган бахтдан яйраб турар, узидан бахтсизлик излаётган совуқ кўзларга ял-ял яшнаб боқарди. Шамси Салоҳ қанчалик уринмасин, бу кўзларнинг сирларини англай олмади, бу жувон нигоҳлари ортидаги бахтсизлик аломатларининг асл сабабларини идрок эта олмади. “У ўз бахтсизлигини одамлардан усталик билан яширишга уриняпти”, – деб ўйлади. “Ҳа, у бахтсиз, аммо унга бу огир ва заҳматли шароитдан қутилиб, ўз бахтини топиш йўлини кўрсатиш керак”, – деб ўйлади ва Муаззамни шаҳарга олиб кетиш режаларини тузди. Гўё бу аёлнинг чинакам бахтга эришишида Шамси Салоҳ каби тушунган, қўли узун, санъатни, истеъдодни қадрига етадиган ҳомий зарурдай.

“– Мен сизни ўқитиш учун ҳамма нарсани гаплашиб қўйдим. Сиз фақат борсангиз бўлди – қўлингизни совуқ сувга урмайсиз. Фақат овозингизни парвариш қилиш билан машғул бўласиз; ўқийсиз,

урганасиз, энг муҳими – яхши, билимдон, дарди катта одамлар ичида бўласиз... Бу ерда эса – мана бу дала, мана бу пахта, мана бу чанг-губор, анави чайла, чивинлар, сассиқ сув, исқирт қозон, ҳар йили олди-кети уйланмай тугилаверадиган касалванд ва чувринди болалар, жоҳил одамлар, таппилар, тезаклар орасида хор бўласиз. Бу ерда на илму фанни, на санъатни, на қўшиқни тушунишади; ҳаммалари ота боболаридан қолган катакларда итдай турмуш кечиришади. Бу ерда хор-зор бўласиз.

– Мени кечиринг, сизни анча уринтирдим... Бизнинг ҳам елкамизга бир кун офтоб тегар, биз ўқимасак, болаларимиз ўқир, ҳар қалай, ҳамиша шундай қолоқ бўлиб қолмасмиз. Агар қўлингиздан келса, ана қишлоғимизда қанча бахтиқаро аёллар бор, ўшаларга ёрдам беринг... Менинг илдимиз шу ерда! Шу одамлар орасида, мен бошқа жойда қўқармайман”¹.

Шамси Салоҳ бу аёлни эридан, тугилгандан бери яшаб келаётган, жоҳиллиги-ю қолоқлиги билан бирга қадрдон бўлиб қолган одамлардан, ҳатто ҳар бир кесагигача оёғининг ҳидига ўрнашиб кетган бу далалардан ажратиб бўлмаслигини ич-ичидан ҳис қилди. Қаршисидаги йиғлаётган аёлга ухшаш бепоён далалар билан шу аёл ўртасида қандайдир, ўзи тушунмайдиган мутаносиблик борлигини ҳис этди; ўзининг қуруқ, баландпарвоз, пуч гаплари билан Муаззамлар ҳаётини, юрт ташвишларини енгиллаштира олмаслигини ичдан тан олди, бўғизи ачишди, оддийгина ҳақиқатни англагандай бўлди: бог кўркам ва сўлим бўлиши учун битта дарахтни эмас, бутун боғни обод қилиш керак! Ана шу бадий умуллама Муаззам ва Шамси Салоҳ образларининг ўзига хос бадий талқини воситасида яратилган. Бинобарин, санъат ва адабиёт равнақини белгиловчи асосий эстетик тамойилларидан бири – ҳаёт ҳодисалари ва инсон шахсини янги томонлардан кашф этиш ҳисобланади. “Момоқушиқ”даги қаҳрамонлар фақат шу жиҳати билангина диққатта

¹ Эшонқул Н. Уфқ ортидаги қуёш. Қиссалар. “Момоқушиқ” / Тўплам. . – Т., 1994. – 32-бет.

сазовор эмас, балки асарда қаламга олинган манзаралар, хилма-хил одамлар беихтиёр ёзувчи тугилиб усган макон ҳақида, у ернинг бағри кенг, дағал, аммо содда ва самимий одамлари ҳақида тўла тасаввур беради, қишлоқ манзаралари маҳорат билан гавдалантириладики, китобхон беихтиёр ўзини она заминнинг ажралмас бўлаги эканини англаб боради.

Назар Эшонқулнинг “Уруш одамлари” қиссаси 1986 йилда, яъни ёзувчи эндигина йигирма уч баҳорни қаршилаган чоғида “Ёшлик” журналида эълон қилинган эди. 1989 йилда бу асар гафур гулом номли Адабиёт ва санъат нашриётида алоҳида асар сифатида нашр қилинди¹. Бу қиссада ҳам ёзувчи “Шамолни тутиб булмайди” ҳикоясидаги каби Терсота қишлоғи ҳаётини қаламга олган. Воқеалар қирқ тўртинчи йил декабрининг бошларида Нормат полвоннинг бир оёғидан айрилиб урушдан қайтиши ҳақидаги хабар билан бошланади.

Ёзувчи Нормат полвоннинг қиёфасини қуйидагича гавдалантирган: “Нормат полвонни кўриш учун келган қишлоқдошлари ўзлари тасаввур қилган норгул, барваста, умрида олишиб кўрмаган, лекин суяги йирик бўлгани учун полвон деб ном олган, қишлоқнинг олди чавандозларидан бири, қоматидан куч ёғилиб турган, ўттиздан энди ошган Нормат полвонни эмас, озиб, мушаклари шалвираб, бўйин томирларида ажинлар пайдо бўлиб, яра излари қолган, ҳали дориларнинг бадбўй ҳиди кетмаган, кўринишидан эликлардан ошган, сочлари оқара бошлаган, ўзлари эшитган урушнинг тирик гувоҳини кўрдилар. Қишлоқдошлари унинг юзидаги заҳмликка, куйган қулоқларининг орти ола-кула бўлиб қолган бўйинларига ва тез-тез сарак сарак силкиниб турадиган бошига ҳеч кўника олмадилар”

Воқеалар тугуни Норматнинг қишлоқдошлари юзидаги ачиниш аломатини ҳис қилишидан ва хотинини жимгина кузатиб, ундан тўрт йиллик айрилиқ асоратини илғамаганлигидан юзага келади. Норматта

¹ Эшонқул Н. Уруш одамлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. 19-бет.

ҳамма нарсадан ҳам хотинининг тундлиги ёқмайди ва бу ҳолатнинг сабабини руҳан излашга тушади. Ёзувчи урушли ҳаётнинг “қон сачраган” муҳитини, кўнгли бўш, соддадил инсонларни дийдаси қаттиқ, ёвузлашган одамга айлантирган ҳаёт тарзини бирин-кетин китобхон кўз ўнгида жонлантира бошлайди. Охир-оқибат, руҳан мажруҳ уруш одамлари қисмати ўзлари каби аянчли ва фожiali тарзда гавдаланади.

Ёзувчи воқеалар оқимиға моҳирлик билан урушсиз юрт ахтарган қўнгиротликлар ҳақидаги ривоятни киритиб ўтганки, бу ривоят асарға хос эпик тафаккур миқёсини таъминлашға хизмат қилган. Бойхўннинг ўлими олдидаги васияти шундай бўлган экан: “Агар урушсиз юртни топмасаларинг, унда ака укаға, дўст дўстға, хотин эрга, одамлар бир-бирларига хиёнат қиладиган, бир-бирини алдайдиган бўлиб қоладилар. Қаерда қон оқса, ўша ерда хиёнат кўп содир бўлади, бахт у ердан юз ўгиради, одамлар яшаш илмини эмас, бир-бирини ўлдириш илмини ўргана бошлайдилар, сув ўрниға қон ичадиган махлуққа айланадилар. Уруш – ер юзидаги ҳамма эзгу нарсани қуритади, сизларни ер юзидан супуриб ташлайди, сизлар жоҳил ва адашган уруш одамларига айланиб қоласизлар. Шу сабабли сизлар урушсиз юртни топинглар, урушни ораларингдан ҳайданглар, тотув яшашға урганинглар”. Асар воқеалари давомида китобхон бу ҳукм-хулосанинг қай даражада улкан ҳаётий асосға эга эканини “уруш одамлари” тақдири мисолида англаб етади.

Нормат Бухор зовларидан утиб, қотнинг устидаги дараға борганда ям-яшил тоғ арчалари, тиниқ булоқ суви қаршисида тинч ҳаётға қайтганиға ишонди. “Энди бу тинчлигимни ҳеч нарсаға алишмайман, хотинимни ҳеч ҳам ўқситмайман, одамларнинг кўнглини оламан, мана шу тоғлар ҳўрмати, хотинимни ҳам, мени интизорлик билан кутиб олган одамларни ҳам бошимда кўтариб юраман. Бир умр уларнинг иззатини қиламан, менинг учун энди уруш, қон, ўлим деган нарсалар тутади”, – деб ўйлаган эди. Уруш

азоблари, қон ҳиди ва порох дудлари бездирган қалби таниш ҳам эски, қадрдон ҳаётта ташналик билан кириб келаётган паллада унинг дўсти ҳотам чавандоз урушдан қочиб, тоғда юргани ҳақидаги хабар тарқалади. Раис, Нормат полвон ва бир неча ҳарбийлар унинг изидан тоғ томон кетадилар. Яна урушнинг қонли панжалари Нормат қалбини, наинки қалби, балки бутун борлигини, вужудини тилка-пора қилади. Дўстининг очиқ қолган, даҳшат акс этган кўзларини кўрганда у ўзини тамом унутади.

Анзиратнинг совуқ муомаласи аслида Норматдан “қора хат” олган аёл учун фавқулодда, худди момоқалдиروқдай урушдан қайтиб келган эр олдидаги талмовсираш эмас эди. Унинг урушдан қайтиши Анзиратнинг ҳаётида кескин бурилиш ясади. У эрини худди аввалгидай кутиб олишга, аввалгидай муомала қилишга қанчалик уринмасин, буни урдасидан чиқолмасди. Эри келганда, болалари отаси бағрига отилганда бу одам учун ўзининг ҳаром эканлигини, энди ўзи учун чинакам бахт ҳаром эканини аниқ ҳис қилди. Аммо, болаларининг чулдираши, уйда эркакнинг борлиги унда яна яшашга иштиёқ уйготди. Энг даҳшатлиси ҳали олдинда эканини кўнгли ва онги билан англаб турса-да, муаллақ яшашга кўнди.

Ёзувчи Анзират билан Нормат образларини тасвирлашда руҳият таҳлили ва тасвирини ўринли қўллаган. Аммо Мирзақул раиснинг инсоний қиёфасини очишда кўпроқ баён қилишга, тавсифлашга, ҳодисаларни муаллиф нутқи орқали ёритишга кенг ўрин берганки, натижада, унинг қалб ҳаракатларини, ички дунёсидаги ҳолатларни тўла ҳис қилиб, англаб ололмаймиз.

Асардаги яна бир ўзига хос образ – бу Бийди момо ҳисобланади. Момо бутун Терсота қишлоғининг кайвона кампири, бу ерда бир нарса унинг иштирокисиз бўлмасди. Бухор полвон вофотидан кейин бошига тушган мусибатлар уни метиндай тоблаган, қадрини янада тик қилиб қўйган эди. Кейинги мусибатлар кампирнинг ана шу адл қоматини букди, аммо руҳини буколмади.

Ҳаётнинг адосиз мусибатлари қолдирган жароҳатлардан қаттиқлашган дийдаси алпдай баҳодир ўғилларидан айрилганда яна қаттиқлашди, акс ҳолда у бу мусибатларни кўтаролмасди.

Бийди момо нафақат оиласининг ёки авлодининг, балки бутун уруги ва қишлогининг ор-номуси тимсоли сифатида гавдаланади. У барчадан ўз бурчини масъулият билан адо этишни талаб қилади, ор-номусни, виждонни, азалий урф-одатларни ҳар нарсадан устун қўяди, уларга ўзи ҳамиша итоат этади. Шу боис у Анзират қилган гуноҳни сира кечирмайди, унинг “сири”ни охиригача очишга аҳд қилади, ёлгон мулозаматдан аччиқ ҳақиқатни афзал билади. Номус, орият, шаън ва гурур олдида у меҳр-шавқат-у кечирим туйғуларини яқинига ҳам йулатмайди. Нормат полвонни эса уруш ва у келтирган мусибатлар эзиб ташлаган, урушдан олдинги ориятли Нормат полвонни синдириб ташлаган эди.

“ – Менда гапинг борми?! – деб сўради Бийди момо, унинг останада қаққайиб турганини кўриб.

– Ҳа, нима бўлди?..

Нормат баттар бошини эгди:

– Амма, – деди синиқ овозда бошини кутармай, – мен... мен уйга қайтсамми, деб эдим... Булар иш бўлди... Энди нима фойда... шунга бизди орага тушиб яраштириб қуйсангиз.

– А?! – Бийди момо қулогига ишонмагандай қайтиб сўради. – қайтасан?! Ўша бузуқининг олдига-я?! Нима? Орият борми сенда... Эркакмисан ўзи?!

– Амма! – унга илтижоли тикилди Нормат. – Мен болаларимди тирик етим бўп қолишини истамайман... Ўша ёқлардан ҳам шу қора кузларди деб қайтдим. Энди уларнинг хор бўлиб юришини истамайман. Қўйинг эски гапларди. Келинингиз адашган бўлса узидан кўрсин! Худодан топсин... бироқ болаларда нима айб?!¹ Бу каби диалоглар орқали ҳам ёзувчи қаҳрамонлар руҳиятини бутун

¹ Эшонқул Н. Уруш одамлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 – 23-бет.

мураккаблиги билан ифодалашга эришган. Айниқса, асардаги табиат тасвири берилган лавҳалар асарга хос эпик тафаккур оҳангига ўзгача ёрқин ва ёқимли оҳанглارни жо этган. Мана бир мисол: “Ниҳоят қунгирот элига баҳор кириб келди. У минг хил ноз, минг хил карашма билан уруш одамларининг юрагига яшаш ва яшариш ишқини солди. Уларни эркалади, сочларини силади, адирларни қипқизил лолаларга тўлдирди, бутун борлиқа гузаллик гиламини ёйди. Қирларни бахт тиллари – майсалар қоплади. Жанжалкаш, асабий бўлиб қолган одамларнинг димоғини эркалади, уларни қирларга етаклаб чиқди, кўзларидан ўпди”².

Шу уринда табиий савол кўндаланг бўлади: қандай бадий мақсадга кўра асарнинг фожиали, аламли воқеалари ичида маълум тўхтам, “нафас ростлаш”га ўхшаш ҳолат пайдо қилиш учун бир неча бор баҳор манзараларидан фойдаланган? Ёзувчи қаҳрамон дунёсидаги ўзгаришларни ёрқинроқ ҳис қилдириш мақсадида, айниқса, Норматнинг юрагида, баданида занглаб қолган уруш хотираларини, жароҳатларини поклашга уринаётганини рамзлаштириб, таъсирчан тасвирлашга интилганки, сўзсиз бунинг уддасидан чиққан.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бутунги ўзбек насрида, хусусан қиссачилиқда ёзувчилар шеъриятга ва драматургияга хос айрим жанр унсурларидан руҳият тасвири ёки пейзаж тасвирида фойдаланаётирлар. Нормат қалбида яширинган интим туйгуларни очиш воситасида ёзувчи “уруш одамлари” бирикмасининг оҳанг, кўпмаънолилигини таъминлашга эришган, айтиш чоғда, лиризм унсурлари орқали уруш инсонлар руҳиятини қанчалик майиб-мажруҳ этмасин, яратган ато этган инсоний бокира туйгуларни ўлдириш ва буткул яксон этиш мумкин эмаслигини эпиклик талаблари асосида

² Эшонкул Н. Ўша асар. – 26-бет.

ҳаққоний тасвирлашга эришган ёзувчининг маҳоратидан намуна келтирамиз:

“... Яна баҳор келади. Олам баҳорнинг шавқига тўлади. қирларда худди олдингидек уруш билан иши йўқ, урушдан қўрқмайдиган лолалар очилади. Ер пишади. Ер етилади. Қир-адирларни чигирткалар чириллаши уйғотади... ухлатади. Нормат юрагидаги ҳислар қайтадан тирила бошлаганини, ўзида яратиш қуввати пайдо бўлаётганини сезди. Бу – ўша афсонадаги Ер одамларидан, бобоси Бойхундан қолган Ерга бўлган Муҳаббат эканини оғриқ ва роҳат билан туйди. Унинг кулфат, азоб, изтироб, қўрқув, шубҳа ва иккиланиш эзиб ташлаган қалбида умид уйғона бошлади”¹.

Шу тариқа ёзувчи уруш номи билан англанадиган йиртқичлик, зулм ва ёввойилик, зулмат ва фожиа бутун дунёсини ағдар-тўнтар қилиб “уруш одамлари”га айлантирган аввалги пок, меҳнатсевар, ғурурли, ориятли, мард, инсонийлик бутун вужудидан барқ уриб турган одамларнинг уруш янчиб ташлаган қисматларини руҳий коллизиялар орқали драматик шиддат зарбига монанд оҳанглар орқали таъсирчан ифодалашга эришган. Ҳар қандай шароитда ҳам уруш одамлари қалбида нобуд бўлмаган инсоний туйғу – Она заминга муҳаббат уларни яна ҳаётга қайтарганини, яшашга, ўзлигига қайтишга чорлаганини ҳаққоний тасвирлаган. Асарнинг бу хусусиятлари эпик тафаккур тарзининг кўпоҳанглилигини, бадий умумлашмаларнинг салмогини тайин этган.

Хулоса қилиб айтганда, биз таҳлил қилган асарларнинг жанр хусусиятларига таяниб қуйидагиларни таъкидлаш жоиз:

- ўзбек қиссанавислари алоҳида шахслар оламини, уларнинг ўзига хос туйғуларини, интим оламини табиийлигича, бор зиддиятлари билан ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилмоқдалар. Натижада ўзбек қиссачилигида инсонни янги жиҳатлардан англаш

¹ Эшонқул Н. Уруш одамлари – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 29-бет.

тенденцияси қарор топди. Ўзбек ёзувчилари ўз руҳиятини тафтиш этиб, ўзлигини англашга интилан қаҳрамонлар ҳаёт ҳодисалари ва одамларга ҳам ўзига хос муносабатда бўлишлари табиий ҳол эканини диққат марказида тутган ҳолда зиддиятли ва мураккаб инсонлар образини яратишга эришдилар;

- инсонни тасвирлаш орқали инсонни англашнинг ўзига хос фалсафаси ҳам яратилади. Ўзбек қиссанавислари жанр тараққиётининг янги даврида ҳодисаларга ва инсон шахсига янги жиҳатлардан ёндашиш билан бирга реал ҳаёт ҳодисалари мантиқига, характерлар моҳиятига мос мифлар ва афсона-ю ривоятлардан фойдаланиб, уларнинг маъно-мазмунига сингдирилган ҳаётий фалсафасини тасвирланаётган ҳодисалар моҳиятига уйғунлаштириш воситасида эпик тафаккурнинг сермаъно сероҳанглигини, мазмуннинг кўламдорлигини таъминлаганлар. Натижада бадиий фикр ҳаракати учун кенг макон яратилган, жанр имкониятлари янада кенгайган;

- ёзувчилар айрим сўзлар ёки сўз бирикмаларининг кўпмаънолилиқ ё кўпоҳанглиқ хусусиятидан ("Момоқўшиқ" ва "Уруш одамлари" сўз бирикмаларининг ўзи уч хил маънода қўлланган) маҳорат билан фойдаланиб, асар қаҳрамонлари дунёсининг, руҳиятининг яширин нуқталарига етиб бора олганлар ва инсон дунёсидаги фожиаларни бутун даҳшати билан ичдан ёритишга эришганлар;

- қисса эпик тур жанрлари орасида ҳикояга қараганда мазмунининг кўламдорлиги билан ажралиб туради. Ўзбек қиссаларида ўзбекнинг ўзига хос табиатини, кўнглидаги сезимлар ва майлларни табиийлигича тасвирлашга интилиш кучайганлигини Ш.Бугаевнинг "Кунботардаги бог", "Бир кунлик меҳмон" сингари қиссалари мисолида аниқ кузатиш мумкин. Тоғликларнинг ҳаёт тарзи, урф-одатлари, орзу-интилишлари бугунги кунда барча инсонлар учун ниҳоятда зарур, аммо билиниб-билинмай

узоқлашилаётган анъаналар, табиийлик, аждодлар хотираси ва мероси ҳақида ўйлатади, эзгуликка қайтишга чорлайди;

- “Эски арава”, “Шуродан қолган одамлар” сингари қиссалар таҳлилидан шундай хулосага келиш мумкинки, мустақил, озод ва эркин ҳаётни ўзлигимизни англаш, ўзимиздаги муте туйғуларни қўпориш, ўзгаларга қуллуқ қилиб яшаш тарзидан воз кечиш, том маънодаги мустақил фикрлашга эришиш орқалигина забт этишимиз мумкин. Зеро, ўзлигини англаган, ўз қадр-қимматини, гурурини тўла ҳимоя қила оладиган халқнигина узга халқлар ҳурмат қилади. Ўзбек қиссалари бу каби салмоқли бадий умумлашмаларни ҳаракатлантириб туриши билан ажралиб туради;

- ҳаёт ҳодисалари ва инсон руҳиятини холис кузатиш ҳамда бадий тадқиқу таҳлил қилиш орқали ёзувчилар ўтмишдаги мустабид тузум ва унинг мафкураси етказган фожиаларни инсонлар дунёсидаги инқирозга, зиддиятга боғлаб ёритмоқдалар. Натижада инсоннинг ҳар лаҳзада минг бир қиёфа касб этувчи ранго-ранг ички олами намоён бўлмоқда. Натижада, ҳаёлот билан руҳият, ҳаётий ҳодисалар билан инсон борлиги узвийликда, бор кўлами ва турфа ранглари ила тасвирланмоқда, шарқона миллий руҳни, ўзига хос ҳаёт фалсафасини ифода қилмоқда.

Назар Эшонқулнинг “Хаёл тузоғи”, “Тобут”, “Ялпиз ҳиди” туркумидаги бир неча ҳикоялари, “Тўзон”, “Лаззат ортида қолган юрак”, “Оғриқ лаззати”, “Зулмат салтанатига саёҳат” ҳикояларидаги ва “Қора китоб”, “Тун панжаралари” қиссаларидаги “мен”, “Маймун етаклаган одам” ва “Шамолни тутиб бўлмайди” ҳикояларидаги чол ва Байна момо образлари Абдулла Каҳҳор таърифлаган “мен” эмас. Улар қилиш-қидирмишларига иқроор бўладиган, ўзини тафтишу таҳлил қилиб, азобланадиган, тасдиқ-инкор исканжасида турган қаҳрамонлардир.

“Ўзгараётган адабиётимизнинг ҳозирги ҳолатидан қаноатланмаётган Назар Эшонқулнинг “Қора китоб” қиссасида ана

шундай “мен”нинг эркин намунаси яратилган, – дея хулоса беради А.Улутов ўзининг “Ўзгараётган адабиёт манзаралари” мақоласида, – мазкур асар ҳодисаларни рамзлаштириш даражаси, инсон ишонч-эътиқодининг ўзгаришлар жараёнини образли тавдалантириши, изтироб ичидаги қаҳрамон руҳий дунёсини таъсирчан қиёс, чоғиштирмалар билан фалсафий тадқиқ этиши жиҳатидан адабиётимизнинг ўзига хос ҳодисаси саналади. Чунки қаҳрамон иқрори, тавба-тазарруси, изҳори сифатида битилган ушбу қисса, аввало, ифода тарзи, жозибали тили билан диққатни жалб қилади.”¹ Тугри, асар анъанавий баён усулида ёзилгандай кўринади. Бироқ, “Қора китоб” қиссаси, шунингдек, “Хаёл тузоғи”, «Тузон», “Лаззат ортида қолган юрак”, “Зулмат салтанатига саёҳат” ҳикоялари анъанавий асарлар сингари бир киши тақдири тафсилотлари тавсифидан иборат эмас. Улар мислсиз азобда ўртанаётган, бор бисотидан, ўзлигидан ажралган, дунёга қўл силтаган инсон ички оламининг сўзда чизилган суратидай бўлиб кўринади. Бу сурат буюк рассомлар асарлари сингари қабариқ ва таъсирчандир. Ундан ўз хотираларини енголган, тақдир сўқмоқларида адашган аламзада одам сўзлаб тургандай кўринади. Бу қаҳрамонлар ўзини-ўзи инкор қилган ғалаёнларнинг муъжаз умумлашмаси саналади. “Қора китоб” қиссасида ўз “мен”ини тафтиш қилаётган қаҳрамон ўзига-ўзи...“мени ҳеч ким ўзимдек суд қилолмайди. Жазо нима у?” деган савол қўяди ва “Шунчаки расмий маросим. Аслида энг олий жазони кўнгилнинг ўзи чиқаради”, – дейди.”²

Ҳақиқатан ҳам инсон ўз қилган айбини, хатосини қалбининг туб-тубидан англаб етса, унда инсонга суд томонидан берилган жазонинг виждон олдидаги жазодан ўн чандон, юз чандон енгил эканлигини ҳис этади. Айни шу жиҳатни очишда, ҳаётнинг,

¹ Улугов А. Ўзгараётган адабиёт манзаралари // Шарқ юлдузи. – 1998. – 4-сон. – Б. 138-139.

² Эшонқул Н. Маймун етаклаган одам. Қисса ва ҳикоялар. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. – 48-бет.

замоннинг турфа уйинлари, инсоннинг қилимшлари тугрисида фикр юритган мазкур асар алоҳида аҳамиятта эга.

Асарнинг сарлавҳасиёқ унинг бадий тафакқурига сингишган рамзий маънога ургу беради. Одам Ато билан Момо ҳавонинг тавқилаънатга учраган наслининг ҳаётини асар қаҳрамони лаънатга маҳкум этилганларнинг ҳаёт китобига ўхшатади. Аммо у шунчаки ҳаёт китоби эмас, балки “Қора китоб”. Ёзувчи китобнинг қоралиги маъносини ёритишга киришади, қаҳрамон ўз ҳаётини суҳбатдошига гўё “ўқиб бера бошлайди”. Қаҳрамон портрети қисқа штрихлар билан чизилади: “...юзимга қарасангиз, дарров сезасиз, куйган чарм дейсиз. Юзим эмас, юрагим куйиб кетган, куйган ковушга ўхшаб қолган. Ўзим ҳам мисоли гижимлаб ташланган қогозман. Ҳаёт мени гижимлаб ташлади, биродар. гижимлаб-гижимлаб, сўнг мана шу хиёбонга отиб юборди... Қўлларимга қаранг, кимнинг қўлларига ўхшайди?... Қотилнинг қўлларига ўхшайди.” Куз ўнгимизда ўз қиёфасини қоронғуликда намоён эта бошлаган кимса гавадалана бошлайди. Қоронғулик ичидан гўё унинг чўнг темирдай қора танаси, юзлари янада қорайиб, ялтираб кўриниб тургандай... У ўз-ўзини намоён этишда, ўзлигини англатишда давом этади: “Қаранг, ер ҳиди келиб қолди. Мен ёмғирдан кейин шу ҳидни яхши кураман. Тақсирим, кечалари менинг тушимга жалалар кириб чиқади. У ойлаб, йишлаб ёгаётган бўлади – ҳамма ёқ сувга тўлиб кетади, шаҳарлар сел остида қолади, ер юзи гарқоб бўлади. Бу гуноҳ сёллари, тақсирим, гуноҳ ёмғирлари, бу ёмғир ҳар кеча мени бир марта чуқтириб ўлдиради ва мен яратган олдида тавба қила бошлайман”².

Қаршимиздаги тимсолни англашда давом этамиз: барча инсонлардаги каби инсоний туйғулар унда мавжуд экан-ку, акс ҳолда у она замин исини туйиши, бундан ҳаяжонга тушиши мумкин эмасди. Қолаверса, ўз гуноҳларини англаш ва яратган қаршисида

² Эшонқул Н. Маймун етаклаган одам. Қисса ва ҳикоялар. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. – 48-49-бетлар.

тавба қилиш учун маънавий куч-қудрат талаб қилинади. Демак, қаршимиздаги одам ана шундай даражани забт этган. Аммо унинг бу қадар маҳзунлиги, эзилиши, изтиробининг сабаблари нимада? Ҳатто тушларида тим қора лойқа сувга ботиб, неча бор чўкиб чиркин хазонга айланиб қолишининг боиси нимада? У ўзида на ният, на истиқбол қолганини тилга олди. Масжидга бориб, тавба қилгани, аммо гуноҳларига иқрор бўла туриб яна гуноҳга, оғир гуноҳга ботганини: Қизини бўғиб ўлдирганини тан олиши қандай маънони ифода қилади? Ўттиз йил гўзал ва тотли нарсалар ҳақида уйлашга вақти бўлмаган бу кимсанинг сийратига назар ташланг: у ўттиз йил қон ва нажасга беланиб яшашни, баданларидан нажас ва қон ҳиди анқиб турадиган кимсани тасаввур қила оласизми? Ёзувчи айни шу одамнинг қора ҳаётига оид китобни ўқишга ва ундаги ҳодисалар маъносини ўқишга бизни йўлламаяптими?

Ҳа, айни шундай ҳолатни туямиз: ақл-идроқдан маҳрум, телба ва ёвуз махлуқлар ичида яшаган одамларнинг руҳиятида ҳам ҳайвоний ҳирс, ҳайвоний кайфиятнинг уйғониши табиий. "На гўзаллик, на ишонч, на эзгулик қолди! Биз ҳар қандай гўзалликни ҳам ҳирсимизни қондирувчи восита сифатида баҳолашга кўникиб қолдик... Мен инсоннинг улуглиги, эзгу ва гўзал фазилатлар, ота ва фарзанд бурчи, оила тотувлиги, жамият ва инсон муносабати, ахлоқ ва муҳаббат ҳақида қирқ икки йил маъруза ўқидим, энди уйласам, қирқ икки йил одамларни алдабман", - дея иқрор бўлади у. Ўз сўзлари ва орзулари, ҳаёлдаги гўзаллик ҳақидаги сафсаталари одамларни алдашгагина хизмат қилганлигини, охир-оқибат унинг ўзи ҳам ёлгонликлар ва ёвузликларни ниқоблашга хизмат қилганлигини англаш – буюк фожиа! Ёвуз куч ҳукмронлик қилса-ю, ҳамма нарса, ҳатто гўзаллик тимсоли бўлмиш санъат ҳам унга хизмат қилса-чи? Унда ҳаммаёқда ёвузлик яратилади, ҳатто инсоннинг ўзи шу ёвузликнинг ижодкорига айланади!

Асарда чол вужудидаги ёвузликдан дунёга келган ўгилларининг шу тахлит ёвузлик ижодкорларига айланишлари ҳаққоний ва таъсирчан манзараларда гавдалантирилган. Инсон боласи ижод этган ёвузликлар ҳатто яратганни лол қолдиради! Ана шуни англаб етган ота ўша ёвузлик зурриётини вужудида ўстираётган, ёвузлик онаси булмиш қизини бўғиб ўлдиради. Ўгиллари эса ўзлари эътиқод қўйган ёвузлик домига гарқ буладилар. Ёвузлик улардан ҳар бирининг қалбига жойлашиб олган эди. Ана шу ёвузлик тимсоллари: чуққисоқол, чолнинг ўзи, унинг фарзандлари... Гоҳо улардан ҳар бири ўзини, бир-бирининг ким эканини англашга уринадилар, аммо охир-оқибат қора ранг қуюқлашган қоронгулик қаърида сингишиб, яхлит бир қиёфага бирлашадилар, шайтон болаларига айланадилар!

“Отам ким ўзи? Менинг қонимда кимнинг қони оқаяпти? Нега уни кўрсам қалбим қувончу шодликларга тўлади? Нега у ўз отам, раҳнаомдай туюлади, нега уни кўрсам унга қул бўлгим келади, этакларини ўпгим, унга хуш ёқиш учун итдай ҳўргим, ялтоқлангим келади?” – каби ўзлигини тафтиш этувчи саволлар ҳам аста-секин барҳам топиб, ҳар бирининг вужудида ёвузликка тобелик қарор топади. Аммо, асбоб бузилса, уни тузатиш учун устага олиб боришади. Қалби бузилган, шайтон шогирдига балки шайтоннинг зурриётига ё қулига айланган инсонни тузатиш кимнинг қулидан келади? Иблис билан бир тўшақда ухлаб ётган ушбу дунёни-чи? “Қора китоб”ни ўқиган китобхон қалби қора китоб кўчаларидан ўтгандаги тасаввурлари, туйғулари галаёнига тўлиб-тошади. Бу галаён “Муолажа”ни ўқиганда янада кучаяди. Қаршимиздаги учта касалнинг дарди, уларни бу дарддан фориғ қилиш учун қўлланган ажабтовур муолажалар ҳақида сўзлаб бераётган мулойим чехрали профессор ҳикояси инсон онгу шуури ёвузлик яратишга нечоғли устаси фаранг эканига яна бир карра ишонтиради ва лол қолдиради! Заррача ачиниш ҳиссидан бебаҳра, дийдаси тош, номигина инсон бўлмиш одамсимон махлуқлар “шифохонаси”, у ерда амалга оширилган

муолажалар, бундай муолажадан кутиладиган натижалар инсонни қуликка маҳкум этишни бош муддао қилиб белгилаган ёвуз тузумни тўла идрок этишимиз учун етарли. Эндигина “муолажа” бошлашга киришилаётган палладаги барзанги қиёфаси бетоб эрки ва ҳақ-ҳуқуқи учун курашаётган инсонларни букиш, иродасини синдириш нечоғли қийин, айни чоғда осон эканини намоён қилади. Профессор сўзлари билан айтганда, бу иш энг “ибтидоий” усулда амалга оширилади. Натижада, ун кунлар ичида у калтакни кўрса елкасини ушлайдиган, ўзини олиб қочадиган, сўнг ҳар хивчин тушганда додлай бошлайдиган бўлади. Иккинчи босқичда савалаш терининг қип-қизил гўшти чиқиб қолгунча давом этади. Сўнг зах, совуқ хонада сақлангач, беморнинг яралари обдон газак олади. Учинчи давр энг оғир давр: савалаш яна давом эттирилади, касал фарёд қилади, хаёлидаги орзулари, “дунёси” аста-секин парчалана бошлайди. Кейинги муолажалар касални хушёр торттиради, энди у калтакка ўрганиб қолади, хатто калтак хумор ҳам қилиб туради. Шовқин муолажасидан ҳам фойдаланилади, яъни кучли фарёд овозларини тинимсиз эшитиш касални фарёд чекишга ундайди. Шундан кейингина, у учинчи касал каби ўзини яхши ҳис қила бошлайди, у каби фақат қуллуқ қилади ва қориндан бошқа гамни туймайди.

Манзарага диққат қилинг: аввалги қатъиятли, бош эгмайдиган инсон ваҳшийлик, ёвузлик қамчиси остида ўзлигидан айрилди, фақат ейиш-ичиш ҳақида ўйлайдиган махлуққа айланди!

Тоталитар тузумнинг мазмун моҳиятини фош этувчи ушбу манзаралар инсон қадри-ю, ҳақ-ҳуқуқлари муттасил топталган шароитда, инсон қадри сариқ чақалик қиммат касб этмайдиган, адолат поймол қилинган, ёвузлик ҳукмрон муҳит манзарасини ҳаққоний гавдалантириб турибди. Бу тузум қамчисини тутганлар ҳам, уни яратган назариётчилар – мафкура ижодкорлари ҳам энг ёвуз кимсалардир. Улар одамларнинг фарёдидан ҳузурланувчи, мана шу лаззатсиз яшай олмайдиган ёвуз махлуқнинг ўзи. Хивчин, тош

ётқизилган йулак, темир эшиклар: тер, қон ва йиринг иси, хатто даҳлиздаги ботаётган қуёш тасвири – бадий деталларнинг бари разолатга тула ёвуз муҳит, жаҳолат ботқоғига ботган тузум ҳаётининг ички мазмунини тула идрок этишимизга ёрдам беради. Хароба кўринишида қурилатган янги шифохона иншоотлари ундаги беморлар руҳиятини ифода этади. Суқротона қиёфаси, миқти жуссаси, одамга доимо илиқ ва синовчан тикилиб турадиган профессор маҳобатли ёвузликни “усти ялтироқ” шаклда тутиб турган жамият бугуни ва келажакнинг яратувчиларидан бири. У яратган бино улкан ва баҳайбат. Хатто қуёш ҳам бугун шаҳарчани ёритишга энди ожизлик қилишини билгандай шифтга томон чекинмоқда; гумбаздаги осиглиқ соат тўхтаб қолган; оёқ остидаги ҳазонлар худди муолажа қилинган касалларнинг мунгли инграшидек овоз беради. Ҳеч шубҳасиз бу – ҳалокатга маҳкум тузумнинг қиёфаси! Ёзувчи маҳорати шундаки, у мазкур қиёфа ортини бор даҳшати, мазмун моҳияти ила гавдалантириб бера олган.

“Қора китоб” тимсолига уйғунлик касб этган айни шу макон ичидаги рамзлар, образлар инсониятни ҳалокатга олиб боровчи зулм ва зўравонлик, ёвузлик ва қабоҳат ҳукмронлигига қарши курашга даъват этади. Зотан, ҳар қандай курашни инсон энг аввало ўз дунёсини тозартишдан бошламоғи лозим. Ёвуз туйғулардан қутилиш эса осонлик билан юз бермайди.

Инсоният тарихи бунга ёрқин мисол бўлади. Даврлар бири иккинчисидан ўзмоқчидай шитоб билан ҳаракат қилади, тинимсиз ўзгаради. Бадий тафаккур ҳам шундай. Ўзгаргани сайин бадий тасвир имкониятлари ҳам гоҳ кенгаяди, гоҳ тораяди, тинч турмайди. Шу тариқа ҳар қандай миллий-бадий тафаккур биридан кейингисига ўтувчи босқичлар эволюциясидан ташкил топа боради. Ана шу тадрижий давомийлик илғаб олинса, миллий-бадий тафаккурнинг яхлит бир жараён эканлигини тасаввур этиш осон кўчади. Мазкур яхлит жараён ичидаги бадий тафаккур эволюцияси

босқичларини аниқлаш учун эса қўлланилаётган бадий тасвир воситалари тадрижини урганишга тўғри келади. Чунки ижодкор шахс дунёни, инсонни қандай идрок этса, шунга яраша бадий тасвир воситаларидан фойдаланади, янгиларини кашф этади.

Асл касби инсоншунослик бўлган адабиёт ҳамма даврларда ҳам инсонни эъзозлаган. Ўзбек реалистик насри бундан мустасно эмас, албатта. Бироқ, бугунги давр адабиёти ва санъатининг бош хусусияти инсонпарварлик туйғусининг ҳар қачонгидан чуқурроқ, кенгроқ ва юксакроқ даражаларга чиқиши билан ифодаланади. 80-йилларнинг аввалида ўзбек қиссачилигида худди шундай кўтарилиш кузатилган. Тасвирланаётган қаҳрамонга шахс сифатида эътибор кучайди, яъни инсоннинг шахслик аъмоли бадий тадқиқ объектига айлана бошлади. Инсонпарварлик, шахспарварликда намоён бўлди. Шахс феноменини тадқиқ эгишга уриниш интеллектуал қаҳрамон образларининг яратилишига, шунинг баробарида бадий тасвир воситалари доирасининг кенгайишига олиб келди. Табиий, реалистик миллий бадий тафаккур бундай миқёсга дабдурустан эришмади, албатта, балки етук шахслик мартабасининг ибтидоси бўлиш оддий инсоният қадр-қиммати, нафсониятни англашга уринишлардан бошланди. Ёзувчи Назар Эшонқул қиссаларида бу кўриниш ўзига хос тарзда бўй-баст кўрсатиб бораётир. «Уйғониш бадийяти инсонни жўн ва юзаки тушунишдан, уни бир ёқлама талқин этишдан воз кечди»¹, – деб ёзади филология фанлари номзоди Хуршид Дустмуҳаммад, – ўзбек қиссачилигида бу ўзига хослик насиҳатбозликдан қутилишда ўз ифодасини топди. Мисол учун «оқпадарлик – ёмон», ичкиликбозлик, порахурлик – иллат» сингари «гоя»ларни тарғиб этувчи қиссалар ўз қадр-қимматини йўқотди. Ишлаб чиқариш мавзусидаги жасоратлар мадҳи ўрнини қаҳрамоннинг шахс сифатидаги камолини излаш тасвири эгаллади. қаҳрамонларнинг ижобий ёки салбийлигини белгиловчи мезонлар узгарди. Қаҳрамон шахси, руҳий олами, шуури

¹ Дустмуҳаммад Х. Уйғониш жозибаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1996. – 16 февр.

тасвирига мойилликнинг кучайиши ҳикоя ва қиссаларнинг сюжет қурилишини, тасвир маромини, зиддиятлар табиатини янгилади”.

Бу хусусиятлар ўзбек адабиётига модерн оқимининг кириб келишига туртки бўлди. Сўнги йилларда жаҳон модерн адабиёти ва унинг миллий адабиётларга дахлдорлиги борасидаги мулоҳазалар тез-тез оғизга тушмоқда. Албатта, мазкур фикр бежиз эмас. Гап шундаки, биз юқорида қисман таҳлил этишга ҳаракат қилган Назар Эшонқул асарларида халқнинг теран илдизига эга бўлган, инсон тафаккурининг илк бадий мевалари ҳисобланган мифлар, унинг тасвир воситалари, анъанавий шакл билан бир қаторда жаҳон адабиётининг модерн оқими ҳам уйғун ҳолда ўзига хос тарзда мужассам бўлганлигини кузатдик. Х.Дўстмуҳаммад «Уйғониш жозибаси» мақоласида бу тўғрида фикр билдираркан, қуйидагича таърифни келтиради: «Адабиёт таъсир жугрофиясининг бу қадар кенгайиб бораётганига жуда табиий ва қонуний ҳол сифатида қарамоқ лозим. Зеро, бу ўзбек бадий тафаккурининг умумбашарий бадий тафаккур симфониясига қушила олишидан, шунга маънавий ҳуқуқи борлигидан далолат беради. Борди-ю, ушбу таъсир тақлид даражасидан нарига ўтмаса, ҳикояларимиздаги янгиланишларга катта умидлар боғлаш қийин эди. Ишонч билан айтиш мумкинки, уйғониш даврида яшаётган ўзбек ҳикоячилиги дунё бадий тафаккурининг энг илгор тамойиллари хазинасини бойитишга ҳисса қўшмоқда».¹

Шу ўринда модернизм атамасига изоҳ бериб ўтмоқ жоиз. “Модернизм” (французча – *moderne* – энг янги, замонавий) атамасининг XX аср аввалида гарбий Европада пайдо бўла бошлаган футуризм, экспрессионизм, имажинизм, унанизм каби бадий оқим ва гуруҳларнинг юзага келиши билан боғлашади.² “Модернизм”ни айрим адабиётшунослар аниқ топиб ишлатилган атама эмас, дейишади. Уларнинг фикрича, “модернизм”нинг луғавий маъносидан

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1996. – 16 февр.

² Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1996. – 2 февр.

келиб чиққанда, ҳар қандай давр ўзининг “энг янги”, “замонавий” бадиий оқим ва гуруҳларини пайдо қилиши мумкин. Марксча адабиётшуносликда “модернизм” “декаданс” атамаси билан бир маънода қўлланиб келинган. Аслида эса “декаданс” (французча – *dekadence* – тушқунлик) ўтган XIX асрнинг 80-йилларида юзага келган: ўша йиллар Парижда “Декаданс” номли журнал чиқа бошлаган, “декадант” атамаси ҳам аynи шу йиллари бўлиб ўтган адабий мунозараларда кенг қўлланилган. Бу атамаларнинг асосий фарқи шундаки, “декадант”лар ўзларидан олдин ўтган адабий оқимлар билан боғлиқ ҳолда юзага келган бўлса, “модерн”чилар ўтмиш билан алоқани узиб, янги замонга мос “модерн” санъатини яратишга киришишган. Шу боисдан ҳам “модерн”ни “энг янги”, “замонавий”дан кўра кенгроқ маънода, буткул янги, гайрианъанавий, олдингилардан фарқли ҳодиса сифатида талқин этишган ва адабий термин сифатида қўллашган.³

“Модернизм” атамаси ҳозирги замон гарб санъатшунослигида бемалол қўлланиб келинади. Бу оқим гарб санъатининг юзага чиқишида, аслида бир-бири билан алоқада бўлмаган, Европанинг турли мамлакатларида яшаган, ҳар хил миллатга мансуб ёзувчи, шоир, мусаввирлар томонидан турли вақтларда ташкил этилган, уюштирилган, ҳаракатга келтирилган оқимлар, тугарақлар, гуруҳларнинг интилишлари самарасидир. Масалан, кубизм Францияда, футуризм Италияда, дадаизм Швейцарияда пайдо бўлган. Уларнинг барчасига хос етакчи жиҳатлардан бири гайриреалистик ижод усулидир. Барчасини умумлаштирувчи ягона атама эса «модернизм». Бу атаманинг назарий, умумфалсафий асосларини А.Шопенгауэр, М.Штирнер, С.Керкогьер, Ф. Ницше, А.Бергсон каби файласуфларнинг ижодий мероси билан боғлашади.

³ Шарафиддинов О. Модернизм жун ҳодиса эмас // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2002. – 7 июнь.

Модернизм оқимига хос айрим тасвир ва талқин элементларининг ўзбек адабиётига кириб келишини шоир Баҳром Рузимуҳаммад қуйидагича изоҳлайди: "Модернизмни реализмга қарши қўйиб бўлмайди. Модернизмга реализм сувратидаги социал реализм оқимигина қарши қўйилган. Эндиликда аста-секин адабиёт сиёсатдан ҳоли бўлмоқда. Чунончи, адабиётнинг ўз «сиёсати» мавжуд. Адабиёт инсон руҳий олами узра сиёсат юргизади – руҳ оламидаги жисмлар орасида интизом урнатади. Қадим-қадимдан шундай бўлиб келган. Суфийларнинг кўнгил парвариши таълимоти бежиз кун тартибига чиқмаган бир маҳаллар. Биз шу йўлдан юрмоғимиз лозим. Бу йўл маънавиятимизни юксакликка олиб чиқади, бу йўл миллатимиз юрагини, шарқона кечинмаларини боболаримиз маънавиятига омухта этган ҳолда жаҳон илм аҳлига кўз-кўз қилади"¹.

Дарҳақиқат, шоир таъкидлаганидек, инсон руҳий ҳолатини тафтиш этувчи, унинг ўзлигини, "мен"ини кашф этишга қаратилган ва бутунги кунда модерн адабиёти деб номланаётган услубий йўналиш Шарқнинг ушкан тафаккур қудрати билан яратилганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу ҳақда ёзувчи Назар Эшонқул фикр билдирар экан, халқимизнинг қадимий ижод намуналарини юқори баҳолаб: "Туркий халқлар асотир ва эпосининг таъсир кўлами шу даражада кенги, биз ҳатто бунга тасаввур ҳам қилолмаймиз. Агар биз ана шу меросни ўзлаштира олсак, ғарб адабиёти нимадан «озуқланган»ини ҳам, чинакам маънодаги адабиёт ўзи нимадан иборат эканлигини ҳам тезда тушуниб етамиз",² – дейди.

Дарвоқе, Назар Эшонқул асарларини ўқиб туриб ёзувчи ижодидаги бўртиқ жиҳатлар айнан халқ мифологияси асосида, унинг ўзагидан руҳ олиб яратилганлигига амин бўламиз. "Шамолни тутиб

¹ Рузимуҳаммад Б. Назарияга бефарқ қараяпмизми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2001. – 7 дек.

² Эшонқул Н. Ёшлар насри ўз йўлидан боради // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2000. – 4 авг.

булмайдиган"даги Байна момодек матонатли инсонлар, "Хароба шаҳар сурати"даги паришон йигит, ўз таназзулини сезмаган сайловга номзоди қуйилган шоир, унга қарама-қарши тарзда ўз мағлубиятини сеза туриб, бунга кўниккан профессор, "Хаёл тузоғи"даги алдов ва мақсадсизлик устига қурилган бу дунёдан воз кечган Воқиф, инсон миясини таомига айлантирган "Тўзон"даги махлуқларга уруш очиб, ўзи ҳам унинг домига тушган ёзувчи йигит, "Лаззат ортида қолган юрак"даги каби йўқлик ва номатълумлик, пуч гоёларга берилган талабаларнинг уй-хаёллари, орзу-армонлари, кечинмалари, ҳис-туйғулари акс этган бир қатор ҳикоялар дунёга келдики, улар Хуршид Дустмуҳаммаднинг таъбири билан айтганда бугунги "уйғониш бадиятининг" нодир намуналари сирасига киради.

"Ҳар бир миллат ўз уйғониш даврини ўзига хос йўсинда бошдан кечирган", - деб ёзади таниқли бадиятшунос файласуф А.Лосев ва уйғониш бадиятининг бош аломатларидан бири қадимги қадриятларга ташналикнинг кучайиши эканини таъкидлайди.¹ Инсоният тарихидаги энг кўҳна қадриятлар табиат қонунларига уйғунашиб кетиши билан фарқланади. Бу улкан ҳақиқат Назар Эшонқул яратган қиссалар ва ҳикояларда ўзига хос талқинини топди. Айниқса, ўзбек халқи табиатидаги энг қадимий ва энг табиий туйғу киндик қони тўкилган она заминга муҳаббат туйғуси ҳисобланади. Биламизки, Назар Эшонқулнинг "Озод қушлар", "Маймун етаклаган одам", "Тобут", "Хаёл тузоғи" каби кўплаб асарларида айнан озод ватаннинг озод соҳиби образлари туркуми яратилган эди.

Ватан мавзусига муносабат ўзбек адабиёти учун янгилик ёки фавқулодда ҳодиса эмас, лекин шуни айтиш керакки, биз назарда тутаятган бугунги давр ўзбек қиссачилигида она Ватанга садоқат туйғуси ақл-идрок билан англаingan, таҳлилдан ўтказилган интеллектуал салоҳият даражасига кўтарилди. Ватан тушунчаси давр талабларидан келиб чиққан ҳолда қайта идрок этилди, бу тушунчани

¹ Лосев А. Ф. Сочинение. Т. 1. - М., 1968. - С. 70.

ҳар ким ўзича кашф этмай туриб кишини том маънодаги инсонлик мартабасига ҳам, ватанпарварлик салоҳиятига ҳам етиша олмаслиги аён бўлди. Санаб ўтилган Назар Эшонқул асарларига хос психологик таҳлилнинг, ўз-ўзини тафтиш этишининг – муросасиз руҳий коллизия кучлилигининг бош сабабларидан бири ҳам шунда деб ўйлаймиз.

Ўтмишни, Ватанни, жамиятда юз бераётган ўзгаришларни таҳлилий идрок этиш даражасига кўтарилиши учун сермушоҳада тафаккур зарур. Адиб асарларининг иккинчи кашфиёти ана шунда, яъни тафаккурли кишилар образини яратишга уринишда кўринади. Айни пайтда, инсон фожиасининг туб илдири фикрсизликда экани, ўзлигини англамаган банд на дунёни, на давлатни англамоққа қодир экани теша тегмаган тимсоллар орқали тасвирланади. Шуни таъкидлаш лозимки, қаҳрамон шуурини таҳлил этишга киришган ижодкор замондош инсон ботинида ҳам ёзувчи “қадами” етмаган ҳудудларнинг мавжудлигини кўра олгани ва уни забт этишга чоғланганлиги билан эътиборлидир. Назар Эшонқул қиссаларида дунёни, инсонни қайта назардан ўтказар экан, шахс эҳтиёжлари ва манфаатларини биринчи ўринга қўяди. Ҳар қандай қадрият шахс манфаати нуқтаи назаридан баҳоланади. Бундай ҳолларда инсоннинг, шахснинг энг нозик, энг бокира кечинмалари ҳам тарихий ҳодиса аҳамиятига тенг кўринади. Зеро, дунёни ва инсонни қайта таҳлил этишга киришган лирик қаҳрамон инсон шуури ва қалбидаги энг хусусий хилқатларга ҳам тап тортмай кириб бораверади. Бу энг эрка туйғу ва истакларни ошкора қилиш жоизми? Ёзувчи ҳам шоир каби ножоиз деб иккиланмайди, балки қандай туйғу мавжуд экан, ҳаммасини сездиришга ҳаракат қилади, яъни мавжуд кечинмаларни, изтиробларни бадийий мушоҳада ва мулоҳаза мавзусига айлантиради. Бундан ташқари шуни эътироф этиш керакки, Назар Эшонқул қиссалари тили ўзига хослиги билан ажралиб туради: асар қаҳрамонларининг ижобий ёки салбий қаҳрамон эканлиги ёзувчи тилидан эътироф этилмайди. Аксинча, ёзувчи бу юмушни ўқувчининг

ўзига қолдиради. уни мушоҳадага чорлайди. Умуман олганда, асарда кимлар улугланаётгани, қораланаётгани купинча бевосита эмас бавосита ифодаланади. Мажозий, кўчма маъноли тасвирлар, таъриф тавсифларга тез-тез мурожаат этилиб, уларнинг устуворлиги таъминланади. Энг муҳими, тасвирлардаги мажозлар, кўчма маъноли бирикмалар қаҳрамонларнинг бетакрор руҳий дунёсини ёритишга хизмат қилган.

Воқеа-ҳодисаларни, асар моҳиятини турли рамзлар, тимсоллар орқали очиб бериш ёзувчидан юксак маҳорат, истеъдод ва билим талаб қилади. Шу жиҳатдан Назар Эшонқул яратган ҳикоя ва қиссалар юксак чўққини забт этган, десак муболага бўлмайди. Ёзувчининг ўзи бу жиҳатга тўхталар экан, шундай дейди: "Мифлар инсон тафаккурининг илк бадиий мевалари. Оламни рамзлар, тимсоллар орқали тасаввур қилиш бу ижоднинг бошланиши эди. Инсон табиати ташқи оламни рамзлар орқали қабул қилишга мослашган. Одам ҳиссиёти ҳар қандай ҳодисанинг ўзини эмас унинг рамзини қабул қилади. Мифлар яратилган даврда ҳиссий шуур-идрок биринчи ўринда эди ва уларнинг тили ҳам рамзлар тили бўлиб қолди. Бироқ инсоният тараққиёти ақлий идрокни биринчи ўринга олиб чиқди, шуурий ҳиссий идрок онг ости ҳисларига айланди. Фрейд ижодкорлик – айнан ақлий идрокдан эмас, дастлаб ҳиссий, шуурий идрокдан пайдо бўлади, шоирлик ҳиссий идрокнинг онг юзига қалқиб чиқишидир, деб тушунтиради. Шу маънода Фрейд ҳам Юнг, Хайдеган, Фромм ҳам инсон "мен"и мифлар яратилган даврдаги «мен»дан фарқ қилмайди, дейишади"¹.

Бугунги насрдаги янги жараёнлар, маънавий, шаклий-услубий изланишлар кўпроқ Назар Эшонқул яратаётган қиссалар ва ҳикояларда ўзига хос тарзда акс этмоқдаки, у ёзувчи таъкидлаганидек, ўтмиш аждодларимиз яратган қадимий адабиётдан куч олаётган бўлса, ажаб эмас.

¹ Эшонқул Н. Уйғониб тараддуди // Ўзбекистон адабиёти ва санъати – 1992. – 18 сент

Адабиёт – сўз санъати. “Зеро, ундаги сўз бамисоли чўтдир”. ҳақиқий санъат асари сўзнинг қудрати, унинг жозибаси билан дунёга келади. Сўз илоҳий, унга хиёнат қилиб бўлмайди. Ёзувчи Назар Эшонқул яратган қиссаларга воқеалар талқини важдан эмас, сўзнинг салмоғи нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, адабнинг барча асарларидаги сўзлар ўқувчига қаҳрамонларнинг турфа ҳолатини, яшаётган муҳитини, кечинмаларини мураккаб ўзгариш, тебранишлари билан тасаввур этишга имкон беришини таъкидлашга тўғри келади. Қиссаларда “деди-деди” суҳбатлашувоқеалар баёни йўқ. Аксинча, одамни уйлашга ундайдиган, ҳар бир сўзнинг ортидан катта бир манзили макон, тирик одам тақдир, улар яшаган, ижод қилишган ва ҳаётга, яшашга чорлашган. Назар Эшонқулнинг “Оғриқ лаззати” ҳикояси ҳам яшашга чорлайди, азобларга мардонавор бардош беришга ундайди. Асарда тасвир этилган назоратчилар ҳам инсонларни ташкил этади. Зеро, бу дунёда инсонга азоб берувчи, уни қийновчи мавжудот, ҳеч шубҳасиз инсоннинг ўзидир. Назоратчилар таъбир жоиз бўлса, амалдорларнинг, бюрократ хужаларнинг тимсолидир. Оғриқ ва азоблар эса дунёни англаш, унинг моҳиятига етиш тимсолидир.

Бугун инсон онги-шуури ўзгарди. Унинг дунёқараши, мушоҳадаси, ҳаёт тарзи ҳам янгиланди. Бу жараён адабиётда ҳам ўзига хос кўриниш олди. Бадий тафаккурда юз бераётган ўзгаришлар ҳикоя тарзига мутлақо янги ислоҳлар киритди. Бадий тасвир воситаларидан фойдаланиш имкони кўпайди. Натижада, батафсил тасвир, баён ҳажмининг ортиши кузатилади. ҳикоя сюжети ва тўқимасини воқеа-ҳодисалар эмас, балки бадий тимсоллар, рамзлар, ташбеҳлар ташкил эта бошлади. Муайян оҳанг, ритмлар уйғунлиги воситаси билан кайфият уйғотувчи – мусиқа асарларига монанд асарлар яратила бошлангани ўзбек реалистик насри бинобарин, ўзбек қиссачилиги учун янги ҳодисадир. Бундай изланишлар ўзбек қиссачилиги бадий тафаккурининг юзага келиши,

шаклланишида айти жаҳон адабиёти илгор намуналарининг таъсири бекиёслигидан дарак беради.

Демак, ўзбек қиссачилиги ўзига хос услублар орқали ривожланмоқда, бу ўзбек насрининг умумбашарий бадиий тафаккур симфониясига қўшила оладиган миллий ва умуминсоний оҳангларга эгалигидан далолат беради. Айти чоғда, ўзбек ёзувчиларининг модерн адабиёти анъаналаридан фойдаланишлари орқали ўзбек миллий бадиий тафаккури имкониятлари ҳисобига жаҳон адабиёти ҳам бойиб бораётганлигини кўрсатади. Аниқроғи, Шарқ ва гарбнинг уйғун жиҳатлари адабиётда ҳам эстетик уйғунлик кашф этилишига асос бўлди. Миллий қадриятлар билан умуминсоний қадриятлар уйғунлигидан юзага келган ўзбек қиссаларига хос эпик тафаккур тарзи эса янги ҳаётий қаҳрамонларнинг бадиий кашф этилишига таъсир кўрсатди. Айти шу хусусият қиссачиликка хос етакчи тараққиёт тенденциясига айланди.

Бадиийт эҳтиросли фикрдан тугилади, ижодкор эса ўз тасаввуридаги гўзалликни бадиий кашф этади – яратади.

Аммо, фожиадан гўзаллик яратиш мумкинми? Фожиявийликка бурканган ҳаёт ҳодисаларидан гўзаллик аломатларини излаш мантиқсизлик эмасми? Бу саволларга ёзувчи Назар Эшонқулнинг “Тун панжаралари”¹ номли қиссасидан жавоб топиш мумкин. “Она-бола беўхшов қилиб ёзилган «Ф» ҳарфига қуйиб қўйгандай ухшайди, гуё «Ф» ҳарфига улардан андоза олишгандай. Улар менга ухшаб бировга фойдаси тегмаётгани ва умуман тегмаслиги ҳақида эзилиб ўйлаб утирмайдилар, лекин чироқни белгиланган вақтдан ортиқчароқ ёқиб юборсанг, бошингда туриб олиб, қаргадай қагиллашни жуда яхши билишади. Уйда ифлос, бесаришта бир ҳолат ҳукм суради, менинг улар билан ҳатто қўшилиб чой ичгим ҳам келмайди; нодонлик ва яқовлик утириб олган юзларига қараб, тоқат қилиб туролмайман. Шу сабабли улар мени ёмон кўришади – умуман улар тушликдан

¹ Эшонқул Н. Тун панжаралари // Ёш куч. – 2004. – 6-сон. – Б. 16-19.

бошқа яна нимани яхши куришаркан?". "Мен бу аёлниң эшикни ёпмай ҳам огирлигидан майишиб кетган сим тўшақда хур-хур ухлаб ётганини кўрсам ҳамиша кўз олдимга ботқоқда ҳузур қилиб ётган семиз чўчка келади"¹.

Фақат ейиш-ичиш ҳирсига тобе одамларнинг лоқайд, фикрсиз, ҳиссиз ҳаётини ёзувчи ботқоқликка ухшатади. Ботқоқлик – бу мақсадсизлик, эзгу ҳиссизлик, идроксизлик, фаҳмсизлик, бекорлик... ўша ботқоқлик ўз устидаги умидсиз одамларни ўз қомига тортиши аниқ. Нима учун одамлар қоронғуликдан ёки қоронғу тундан кўрқибди? Қоронғу тун ҳам инсон умрийинг бир қисми-ку? Аслида ҳаётимиз қоронғу, кўрқинчли, жирканч гафлат тунига айланишидан кўрқиб керак! Ёзувчи бизга ана шу тунни тасаввур қилдиради, унинг бутун даҳшатини ҳис қиламиз: «Атрофимизга гафлат туни чўккан. Ичимиздан чиқаётган ҳид эса гафлат мосликларининг ҳидидир. Ҳафсаласизлик ва кўрқоқлик – булар гафлат тунининг ҳибсхоналари. Биз эса маҳбусмиз. Ҳаёлимиз – ҳибсхонамиз. Бу ҳибсхоналарнинг туйнуқларига умидсизлик панжаралари ўрнатилган. Худди адашган кўршапалақдек биз бу ҳибсхона деворлари аро сору-сор учиб юрамиз, эҳтимол, шунинг учун ҳам бу арзиҳолни «тун панжаралари» деб атагандирман? Бу панжаралар метиндай мустаҳкам, миямизга тун пичоқлари қадалиб турибди...

Мен исмсиз одамман, кимки бу тунда яшаётган бўлса, у исмсиз. Иسمи бор одамнинг қандай бўлишидан қатъий назар, ўтмиши ва келажаги бўлади, недандир умиди бўлади. Исмли одам исми номидан жангга киради. Хўш, мен кимнинг номидан гапирай? Кимнинг номидан?! Исмим йўқ менинг! Пайти келиб, менга кимнидир уйғотиш бахти муяссар бўлса, мен ундан аввало "исминг нима?" – деб сўраган бўлардим. Исмсиз одам эса уйғонмайди"².

¹ Эшонқул Н. Тун панжаралари // Ёш куч. – 2004. – 6-сон. – Б. 17.

² Эшонқул Н. Тун панжаралари // Ёш куч. – 2004. – 6-сон. – 17-бет.

Ҳамма бало шундаки, лоқайдлик, фикрсизлик уч-тўрт одамнинггина фожиаси эмас, балки бу иллат уша уч-тўртлардан юзага келувчи юзлаб, минглаб одамларни мудроқлик қаърига тортувчи мудҳиш қўланка. Агар инсон жисмида завқ, умид, тилак сингари ёруғлик аломатлари яшаса, шунинг ўзи тириклик белгиси. Ёруғлик сўнгган жисм ҳалокатга маҳкум.

Ёзувчи туннинг белги – аломатларига рамзийлик воситасида ана шу каби фалсафий-ҳаётий, мушоҳадаталаб маъноларни жойлаган. Тасаввуримиздаги тун ўзига хос белги сифатлари орқали кўз ўнгимизда намоён бўлади, аммо ёзувчи бизнинг тасаввуримизга ҳис қилинмаган, хали англалмаган бадий умумлашмаларни сиғдиришга эришади. Аниқроғи, тасаввуримиз миқёсларининг кенгайишига таъсир кўрсатади, туннинг янги маъноларини, белги-хусусиятларини кашф этади! Туннинг муаззамлигини, бепоён, қудратли, сеҳрли, маънос ёки жозибали эканини ҳар ким ўзига хос тарзда идрок этади, ҳис қилади. Қисса қаҳрамонлари: “Тун – менинг умрим”, – дейди. Зеро, умримизнинг тунлари чексиз – чегарасиз эмас, уларнинг “темир панжаралар”и бор. Ёзувчи “фикр ўйини” воситасида (тун панжаралари – оддий тасаввур; “юрагим зим-зиё чоғга ўхшайди, мен айтиб берганларим эса бу чошгоҳнинг панжаралари” – кучим ҳосил қилиш орқали тасаввурга янги маъноларни жойлаш; “ҳаётни кашф қилганинг сайин ўзингга ўзинг панжара қуриб борасан” – ҳаёт ҳақиқатини метафора усулида кашф этиш, тасаввурнинг олий нуқтаси!) ана шуни ҳис қилиб, бу ҳақиқатнинг моҳиятини англашимиз учун ўз тасаввурларини рамзий бўёқларга, шайтон, тун, Сулаймон, кампир ва унинг қизи сингари рамзий образларга кўчириб ифода этмоқда. Шуни идрок этамизки, тасаввуримиз тулпори метин панжаралардан хатлаб ўтиб, бизни юксакликка, ҳаёлотнинг тубсиз осмонига элта олади. Ўша юксакликдан қарасанг, “...сендан токи уфққача қип-қизил водий ястаниб ётибди. Водийда худди ўтиб

бўлмас чўққи каби савол аломатлари қад кериб турибди, улардан ҳар бирининг тагида биттадан одам бош қўйганча ўлиб ётибди – гўё бутун умрларнинг хулосаси шудек, гўё бу ўзлари босиб ўтган йўлнинг рамзидек. Ўнгда ҳам, чапда ҳам шу манзара – савол харсанглари ва уларга бош қўйиб ётган жасадлар билан тўлган қип-қизил водий. ғарбдан ҳам, жанубдан ҳам, шарқдан ҳам, шимолдан ҳам одамлар бу ажр водийсига қараб бошларини қўйи солганча секин кириб келяпти. Уларнинг бўйинларига осилган савол қўнғироқлари чор-атрофга мотам бонгидек мудҳиш садо таратиб турибди. Бу нима? Шуми дунё?! Нега у бунчалик тушуниксиз ва аянчли?!¹.

Асардан келтирилган ушбу парча орқали ҳаёт ҳақиқатини тасаввуримизга сигдира бошлаймиз: инсон ҳаёти давомида хилма-хил саволларга жавоб излайди. Юрт равнақи, халқ фаровонлиги йўлида улкан орзу-мақсадлар учун курашиб яшаган инсонлар ҳаётини ёзувчи “қип-қизил водийда савол харсангларига бош қўйиб ётганлар” тимсолига жойлаган. Ҳар икки дунёда улар энг мушкул саволларга жавоб бериш масъулиятини олган буюк инсонлардир. Аммо инсоният рубару келган саволларнинг охири йўқ, қанчадан-қанча умрлар уларга жавоб излаб ўтган, ҳатто охиратда ҳам ечилмаган муаммолар савол аломатига айланиб, одамлар бўйнига илинган. Манзарага эътибор қилинг: “Ҳар тарафдан одамлар ажр водийсига қараб бошларини қўйи солиб кириб келяпти. Уларнинг бўйинларига осилган савол қўнғироқлари чор-атрофга мотам бонгидек мудҳиш садо таратиб турибди. Шахсан мен ўз тасаввуримга шуларни сигдира олдим: ечилмаган муаммолар ёки ҳаёти давомида ҳеч бир эзгу иш қилмаган, лоақал биргина саволга жонини қўйитиб, озгина эзилиб жавоб топишга эришмаган одамлар бўйнидаги қарз – савол қўнғироқчалари мотам бонгидек атрофга садо таратиб турибди., яъни «машҳарда улар яратган қаршисида, унинг ҳақ саволларига қай

¹ Эшонқул Н. Тун панжаралари // Ёш куч. – 2004. - 6-сон. – 18-бет.

тарзда жавоб беришларини билмай бўйинлари эгик, уларнинг аросатда ўтган маънисиз ҳаётлари ҳақида бўйинларидаги қўнғироқчалар сўзламоқда..."

Ёзувчи шу тариқа рамз тимсол; (савол харсанглари, савол қўнғироқчалари), ранг-рамз; (қора тун панжаралари, қип-қизил водий)дан фойдаланиб тасаввуримиз миқёсларини кенгайтиришга эришган, ҳис қилиб тасаввур этганларимиздан эса янги маънолар, кўламли бадий умулшмалар кашф этишга эришган. Бинобарин, ёзувчининг ўзи таъкидлаганидек, "тасаввур – идрок, заковат ҳидидир. Бу ҳид ҳамманинг ҳам димоғида уф уравермайди". Биз эса бу ис чинакам истеъдод ҳароратидан таралгувчи ҳид десак, муболага бўлмайди.

Чинакам истеъдод эгаси фожиавийликни тасвирлар экан, унинг акси – эзгуликни, гўзаллик тантанасини улуғлашга эришади.

Ёзувчининг ўзига хос тасаввурлар дунёсига сингиб кетган гўзаллик аломатларини "Озод қушлар"¹ номли ҳикоясидаги «Сен» ва «У» орқали янада ёрқинроқ ҳис қилиш мумкин. Ҳикоя қуйидаги тарзда бошланади: "XX аср мўъжизалар асри эканлигига сен ҳам ишонардинг. Сен ҳам бу асрдан мўъжиза кутиб яшардинг... Сен мўъжизасиз ҳам бахтли эдинг. Ер юзидаги миллионларча одамлардек осойишта ҳаёт кечирардинг. Ҳар ҳафтанинг сўнггида ўртоқларинг билан чойхоналарга, истироҳат боғларига борардинг. У ердан кайфиятинг кутарилиб, баҳри дилинг очилиб қайтардинг. Бироқ негадир ўз ҳаётингни ўзгартирадиган, шавқу завқ олиб келадиган мўъжиза кутиб яшардинг"².

Ҳа, қандайдир гайриоддий мўъжиза юз бериб, барча орзу-истаклари бир зумда амалга ошиб қолишини истайдиган одамлардан кўра мўъжизани ўз қўлларим, ўз кураш – интилишларим, заҳматли меҳнатим, азоб-уқубатларим билан яратаман, дегувчилар озлиги айни

¹ Эшонқул Н. Озод қушлар // Ёш куч. – 2004. – 6-7-сонлар. – Б. 17-20.

² Эшонқул Н. Озод қушлар // Ёш куч. – 2004. – 6-7-сонлар. – 17-бет.

ҳақиқат. Ҳаётини уша саробга тўла ширин орзу-умид билан ўтказувчилар эса сон-мингта. Фақат бу сароб ҳаёللар пардасини ҳаётимизда рўй бергувчи жиддий ҳодисаларгина тўзитиши мумкин. Ҳикоя қаҳрамони ҳам ўзига тегишли муъжазгина уйдан айрилгач, уша кичик кулба унинг ватани бўлганлигини англаб етади, уша ўзиники бўлган ватан қадрини ҳис қилади, ёлғизлик, ватансизлик оғриқларини кечиради.

“Сен бу ватансиз қушларга қараб нималарни ўйлаган эдинг? Балким сен уларнинг бежирим ва кескир қанотларига қараб озод қушлар ҳақида ўйлагандирсан? Балки уларга боқиб Ватан ҳақида ўйлагандирсан? Балки туйғуларингни каптарларга айлантириб, узоқ-узоқларга учуриб юбормоқчи бўлгандирсан? Балки сен ҳеч қушларга қараб, уйсиз фақат ўзинг эмаслигингни, оламда миллионлаб уйсиз ва ватансизлар борлигини ўйлаб, ўзингни овунтиргандирсан?”¹.

Афсуски, биз ҳаёлимизни жамлаб, ҳаётимиздан майда, ўткинчи, маънисиз жиҳатларни юлиб ташлаш учун имкон берилган лаҳзаларда ҳам ўзимизни алдаб, юпатиш учун баҳона излаймиз. «Бу кўргуликни кечираётган фақат мен-ми?», – қабилда ўзимизни тинчлантирамыз. Ҳолбуки, ҳеч бўлмаганда хом ҳаёлларимиз алдамчи рўё эканини тан олсаккина, юз берган ҳодиса сабабларини излаб, одил хулоса чиқариш имконига эга бўлар эдик. Ўзлимизни майда, маънисиз эҳтиёжлар, ҳирсу ҳаваслардан озод қилсаккина, озод қушлар каби юксакларга парвоз қилишимиз мумкин. Акс ҳолда, ҳаётимиз шу таҳлит осуда, мақсадсиз туш каби на ибтидо на интиҳо билмай ўтади, кетади!

Ёзувчи Назар Эшонқулнинг биз таҳлил қилган ҳар икки асарида ҳам муайян бир фикр илгари сурилмайди, балки ҳодиса, ҳолат тасаввур қилдирилади, аниқроғи, манзара бизнинг тасаввуримизга жойланади, фикрлашга эса йўналиш берилади. Мазкур асарлардаги тасвирлар сермаъно, сероҳанглиги билан диққатни тортади. Ҳар бир

¹ Эшонқул Н. Уша асар. – 18-бет.

ўқувчи китобхон ўз тасаввур ва идроки сигимиға монанд хулосаға келади. Энг муҳими, ёзувчи қўлаган тасвирлар, таъриф тавсифлардаги мажозлардан қаҳрамонларнинг сирли, жозибали, мураккаб ва бетакрор руҳий дунёсини ёритишда фойдаланган, натижада, салмоқли натижаларға эришган. Шу жиҳати билан ёзувчи Назар Эшонқул яратган асарлар Мустақиллик даври ўзбек қиссачилигининг айрим хусусиятларини намоён этади.

Ёзувчи Шодиқул Ҳамронинг “Қора кун”, “Қақнус қанотидаги умр” қиссаларини ҳам мустақиллик даври ўзбек насрида яратилган яхши асарлар сирасига киритиш мумкин. Мазкур қиссалар ҳам ўзбек адабиётига саксонинчи йилларнинг иккинчи ярмидан кириб кела бошлаган рамзий-тахайюлий тасвир услубига мансуб. Бугунги кунда Шодиқул Ҳамро ҳам Назар Эшонқул, Олим Отахон, Хуршид Дўстмуҳаммад каби бир қатор ёзувчиларимиз сафида туриб ушбу оқимнинг талаб ва мезонларидан келиб чиққан ҳолда асарлар битмоқда. Шодиқул Ҳамронинг “Қора кун” қиссасида кўпроқ бутунги Лотин Америкаси адабиёти анъаналарининг таъсири сезилиб туради. Ҳатто, асарнинг баъзи уринлари Нобель мукофоти совриндори Г.Г.Маркеснинг “Ёлғизликнинг юз йили” асарини эслатади.

Шодиқул Ҳамронинг бу қиссасидаги воқеалар тасвири реалликдан йироқ. Асар сюжети тахайюлий воқеалар устига қурилган. Асарнинг гоёси ҳам ганж каби яширин. Бу қиссада ҳам кўп маънолилик нуқтаси кучли. Шунинг назарда тутган ҳолда, унинг қуйидаги таҳлили ҳам нисбийдир. Зеро, полифоник асардан нимадир олиш, уни тушуниш ўқувчининг қувваи ҳофизасига боғлиқ.

Қиссада воқеалар тизимининг уч силсиласи мавжуд. Биринчиси, бир йил аввалги қаҳрамон ва очарчилик. Иккинчиси, тобутнинг йўқолиши билан боғлиқ воқеалар. Учинчиси, жинни қизнинг ҳаёти. ҳар учала чизик бир-бирини ёритади, тўлдиради. Улар алоҳида-алоҳида ҳолда ўз маъносига эга бўлгандек, умумлашган ҳолда ҳам ўзгача бир маъно касб этади.

Асосий сюжет чизиги тобутнинг йўқолиши билан боғлиқ воқеалар тизимидан ташкил топган. Чекка тоғ қишлоқларининг бирида тобут йўқолади. Бу қишлоқ дунёдан узилиб қолгандек чеккада ва дунёдан деярли беҳабар эди. Қишлоқда ҳеч қандай ғайриоддий ҳодисалар бўлмаган ҳисоб. Фақат, анча олдин ўз-ўзидан ўт чиқиб тегирмон ёниб кетган ва яна ўша йўқолган тобут турган масжиднинг етти устунидан бири ўз-ўзидан қулаб тушган. Энди эса тобут йўқолди. Тобутнинг йўқолиши бутун қишлоқни саросимага солиб қўйди. Ҳамма тобутни кимдир ўтирлаб кетган деб ўйлайди. Бироқ: “Шу кун қишлоқ ҳар доимгидек тинч ва осуда эди. Одатдан ташқари, кўнгалга шубҳа ва гулгула соладиган бирон воқеа содир бўлмаган, четдан ҳам қандайдир нотаниш кишилар келиб кетганига ҳеч кимнинг кўзи тушмаган эди”¹.

Хуш, ёзувчи бу воқеаларни келтириш билан нима демоқчи? Келинг, бу саволга жавоб бериш учун рамзларнинг тагида қандай маънолар яширин эканлигини билиб олишга ҳаракат қиламиз. Тегирмон – бу ун чиқарадиган, яъни нафс эҳтиёжларини қондирадиган восита, унинг ёниб кетиши нимани ифодалайди? Шу уринда халқимизнинг “нафсинга ўт тушгур” ва “нафсинга ўт кетганми?” каби ибораларини эслаш лозим. Нафсга ўт кетиши, нафснинг ҳакалак отиши – нафсни жиловлай олмаслик демакдир. Юқоридаги халқ ибораларидан айнан шу маъно англашинулади. Демак-ки, қишлоқнинг одамлари “нафсига ўт кетган”. Иккинчи рамз бевосита бу рамзни тўлдиради, яъни масжид Оллоҳнинг уйи, кўнгал ҳам Оллоҳнинг уйи. Масжид устунининг йиқилиши кўнгалдаги имоннинг қулаши. Зеро, кўнгал иморатининг устуни – иймон ва эътиқоддир. Юқоридаги иккала рамз ечими топилганидан сўнг учинчи рамз ўз-ўзидан ечилади. Нафсга ҳирс қўйиш имоннинг

¹ Ҳамро Ш. Қора кун // Ёшлик. – 1995. – 5-сон.

сустлашишига олиб келади, оқибатда, охират куйиб кул бўлади. Тобут бу охират тимсолидир.

Қиссадаги кейинги воқеалар тизими гўёки, бу ҳақиқатларни изоҳлайди. Тобут йўқолишидан олдинги йил қишда жуда қаттиқ қаҳратон бўлиб, очарчилик ҳукм сурган эди. Одамлар очликдан ҳаром ва ҳалолнинг фарқига бормай қуйишади. Сартарошнинг улган эшаги билан боғлиқ ҳодисалар бу фикрни тўлдиради. Қолаверса, икки ўсмир ва уларнинг ўлими, дафн этилиши ҳам қишлоқ одамларининг аҳвол-руҳиятидан дарак берар эди. Нафсга ҳирс қуйишининг яна бир мисоли сомсачи тимсолида берилган. қаҳратон қишдаги очарчиликда одамлар мажбуран ўлакса ейишган бўлса, сомсачи нафс учун бойлик орттириш мақсадида кишиларга ўлаксадан сомса пишириб беради. Одамлар эса ўлаксанинг гўштини мақтаб-мақтаб ейишади.

Қиссада нафснинг ҳакалак отиб, имоннинг сустлашуви, жинни қиз ва унинг тоғаси ўртасидаги муносабат тасвири орқали ёритилган. Ўзбекларда, умуман, мусулмончиликда қиз бола фақатгина тоғага маҳрам ҳисобланади. Қиз бола туғишган акасига ва ҳатто отасига ҳам номаҳрамдир. Шунинг учун халқимиз: «Бир тоға-етти отадан улут», - дейишади. Қиссада тоға ўзининг жиянини зўрлайди. Қишлоқ ҳаёти кундан-кун гайриинсоний ҳаракатлар билан тўлиб боради. Жувозчи ёг сотишда қаллоблик қилади, тобуткаш тобут ясашни обрў деб билади. Болаларнинг ҳаракатлари эса ҳаммасидан ўтиб тушади. Улар Оқтепа деб номланган тепаликка чиқиб ҳамма қушларнинг тухумларини йигиб олишади. Сўнгра қушларни ўз тухумлари билан уришади. Оқибатда қушлар бу қишлоқни тарк этадилар.

Қишлоқдагилар янгитдан тобут ясашади. Бироқ бу тобут ўлик солингач, парча-парча бўлиб кетади. Уни ким парчалаганлиги эса сирлигича қолаверади. Бу воқеаларни қишлоқдаги фолбин хотин сезган эди. У ҳаммасини аввалдан айтиб беради. Офат сомсапазнинг тўйдан сўнг бошланади. Сомсапазнинг тўйи омманинг покликдан юз

угириши эди. Бироқ, Шодиқул Ҳамро қиссанинг ана шу нуқтасини, назаримизда, кунтидагидек ярата олмаган. Гурковни босиб қолган тупроқнинг китобга айланиши ва бу китобда қишлоқнинг бутун тарихи ва келажаги аён булиши «Ёлғизликнинг юз йили» да қўлланган услуб. У асарда ҳам Маконда шаҳри ва Буэндиалар авлоди тарихи шу таҳлид маълум қилинади. Қолаверса, Шодиқул Ҳамро «Қора кун»нинг илк сатрлариданоқ ўқувчини фикрлатади, аммо айна кульминацион нуқтада фикрнинг жадаллашуви йўқолган. Қиссадаги жинни қиз билан боғлиқ воқеалар таъсирчан ёритилган. Шодиқул Ҳамро жинни қиз орқали қишлоқнинг фожиасини курсатиб берган. Қишлоқда ёлғиз жинни қизгина эътиқоди ва руҳиятини пок сақлай олган. У бунга соф инсоний муҳаббат орқали эришган. Жинни қиз чексиз меҳр ва муҳаббат билан яшарди. Қишлоқнинг болалари одам суякларини хор қилишганда, одамзоднинг бош чаногини ёқишганда, жинни қиз ўз сигирининг тўлғоқ азобларига қараб изтиробга тушади, ҳаттоки ўзининг номусини поймол қилган кишига муҳаббат қўяди. Ҳамма қишлоқни ташлаб кетганда ҳам жинни қиз қишлоқда қолади. Чунки офатта қишлоқнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Ҳамма бало одамларнинг ўзида, уларнинг қалбларида яширинган тубанликда эди.

Қисса охирида ҳамма қишлоқни тарк этади. Биринчи бўлиб мулла, мурдашўй ва фолбин кетади. Бунда ҳам ўзига хос маъно яширинган бўлиб, мулла – эътиқод ва имон, мурдашўй – поклик, фолбин – ақл тимсолидир. Улар қишлоқни тунда тарк этишади. қисса ниҳоясидаги оқсоқол ва хотинининг ҳолати ҳам таъсирчан манзараларда тасвирланган. Қишлоқни ҳаммадан кейин оқсоқол тарк этади. Оқсоқол қишлоқдаги энг яхши кишилардан бири. Тобутнинг йўқолиши бежиз эмаслиги, бунда қандайдир илоҳий бир ҳислат борлигини биринчи бўлиб оқсоқол тахмин қилади. Қолаверса, тобутнинг йўқолганини ҳам биринчи бўлиб у сезади. “Аммо оқсоқол бу гал унга (хотинига) лом-мим деб жавоб бермади, зеро, унинг ўзи ҳам қаёқни қора тортиб боришини билмасди. У чуқур хўрсиниб

қўйди-да, бошини ҳам қилиб кунчиқар томонга қараб имилаб йўлга тушди. Хотини ҳам чор-ночор унинг изидан юрди”.¹ Шодиқул Ҳамронинг “Қора кун” қиссаси қатор фазилатлари билан китобхонлар эътиборига тушди, айти чоғда асарнинг камчиликлари ҳақида ҳам фикрлар билдирилди. Масалан, қиссада сюжет қурилиши айтарлича муваффақиятли чиқмаган. Аниқроғи, қаҳратон қишдаги очарчилик воқеаси асосий воқеа билан етарлича боғланмаган. Натижада бу қусур асарнинг равон ўқилишига ҳалақит беради. Қолаверса, қисса бу уринда ҳам «Ёлғизликнинг юз йили»ни ёдга солади. Шунингдек, асарнинг баъзи уринларида рамзлар етарлича бадий сайқал топмаган.

Бутуннинг қиссалари ранг-баранг услубий изланишлар натижасида эпик кўлам миқёсларини кенгайтириб, ўзбек насри тараққиётини таъминламоқда. Мустақиллик даврида яратилган қиссалар ижтимоий воқеликни тасдиқлаш ёки инкор қилиш эмас, уни бор зиддиятлари билан ҳаққоний тасвирлаш тенденцияси ўзбек насрида барқарор ижодий тамойилга айланганлигини кўрсатмоқда.

¹ Ҳамро Ш. гора кун. гисса // Ёшлик. – 1995. – 5-сов.

ЎЗБЕК РОМАНЛАРИДА ШАХС ФОЖИАСИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Ўзбек романнавислари замондошимиз образини яратиш орқали ўз ҳатти-ҳаракатларини, фаолиятини ҳатто ҳис-туйғуларини ҳам ақл-идроки ила мулоҳаза қилиб, ўз-ўзини тафтиш этувчи – аналитик образлар воситасида бутуннинг дарду изтироблари моҳиятини очишга ҳаракат қилаётирлар.

Инсон кўнглини англашнинг янги шакл ва воситаларидан фойдаланишга интилишни биз истеъдодли ижодкорлардан бири – Улугбек Ҳамдамнинг «Ёлғизлик» номли қисса ва ҳикоялар тўплами (1998), «Тангрига элтувчи исён» шеърый тўплами, «Мувозанат» ва «Исён ва Итоат» романлари мисолида ҳам кузатамиз. Ёзувчининг ҳар бир асари қатидаги моҳият унинг сарлавҳасиданоқ англанади. Инсон ҳамиша ўз эҳтиёжларини қондириш учун интилади. Бутун ҳаёти шу эҳтиёжларга «қул» қилингандай. Муносабатларига зид ҳолатлар юзага келганда у яраттандан ҳам, ҳаётдан, умридан ҳам нолийди. Ўз истаклари қамрови тору кенг бўлишидан қатъи назар, истак ва эҳтиёжлар нуқтаи назаридан шукур қилиш ўрнига ҳамиша норозилик устунлик қилади. Камдан кам одамларгина ҳаётнинг асл маъносини, инсонликнинг маъноси имон, эътиқод орқали ўзликни англаш ва ўзлигини топиш эканини тушунадилар. «Исён ва Итоат» романида ёзувчи айтиши шу жараён, яъни ҳар бир инсоннинг ўз ҳаёти давомида ўзлигини ва яратувчиси бўлиши Олоҳни англаш жараёнида содир бўлиши мумкин бўлган Исён ва бу исённинг интиҳоси Итоатнинг мазмун-моҳиятини ёритишга ҳаракат қилган. Бу асарга адабий жамоатчилик ўз муносабатини билдирди. Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетасининг 2005 йил 20 майдаги сониди мустақиллик даври ўзбек насри таҳлил қилиниб, давра суҳбати иштирокчилари «...бугунги насрий асарларнинг қаҳрамонлари фақат фаолият одамигина эмас, балки ўй ва мушоҳада кишиси сифатида

ҳам тасвирланадиган бўлди. Одамнинг асл моҳиятини фаолиятидагина эмас, балки тин олиб турган ёки уйлаётганда ҳам намоён этиши мумкинлиги бадий тасвир тажрибасига кириб кела бошлади. Шунинг учун ҳам Улугбек Ҳамдамнинг «Исён ва Итоат» романидаги «... Қачонки унинг бағрида гуриллаб ёнган исён гулхани ўчган, гофиллик ҳам уни қийнамай қўйди...қайтага, исён ўрнида тутилган уша кайфият - ўша итоат... руҳида қандайдир маърифат бор эди. Маърифатки, гофилликни, унинг оламини ювиб юборишга қодир... Энди унинг кўзларида, бағрида, бутун борлигида итоат нури ҳоким, итоатки, мислсиз исёндан сўнггина «тўқиладиган, итоатки, исёндан минг кара, миллион кара юксакроққа элтадиган!» «тарзидаги фалсафий мушоҳадалар ўқувчига ўринсиз донолик бўлиб туюлмайдди, балки ўз моҳиятини англамоқчи, ўзини топмоқчи бўлган инсоннинг руҳий тўлғонишлари тарзида таъсир қилади» - каби асосли фикрларни илгари сурдиларки, бу қарашга биз ҳам қўшилиамиз.

Дарҳақиқат, романда инсоният пайдо бўлгандан бери унинг қалбида яшаб келаётган Исён ва Итоат, имону эътиқод масалалари таҳлил ва тадқиқ қилинган. Биламизки, Шайтон Аллоҳга итоат этмагани учун фаришталар сафидан чиқарилиб, жаннатдан қувилган. Аллоҳнинг ҳабиби инсон-чи? Инсон яратган парвардигорининг оғир ва машаққатли синовларига бардош беролмай, унинг амрига қарши борди, натижада унга Исён қилди. Ҳолбуки, инсон Исёндан Итоатга етиб боргунча беҳисоб йўл босиб, хилма-хил синовлардан ўтиши даркор. Итоат майдонига етиб боргандагина инсон барча азоблардан фориғ бўлиб, инсонлик қисматининг моҳиятини англайди ва Итоатга томон юз тутлади. Бу жараён асардаги Акбар қисматида ҳам, устози табиб тақдирида ҳам такрорланади. Ёзувчи хилма-хил тақдирли қаҳрамонлар ҳаётидан сўзлаб, одамларнинг тақдири, дунёқараши бетакрор, бармоқ излари каби фарқли бўлгани билан уларнинг Исёндан Итоатга томон бориш йўллари бир хил эканини таъкидлайди. Ана шу ҳақиқатни гўё ҳаётнинг маъниси, инсонликнинг

маъниси нимада? – деган саволни ўз-ўзига бериб яшайдиган, қалбида адолатсизликлар, ноҳақлигу зуравонликларга қарши исён туйғусини туя олган одамгина тушунади. Шундай одамгина одамликнинг, унга берилган ҳаётнинг ва синовларнинг, яна кўп нарсанинг асл моҳиятини англаб етади. Романдаги табиб образи ана шундай инсонларнинг бири бўлса, Нурмат фақат ўз манфаати учунгина яшовчи кишилар тимсоли. Айни чоғда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ёзувчи бу образни бадийлик ва ҳаётийлик мезонлари асосида маромига етказиб тасвирлай олмаган. Асарнинг гоёсини муаллиф публицистик услубда ёритишга берилган. Турсунбой тақдири билан боғлиқ фожиа ҳам асарнинг гоёвий-эстетик тасвир қамровига, эпик тафаккурига сингишиб кетмаган.

Ёзувчи Луқмон Бурixonнинг «Жазирамадаги одамлар» романи ҳам бадий тилининг жозибадорлиги билан китобхон диққатини тортади. Романда ёзувчи кичик ҳаётий ҳодисани тасвирлаш орқали катта ижтимоий маънавий муаммони бадий тадқиқ қилган. Бу борада ёзувчи ўзига хос йўлдан борган: асар воқеалари қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади, ҳодисалар Самад назаридан ўтказилиб, таҳлил қилинади, ҳукм чиқариш эса китобхонга ҳавола қилинади.

Асар воқеалари тугундан – Ашурнинг қамоқдан чиққанлиги ҳақидаги хабар билан бошланади.

Асарга қамраб олинган воқеалар табиийликни бўғиб бўлмасликни, табиатнинг табиий мувозанатини бузиш оғир фожиага олиб келишни тасвирлашга йўналтирилган. Чўлни уринсиз ўзлаштиришнинг аянчли оқибатлари инсонлар ҳаётига ҳам чанг солганлигини асар қаҳрамонларидан Лолахон тақдири мисолида ҳам кузатиш мумкин. Жазирама чўлга Лола гули ёт бўлгани каби, чўлқувурлар ичида «Фахрий депутат» Лолахоннинг умри, аёллик назокати-ю латофати ҳам чўлдаги қумга тушган сув томчиси каби изсиз, қадр топмай йўқолади. Йигирма уч ёшли бева Лолахоннинг умри хилма-хил мажлисларда ўтади, мавқеи ва амали туфайли у

ҳамиша жиддий қиёфада бўлишга, табиий ҳис-туйғуларини жиловлаб, омма кўз олдида «фахрий депутат» қиёфасига мос қуринишда юришга мажбур. «Жонли қутирчоқ»қа айланиб қолган бу бахтсиз аёл ўз тақдирига кўникиб яшолмайди, табиий равишда бахтга, висолга, инсоний туйғуларга интилади. Улаш агрономнинг ўзига аталган шеърини эшитганда «бир сесканиб» кетади. Унга мажбурлаб ёпиштирилаётган шон-шуҳратнинг оқибати фожиа эканлигини депутат – кампирни кўрганда англаб, даҳшатга тушади. Бир умр бевалик юкини кўтаришга бардоши етмаган Лолахон Самад билан туйғудош бўлишни истайди, аммо яширин хирснинг қурбонига айланади. Бу уринда ёзувчи ижтимоий-маънавий иллатга эътиборни тортади. Шахс фожиасининг юзага келишига оламнинг таъсири: миш-мишлар, фисқу фасодлар, инсонни таҳқирловчи «айбномалар» айти оламон қўлидаги мудҳиш қурол эканини аёвсиз фош этади. Лолахоннинг аянчли қисмати ёлгонларга, сохталикларга тўла ҳаётнинг фожиали хотимасидир.

Хўш, асар чўлқуварлар ҳаётини тасвирлаш орқали табиатнинг табиий мувозанатини бузиш оғир экологик фожиаларга олиб келишини тасвирлашга йўналтирилган бўлса, Лолахоннинг тақдир билан боғлиқ манзаралар, ҳаётини тасвирлар бу муаммога қайси жиҳатдан боғланади? Гап шундаки, ёзувчи Лолахон образи орқали ҳам табиийликни бўғиш ёки унга қарши туриш, табиий ҳис-туйғуларни «сохталаштириш» ҳам инсонга битмас туганмас мусибату фожиалар келтиришини ҳаққоний тасвирлаш орқали асарнинг яхлит эпик тафаккур тарзини яратган. Айти чоғда, ёзувчи Лолахон, Эргаш, Самад каби ўз тақдирига эга инсонларнинг руҳий оламлари ҳам бетакрор эканини, айти «ўзига хос олам»и билангина одамлар шахслик даражасини забт этишлари мумкинлигини ёзувчи Луқмон Бўрихон «Жазирамадаги одамлар»нинг руҳияти таҳлили ва тасвири орқали (гарчи асарда Зумрад каби қиёмига етмаган, фахрий кампир каби схематик образлар учраса-да...) ёритиб бера олган. Шу

жиҳатлари билан ушбу роман ўзбек романнавислари шахс фожиасининг бадий тасвирида маҳоратнинг алоҳида босқичига кутарилиб бораётганликларидан дарак беради. Сўнгги йилларда яратилаётган ўзбек адабларининг хилма-хил мавзудаги романларини таҳлил қилиш орқали китобхонлар миллатнинг дили ва тилида акс этган қувончу изтиробларни ҳис қилишлари аниқ.

ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ

Истиқлол даври ўзбек драматургиясида Шукрулло, Учқун Назар, Ҳ.Умарбеков, Ш.Бошбеков, М.Бобоев, А.Иброҳимов асарларига хос воқеликнинг ижтимоий-маънавий муаммолар билан боғланувчи нуқталарини драматик йўсинда бадий талқин этиш тенденцияси давом этаётганлиги драматург Иззат Султоннинг сўнгги йилларда яратган асарлари, Ш.Бошбековнинг «Тушов узган тулпорлар», «Чоробонлар», А.Иброҳимовнинг «Зўлдор», «Сочқи», «Арра», Ф.Мусаҷоновнинг «Шаҳарлик олифта», Эркин Хушвақтовнинг «Қизил олма» сингари асарлари мисолида кузатиш мумкин.

Яхши биламизки, драматик адабий тур бошқа жанрларга нисбатан мураккаб композиция ва ўта масъулиятли маҳоратни талаб қилади. Драматик асарнинг таъсирчанлигини таъминлашда муаллиф маҳорати билан актёрлар маҳорати бирдай аҳамиятга эга. Айни пайтда, драматик тур воқеаларининг шиддатли ривожини, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ва руҳиятларидаги кучли драматизмни талаб қилади. Демак, асар марказидаги гоя ҳам фикрлар, ҳаракатлар ва туйғуларнинг муттасил шиддаткор ривожланиб боришини тақозо этади. Драмада муаллиф нутқи ёки унинг муносабати очиқ равшан кўзга ташланмайди, балки воқеалар оқими, зиддиятлар, кураш ва ҳаракатларга бирлашиб кетади.

Маълумки, концепция тушунчаси остида санъаткорнинг табиат, жамият, ижтимоий воқелик, инсоннинг ўтмиши ва бугуни, Олам ва

Одам ҳақидаги муайян қарашлари тизими, фикрларнинг гоялар тусини олган силсиласи кўзда тутилади, англашилади. Бадий асарларда давр руҳи, замон пафоси характерлар табиати, психологик жараёнларга, қаҳрамонларнинг фаолиятига сингдирилган ҳолда намоён бўлиб келаётир. Ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир босқичидаги даврнинг мураккаблигию сир-синаотлари бадий образлар ҳаракати орқали аёнлашади. Истиқлол даври драматургиясида ҳам Ушбу қонуниятни кузатиш мумкин. Ҳаёт ва табиатдаги эврилишлар каби инсон шахси, дунёси, интеллектуал ҳолати, даражаси ҳам муттасил ўсиш, ўзгаришда. Кейинги йиллар ўзбек драматургиясида яратилётган хилма-хил образлар тимсолида ҳам замондошимизга хос маънавий, руҳий интеллектуал сифатлар бадий гавдалантирилаётир. Хусусан, Иззат Султоннинг ахлоқий-психологик драмаси «Янги одамлар» ана шундай асарлардан бири.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳаёт материалининг бадий-эстетик идрок ва ифода хусусиятлари асар жанрини белгилаб беради. Бугунги адабий жараёнга хос жанрлар уртасидаги диффузияланиш ҳодисаси жанрлар тараққиётининг кейинги даврига хос етакчи тамойиллардан бирига айланди. Шеърятта хос лирик кўтаринкилик, эпосга хос ҳолат ва хатти-ҳаракатлар вазминлиги драматик тур жанрларига сингиб бораётир. Бу ҳолат драма ўзига ёндош адабий жанрларга хос хусусиятларни ўз табиатига сингидирган ҳолда бойиб бораётганлигини кўрсатади.

«Янги одамлар» пьесасида қаҳрамонларнинг кўнгли, туйғу кечинмалари тасвирида ҳам ана шундай хусусиятлар кўзга ташланади. Шу сабабли асар биз урганган, томошо қилган анъанавий сахна асарларидан фарқ қилади. Унда эпосга хос сюжет оқими, аналитик мулоҳазақорлик, лирикага хос туйғу-кечинмалар етакчилик қилади. Айни чоғда булар асар қаҳрамонларининг руҳий оламини очишдаги бадий унсурлар тизимида айлантирилган.

Драматург Иззат Султоннинг «Ойдин кеча асирлигида» пьесаси ҳам бугунги куннинг маънавий-ахлоқий масаласига бағишланган. Пьеса марказида Бахринисо оиласининг тақдири туради. Унинг угли пахта заводининг инжениери Қошимжон «пахта иши» билан ноҳақ қамалган. Мустақиллик шарофати билангина у озод қилинади. Қошимжон оиласига очиқ юз билан қайтиб келади. Лекин хотини Саодат уни ҳалол виждон билан қарши ололмайди. Сабаби, эри қамоқдалигида у ҳаммаҳалласи Собир билан топишиб олган. Драматург инсонлардаги меҳр-оқибат туйғуларини қадрлашга даъват этади. Мазкур драмада жаҳон ва ўзбек драматургияси тажрибасида кузга ташланувчи «қуринмас қаҳрамон» Собир образи мавжуддир. У сахнада қуринмайди, лекин қаҳрамонларнинг ҳаммаси уни тилга олади. Воқеалар ҳам у билан боглиқ ҳолда кечади. Драмада коллоизиялар қаҳрамонлар психологиясини ёритишда, воқеалар динамикасини белгилашда ўзига хос эстетик маъно касб этган.

«Қаҳнус»да эса XX асрнинг 80-90-йиллари орасидаги воқеалар тасвирланган. Совет империясининг парчаланиши, миллий республикаларнинг мустақилликка эришуви каби тарихий жараёнлар қамраб олинган. Асар қаҳрамонлари жамият ҳаётининг турли соҳаларида фаолият юритаётган замондошларимиздир. Фикрлар, муносабатлар туқнашувдаги кескинлик ва таранглик асар бошиданоқ Комил Билан бобоси Акбар ўртасида юзага келган фикрий зиддиятни, кечинмалар таранглигини асослайди. Драматург ҳаётдаги, қаҳрамонлари тақдиридаги энг кескин, зиддиятли ҳолатларни танлаб олади. Уларни замон руҳидан айирмаган ҳолда давр воқеалари ичида гавдалантиради. Акбарнинг ўтмиши, халқ ва мамлакат манфаати йўлидаги хизмати унинг руҳиятини фикрий салоҳиятини очиб беради. Комилнинг Калонбек билан бобосидан қолган маънавий интеллектуал мероси – янги замон ҳақиқатлари акс эттирилган китоб қўлёзмасини сақлаб қолиш учун олиб борган

кураши асарнинг бош гоёсини ифода қилади. Бу ҳаётдаги ижтимоий ёруғлик, авлодлар ворисийлиги, эътиқодлар узвийлигидир.

Муаллиф асосий қаҳрамонлар (Акбар, Комил) ҳамда иккинчи даражаги персонажлар (Собира, Назир, Калонбек, ёзувчи, Сотводди) ички дунёсига киришга уларнинг психологик кечинмаларини, ўй-фикрларини очиб беришга эришган. Энг муҳими, драмада миллат ва ватан тақдирига алоқадор воқеалар ижтимоий мустақилликнинг қарор топиши жараёнлари билан боғлиқ ҳаётнинг бир бўлаги сифатида кўз ўнгимизда гавдаланади.

Демак, сўнгги давр ўзбек драматургиясида жамият ва халқ ҳаётидаги ўзгаришлар, ижтимоий воқеликдаги янгиланишлар уз ифодасини топмоқда. Замондошларимиз образлари тимсолида улар руҳиятидаги эврилишлар, янги ахлоқий муносабатларнинг қарор топиши жараёнлари гавдалантирилмоқда. Шахснинг оилага, севгига, жамиятга бўлган муносабатини тасвирлаш асосида алоҳида инсоний тақдирлар бадий тадқиқ этилмоқда. Инсон онгидаги ўзгаришлар билан баробар кўнглидан кечаётган туйғулар орқали уларнинг шахс сифатидаги қиёфасини очиб беришга эришилмоқда.

Кейинги йиллар ўзбек драматургиясида саҳна асарларининг ички структурасида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу ҳодисанинг сабаби ҳаётдаги, воқеликдаги ижтимоий-сиёсий, маданий ўзгаришларга боғлиқ ҳолда драма жанри табиатига ҳам ўз таъсирини утказаетганлиги билан изоҳланади. Ижодкорларнинг бадий-эстетик изланишлари натижасида маиший-психологик, ахлоқий-психологик, романтик-патетик жанр кўринишлари юзага келди. Булар қаҳрамонларнинг характер хусусиятларида, ҳаётга бўлган интилишларида, асарлар сюжет ва композицион қурилишида, конфликтлар кўринишларида, қаҳрамонлар руҳиятини гавдалантиришда, фикрлаш табиати ҳамда қиёфаларида намоён бўлмоқда. Бу хусусиятлар мустақиллик даври ўзбек драматургияси

воқелиқдаги ва инсон қалби билан тафаккуридаги ўзгаришларга ҳозиржавоблик билан муносабатда бўлаётганлигини кўрсатади.

АДАБИЙ ТАНҚИД ВА ПУБЛИЦИСТИКА

Истиқлол даври ўзбек публицистикасининг диққат марказида замон ва замондошимиз ҳаёти, интилиш курашлари билан боғлиқ долзарб ижтимоий, маънавий-маърифий ҳамда маиший муаммолар кўндаланг турди. Бу давр публицистикасида бозор иқтисодига ўтиш масалалари билан боғлиқ муаммоларни ёритиш; халқимиз ҳаётидагина эмас, балки бутун жамиятда қонун устуворлигига эришиш йўлидаги камчиликларни, «сояларни» фош қилиш; экология масалаларини дадил кўтариб чиқиш; жамиятнинг маънавий ҳаётини соғломлаштириш билан боғлиқ қатор муаммоларни таҳлил қилиш; инсоннинг руҳий, жисмоний ва маънавий соғломлиги учун кураш руҳини ифодалаш; диний оқимларга муносабат масаласини теран таҳлил қилиш етакчилик қилади.

Ёқубжон Хужамбердиев, Мурод Абдуллаев, Жуманиёз Мелиқулов, Карим Баҳриев, Абдунаби Ҳайдаров сингари қатор ижодкорлар ўзларининг ўтқир публицистик руҳдаги мақолалари билан жамиятимиз равнақига тўсиқ бўлаётган иллатларни йўқотишга қаратилган фикр-мулоҳазаларини илгари сурганликларини кузатиш мумкин.

Хусусан, Мурод Абдуллаевнинг «Улут Темурга алла айтган юрт» (2006 йил, 3 ноябрь. 2-бет, 44-сон // ўзАС) навқирон ўзбекнинг ҳам кўҳна ҳам дурдона шаҳарларидан бири – Насаф шаҳрининг 27 йиллик тўйи муносабати билан ёзилган бу мақолада обод, меъморий обидаларга бой шаҳар мисолида республикада амалга оширилган буюк бунёдкорлик ишлари ёритилган.

Шерали Турдиевнинг «Қутбиддин домла қисмати» (2006 йил, 3 ноябрь. // ўзАС) таъқиб ва қувғинлар остида яшаган ургутлик уламо

ва олим Қутбиддин домла Муҳиддиновнинг ҳаёти ва фаолиятига оид қизиқарли мулоҳазалар, фактик маълумотлар берилган;

У.Норматовнинг «Бир асар тарихи» рукни остидаги мақоласида А.Қаҳҳорнинг «Ёшлар билан суҳбат» асари билан боғлиқ воқеалар, адибнинг «кўргуликлари» ҳақидаги хотиралари ёзилган.

Истиқлол даври ўзбек публицистикаси карвонбошларидан бири М.Абдуллаев ҳисобланади. Унинг ранг-баранг мавзудаги публицистик мақолалари жанр равнақиға сезиларли таъсир кўрсатди, дейиш мумкин. Унинг «Деҳқонбой бой бўлса...» (2006 йил, 17 ноябрь. 2-бет, 46-сон // УзАС) мақоласида Зангиота туманидаги «Туркистон» жамоа хўжалиғи ҳудудидаги хитойлик мутахассислар билан ҳамкорлиқда қурилган уч гектар майдондаги иссиқхоналарда етиштирилган бодринг, помидорлардан ташқари Хитойдан келтирилган нок, олма дарахтлар ҳам ўстириладиганлиғи ҳақидаги кузатишлари ёритилган бўлиб, илғор технологиялар асосида унумдорликка интилган хўжалик аъзоларининг самарали меҳнати, изланишлари остида эзгу ният: деҳқони бой юртнинг халқини фаровон этиш мақсади ётганлиғи очиб берилган. Мақолада минимал технологиялар ва ихчам ускуналарни фойдаланиш орқали юксак самарадорликка эришиш – элимизни фаровон этиш эканлиғи эзгу тилак билан меҳнат қиладиган замондошларимиз тимсолида ёритилган. Журналист «Хавфни бартараф этиш мумкинми?» номли мақоласида Сарез кўли билан боғлиқ экологик муаммога жамоатчилик эътиборини қаратган. Бу кўл Амударёнинг қуйи қисмида жойлашган бўлиб, шу ҳудуддаги шаҳарлар ва 5 млн. дан ортиқ аҳоли учун катта хавф тугдирадиганлиғи; кўлнинг сув ҳажми ортиб бораётганлиғи натижасида қатор экологик муаммолар юзага келганлиғи; кўл сувини босқичма-босқич Бартанг дарёсига оқизиш муаммолари ҳақидаги муаллиф қарашлари минтақамиздаги экологик муаммолар бутун сайёрамизга дахлдор ҳаёт-мамонт масалаларига боғланиб кетишини куйиниш билан ёритган. Дарҳақиқат, бугунги экологик муаммолар

фақат айрим давлатлар ёки минтақаларга дахлдор бўлмай, ер курраси ва ундаги инсоният ҳаётига тегишли масалалардир. Кўлнинг қуриши оқибатида инсоният бошига тушган фалокатларни Орол кўли мисолида эслашимиз мумкин. Табиатнинг табиий мувозанатига дахл етса, инсон бошига ҳам мислсиз фалокатлар ёғилишини Мирзачўлнинг «ўзлаштирилиши» оқибатларидан ҳам кўрдик. Журналист М.Абдуллаев ўзининг ўткир проблематик мақолалари билан ўзбек публицистикасига хос гражданлик руҳини янада чуқурлаштиришга эришаётир.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг бош муҳаррири Аҳмаджон Мелибоев газетанинг 2006 йил 24 ноябрдаги «Йўл маданияти» номли мақоласида республикаимиз вилоятлари ва пойтахтимиздаги йўлларнинг равлонлигини таъминлаш учун олиб борилаётган бунёдкорлик ишлари ҳақида тухталиб, замонавий шаҳарларни туташтирувчи замонавий йўллар йўл маданиятини эгаллаган замонавий қиёфадаги аҳоли учун эканлигини таъкидлайди. Афсуски, халқимиз орасида йўл маданиятини эгалламаган одамлар ҳам учраб туради. Бу ҳолатни замонавий транспортлар ўриндиқларидаги хилма-хил ёзувлар, автобус салонларидаги беўхшов чизиқлар, ахлат қолдиқларидан кузатиш мумкин. Хўш, бундай бузгунчиликни ким қилаётти? Халқимиз ва давлатимизнинг замонавий шаҳарлар ва йўллар бунёд этиш борасидаги орзу-умидларини, сарф-ҳаражатларини айна шу шаҳарларда яшаётган ҳамшаҳарларимиз яксон этаётирлар. Бу ачинарли ва фоже ҳолатни олдини олиш учун барчамизда йўл маданиятидан ташқари маънавий маданият шаклланган бўлиши зарур.

Журналист Жуманиёз Мелиқулов ўзининг «Импортлашаётган онг ёхуд глобаллашаётган дунё муаммолари» номли мақоласида республикаимизга хилма-хил воситалар орқали дунё маданиятининг кириб келаётганлигини ёритган. Муаллиф илгор илм-фан, замонавий технологиялар, гоялар ва қарашлар билан бирга жамиятимизга

миллий заминдан узоқ булган зарарли ахлоқ «экспорт» қилинаётганлигидан куюниб фикр юритади. Хилма-хил телевизион сериаллар ёки адабиётлар орқали миллатимизга ёт булган ахлоқий қарашларнинг кенг ёйилаётганлиги ташвишланарли ҳолдир. Бугунги кунда ўзбекистонни ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлидан дадил бормоғи учун гаразли экспортлардан миллат онгу тафаккурини ислоҳ қилиш лозимлиги, ҳар бир инсон қалбининг эзгуликларга йўғрилишида юзаки тақлид эмас, қалбнинг ислоҳга юз тутиши муҳим эканлиги рўй-рост ёритилган. Бундай мақолалар бутунги ўзбек публицистикасининг тараққиёт хусусиятларини белгилаб берди, дейишга ҳақлимиз. Публицистика жанри ҳам барча адабий жанрлар қатори ҳаётимизни ранг-баранг жиҳатлардан тадқиқ этиб, тараққиётимизга йўл очувчи салмоқли фикр-мулоҳазаларни илгари сураётганлиги билан диққатга сазовор.

АДАБИЙ ЖАРАЁН ВА АДАБИЙ ТАНҚИД

Адабий танқид ҳозирги адабий жараён билан ҳамнафасликда шиддат билан ривожланиб бораётганлигини яратилаётган илмий рисоалар, адабий танқидий мақолалар, адабий портретлар ва тадқиқотлар орқали куришимиз мумкин. Ҳозирги ўзбек шеърияти, насри ва драматургиясининг тараққиёт тенденциялари, етакчи тамойиллари қатор ўзбек мунаққидлари томонидан ҳар томонлама чуқур ўрганилаётганлигини У.Норматов, Б.Назаров, Н.Худойберганов, А.Расулов, Қ.Йўлдошев сингари олимларнинг яратган қатор рисоалари орқали кузатамиз.

Устоз мунаққидлардан О.Шарафуддиновнинг «Ижодни англаш бахти» (2004), «Довондаги уйлар» (2004) каби рисоалари; профессор У.Норматовнинг «Қодирий боғи» (1994), «Қаҳҳорни англаш машаққати» (2000), «Умидбахш тамойиллар» (2001), профессор А.Расуловнинг «Танқид, талқин, баҳолаш» (2006), «Илму гарибани

қўмсаб» (1998), «Истеъдод ва эътиқод» (2000); профессор Б.Саримсоқовнинг «Бадийлик асослари ва мезонлари» (2004); И.Ҳаққуловнинг «Бадий сўз шукуҳи», «Занжирбанд Шер қошида», «Шеъринг руҳий муносабат», «Тасаввуф ва шеъринг», «Абадиёт фарзандлари», «Ирфон ва идрок», «Тасаввуф сабоқлари», «Аҳмад Яссавий», «Ким нимага таянади» (2006) каби қатор илмий рисоалари мустақиллик даврида яратилди. Адабиётшунос олимлар Н.Раҳимжонов, Б.Каримов, И.Мирзаев, С.Содиқов, А.Улугов ҳам ҳозирги адабий жараённинг долзарб муаммоларини ўрганувчи илмий тадқиқот ишлари, монография, адабий танқидий мақолалари билан ҳозирги ўзбек танқидчилиги равнақига ҳисса қўшиб келаётирлар. Хусусан, адабиётшунос И.ганиев «Фитрат ва фитратшунослик» масалаларини ўрганиб, бу соҳада сезиларли натижаларга эришган бўлса, олим Д.Қуроноф Чулпоннинг поэтик маҳоратини ўрганувчи фундаментал тадқиқотларини яратди; И.Мирзаев «Ҳозирги ўзбек прозасида янги бадий тафаккур ва тараққиёт тамойиллари» (1991); А.Раҳимов «ўзбек романи поэтикаси» (1993); Ҳ.Болтабоев «XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси» (1996); С.Содиқов «Абдулла Қаҳҳор ижоди ва адабий танқид» (1997); Б.Йўлдошев «ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида услуб ва маҳорат муаммолари» (2000); Б.Каримов «XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси» (2002) каби йирик тадқиқот ишларини яратдилар.

Ҳозирги адабий танқид диққат марказида ёзувчи шахси ва ижодкорнинг бурчи масалалари таҳлил қилинмоқда. Республика матбуотида Э.Воҳидов, А.Орипов, Ҳ.Дўстмуҳаммад, П.Қодиров, Назар Эшонқул, Баҳром Рузимухаммад, Ислон Ҳамро каби ижодкорлар ҳозирги адабий жараён теварагидаги бахсларда иштирок этиб, ўз мулоҳазаларини билдирганликлари қувонарли ҳолдир. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси саҳифаларида мунтазам равишда ёшлар шеърини, насри муаммолари, ҳозирги ўзбек ҳикоя ва

қиссаларига хос услубий йўналишлар тўғрисида «Давра суҳбатлари» ўтказилдики, бундай бахслар жараёнида ҳозирги адабий жараён муаммолари у ёки бу даражада таҳлил қилинди, хулосалар чиқарилди.

Профессор У.Норматов томонидан яратилган «Умидбахш тамойиллар» номли илмий ва адабий танқидий рисолада ўзбек насрига хос ўсиш-ўзгаришлар чуқур таҳлил қилинган. Зотан, мустақилликка эришилгандан кейинги барча соҳалардаги бадиий ижоддаги изланишлар натижалари истиқлол талабларига мувофиқ ҳаққоний ёритилмаса, тараққиётнинг бутун дунё андозаларига мос, бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик жамият қуриш томон йўли, мақсадлари бесамар бўлиши мумкин. Шу боис, Хуршид Дустмуҳаммад адабий жамоатчилик диққатини ижодкор шахсига, унинг бугунги жамиятимизда тутган ўрнига, мавқеига қаратганлиги бежиз эмас.¹

Ислом Ҳамро эса замонамиз қаҳрамонлари образлари публицистик асарларда, очеркларда ҳаққоний, ҳаётий бўлиши, «сохта пафосларга ўралмай» тирик инсонлардай тасвирланиши, уларнинг ички дунёси, руҳияти теран бадиий таҳлидан ўтказилиши зарурлигини ўринли таъкидлаган эди.

Яхши биламизки, адабий танқиднинг тақриз, адабий шарҳ, адабий биографик очерк, адабий портрет, бадиа, муаммоли мақола сингари жанрлари мавжуд. Айни чоғда, танқидда қадимдан ўтга услубий йўналиш бўлган: фалсафий, илмий публицистик ва шоирона. Бугунги кунда ана шу барча услубий йўналишлар ўзбек танқидчилиги теварагида адабий жараённинг муҳим муаммоларини таҳлил ва талқин қилишга йўналтирилганлиги билан диққатга сазовор.

Таниқли танқидчи, ф.ф.д., профессор Норбой Ҳудойбергенов мустақиллик даври ўзбек адабиёти, хусусан, танқидчилиги тараққиёти билан боғлиқ муаммоларни таҳлил қилиб: «Танқидчи ҳеч қачон ёзувчи ва бадиий ижод савиясини оширишга қодир эмас,

¹ Х.Дустмуҳаммад. ЎзАС. 2001 йил, 2 март сони.

бундай вазифани бажаришга сафарбар этилмайди, фақат таъсир кўрсатиши мумкин», - деган фикрни илгари суриб, мустақиллик даври ўзбек танқидчилигининг адабий жараёнга, бадий ижод равнақига таъсири сезиларли даражада эмаслигини куюниб ёзади. Бугунги адабий танқид «ҳар йили бир неча юзлаб эмас, минглаб шеърлару дostonлар, ҳикоялар, қиссалар, ҳатто романларни дундириб, уларнинг аксариятини ҳам пойтахтдаги ҳам вилоятлардаги нашриётларда; шунингдек, ҳозир республикамызда чиқаётган саккиз юзга яқин газеталар, журналларда чоп этиётгани-ю, пировардида бу борадаги сифатни эмас, фақат сонун миқдорни ривожлантираётгани...» каби салбий ҳолатга таъсир кўрсата олаётганими? - деган ҳақли саволни кўндаланг қўйиб, бу борада жиддий мулоҳаза юритиш вақти аллақачон етганлигини тўғри таъкидлайди².

Шунга қарамай, адабий танқид адабий жараён муаммоларин баҳоли қудрат тадқиқу таҳлил қилишга интилиб келаётганлигини ЎЗАС газетасининг 2005 йил май сонидagi, «Жаҳон адабиёти» журналы саҳифаларида 2005-2006 йилларда бўлиб ўтган баҳс-мунозаралар мисолида кузатиш мумкин.

Ҳозирги ўзбек насри билан боғлиқ муаммоларни таҳлил қилиб мунаққид У.Норматов қуйидаги қарашларини баён қилди: «Ҳозирги насримиз ривожин билан боғлиқ мунозарали масалалар кўп. Айниқса, насрдаги анъанавийлик ва модернизм муаммоси қизгин тортишувларга асос бўлмоқда. Сўнгги йилларда прозага бағишланган бирорта муҳокама, давра суҳбатларида бу мавзу четлаб ўтилганини билмайман... Шуниси қувонарлики, бу баҳс-мунозараларда мустабид тузум даврида бўлгани каби масалага гоёвий-сиёсий тус бериш ҳоллари йўқ энди! Бадий асар қиммати қайси йуналиш - анъанавий ёки модернизм шаклида яратилганида эмас, балки у чинакам санъат намунаси даражасига кутарилган ёки кутарилмаганлиги билан

² Худойбергaнов Н. Меҳру-муҳаббат йулларида. -Т.: Янги аср авлоди. - 2001. 30-31-бетлар.

белгиланади... анъанавий реализм имкониятлари ҳали тутаган эмас, қолаверса, реализм ҳудудлари чексиз, унинг бағри жамики янгиликларга. дадил изланишларга кенг очиқ»².

Юқоридаги фикрлардан маълум бўлаётирки, истиқлол даври ўзбек танқидчилигида бадий асарларнинг санъат асари сифатидаги кадр-қимматини юксалтириш; ижодкорларнинг бу борадаги масъулиятларини ошириш; реализм бағрида униб ўсаётган янги йўналишдаги услубий изланишларни ҳаққоний таҳлилу тадқиқ қилиб қўллаб қувватлаш; ўзбек шеърияти ва насрига хос янгилиниш жараёнларини таҳлил қилиб, яратилаётган асарларнинг фазилатлари билан бир қаторда камчиликларини ҳам ёритиш тенденцияси етакчилик қилмоқда¹. Айни чоғда ўзбек мунаққидлари ёш истеъодларни асраб-авайлаш, услубининг такомиллашувига таъсир кўрсатаётган ижобий ва салбий ҳолатларни ҳам ҳаққоний ва асосли тарзда очиб бераётирларки, бу ҳам ҳозирги адабий жараён ва бутун ўзбек адабиёти равнақига ўз таъсирини утказмоқда.

² Норматов У. Умидбахш тамойиллар. –Т.: Маънавият. 2000. 62-66-бетлар

¹ Қозоқбой Йўлдош. Ёниқ сўз. Адабий ўйлар. –Т.: Янги аср авлоди. 2006.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Истиқлол даври адабиётининг ўтмиш ўзбек адабиётидан фарқли томонлари.
2. Достончилик муаммолари.
 1. Истиқлол даври адабиётининг тараққиёт йўллари.
 2. Лирика соҳасидаги изланишлар.
 3. Ҳозирги адабий жараённинг тамойиллари.
 4. Ёзувчи публицистикаси.
 5. Роман ва тарих; ўзбек тарихий романчилиги.
 6. С.Аҳмаднинг ҳажвий ҳикояларида образ яратиш маҳорати.
 7. Бутунги ўзбек романида замонавий ҳаёт проблематикаси.
 8. Шеърятда миллий гоя ва миллий мафкуранинг ифодаси.
 9. Ҳозирги адабий жараёнда қиссачиликнинг ўрни.
 10. А.Орипов шеъриятида кураш, ватан фалсафаси.
 11. Бутунги ҳикоячилик ривож тенденциялари.
 12. Бутунги кун шеърятининг ўзига хос хусусиятлари.
 13. Тоталитар тузум иллатларининг туб моҳияти очиб берилган романлар.
 14. Роман жанридаги изланишлар: модернистик йўналишидаги романларнинг юзага келиши.
 15. Монолог типдаги соф лирик поэмалар.
 16. Бутунги шеърятдаги изланишлар.
 17. Тарихий ва ижтимоий воқелик ўзининг ҳақиқий ифодасини топган романлар.
 18. Ёзувчи публицистикаси.
 19. Лиро-эпик ва драматик турдаги поэма-достонлар.
 20. Маънавий-ахлоқий масалалар инсоннинг руҳий дунёси орқали очиб берилган ҳикоялар.

ТАВСИЯ ҚИЛИНУВЧИ АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

1. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломоқда. –Тошкент, Ўзбекистон. 2000.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. 10-том. – Тошкент, Ўзбекистон, 2002.
3. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I Жилд. –Тошкент,Ўзбекистон, 1996.
4. Баркамол авлод орзуси. –Тошкент, Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1998.
5. Абдулла Авлони. Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ. –Тошкент, 1994.
6. Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том. –Тошкент, Фан, 1979.
7. Бобоев Т. Шеър илми таълими. –Тошкент,Ўқитувчи 1996.
8. Маънавият юлдузлари. –Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги нашриёт, 1999.
9. Миллий истиқлол гоёси; асосий тушунчаси ва тамойиллар. –Тошкент, 2001.
10. Мирқосимова М.М. Ҳозирги ўзбек шеъриятининг тараққиёт тенденциялари. ТДПУ илмий тўпламида. –Т.: 2007.
11. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. –Т.: Маънавият. 2000.
12. Норматов У. Тафаккур ёғдуси. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. –Т.; 2005.
13. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. –Тошкент, Ўқитувчи, 1980.
14. Комилов Т. Тафаккур қарвонлари –Тошкент, 1999.
15. Каримов Ҳ. Истиқлол даври шеърияти. –Тошкент, Зарқалам. 2005.
16. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. Адабий ўйлар. –Т.: Янги аср авлоди. 2006.
17. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. –Тошкент, Фан, 1981.
18. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. –Т.: Фан, 1981.

19. Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. –Т.: Фан, 1966.
20. Рустамов А. Ҳофия нима? –Тошкент, Фан, 1976.
21. Расулс А. Танқид, таҳлил, тақдир. –Т.: Фан, 2006.
22. Ражабов Д. Бадиий образ ва ритм //Филология фанлари номлари илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Тошкент., 1999.
23. Шукуров Н., Ҳотамов Н. ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш. («Шеър тузулиши» боби) –Тошкент,Ўқитувчи, 1964.
24. Шукуров Н., Хотамов Н. ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш. («Шеър тузулиши» боби) –Т.,Ўқитувчи нашриёти, 1964.
25. Худойберганов Н. Меҳру муҳаббат йўлларида. –Т.: Ёзувчи. 2003.
26. Худойберганов Н. Дилу тил сеҳри. –Т.: Ёзувчи. 2001
27. Ҳамдамов У. Бадиий тафаккур тадрижи. –Т.: Янги аср авлоди, 2002.
28. Жамол Камол. Лирик шеърят. –Т.: Фан, 1970.
29. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т.: Шарқ, 2004.
30. Қуронов Д. Адабиётшунослик асослари. –Андижон: 2005.
31. Қуронов Д. Истиқлол дарди. –Т.: Янги аср авлоди,2000.
32. Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1994.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	3
ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ	4-24
СЎНГГИ ДАВР ЎЗБЕК ДОСТОНЛАРИ ПОЭТИК ТАФАККУРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ	25-35
ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК НАСРИНИНГ ЖАНР ВА УСЛУБ ХУСУСИЯТЛАРИ	35-79
ЎЗБЕК ҚИССАЛАРИГА ХОС ҚАҲРАМОН ЯРАТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ	80-133
ЎЗБЕК РОМАНЛАРИДА ШАХС ФОЖИАСИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ	134-138
ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ	138-142
АДАБИЙ ТАНҚИД ВА ПУБЛИЦИСТИКА	142-145
АДАБИЙ ЖАРАЁН ВА АДАБИЙ ТАНҚИД	145-149
ТАВСИЯ ҚИЛИНУВЧИ АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	151-152
МУНДАРИЖА	153-155

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	3
ТЕФДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ	4-24
ПОЭТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ УЗБЕКСКИХ ПОЭМ	
ПОСЧЛЕДНЫХ ЛЕТ	25-35
ЖАНРОВО-СТЕЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКОЙ ПРОЗЫ	35-79
ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ В УЗБЕКСКОЙ ПОВЕСТИ	80-133
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПРИЯТИЕ ТРАГЕДИИ ЛИЧНОСТИ В УЗБЕКСКОМ РОМАНЕ	134-138
НОВЫЙ ЭТАП В РАЗВИТИИ УЗБЕКСКОЙ ДРАМАТУРГИИ	138-142
ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА И ПУБЛИЦИСТИКА	142-145
СОВРЕМЕННЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПРОЦЕСС И ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА	145-149
СПИСОК РЕКОМЕНДУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	151-152
СОДЕРЖАНИЕ	153-155

СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

INTRODUCTION	3
DEVELOPMENT TENDENCIES OF UZBEK POETRY	4-24
POETIC THOUGHT OF UZBEK POETS OF THE LAST YEARS	25-35
GENRE AND STYLISTIC FEATURES PECULIARITIES OF UZBEK PROSE	35-79
PRINCIPLES OF LITERARY HERO CREATION IN THE UZBEK NOVEL	80-133
ARTISTIC PERCEPTION OF PERSON TRAGEDY IN THE UZBEK NOVELS	134-138
NEW STAGE OF UZBEK PLAYWRITING DEVELOPMENT	138-142
LITERARY CRITICS AND PUBLICITY	142-145
LITERARY PROCESS AND LITERARY CRITICS	145-149
RECOMMENDED LITERATURE	151-152
CONTENTS	153-155

6- буюртма. 300 нусха. Ҳажми 3,5 б.т.
2008 йил 30 январда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида
нашр қилинди.